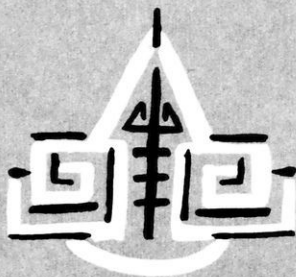

**Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, ΣΤ. ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ,
Β. ΤΣΑΚΑΤΙΚΑ**

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

**ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1982**

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

Με απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καὶ Λυκείου τυπώνονται ἀπὸ τὸν Ὀργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καὶ μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ

17992

Ψηφιοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής

Ν. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ, ΣΤ. ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ,
Β. ΤΣΑΚΑΤΙΚΑ

ΑΤΤΙΚΟΙ ΡΗΤΟΡΕΣ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1982

ΛΥΣΙΑ
ΛΟΓΟΣ
ENANTION TOY ERAΤΟΣΘΕNH

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΝΙΚΟΥ Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α. Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

Ρήτορας χαρακτηρίζεται ένας άνθρωπος, όταν χρησιμοποιεί τό λόγο μέ επιτυχία· όταν δηλαδή κατορθώνει νά πείθει όσους τόν άκούν ότι μιá γνώμη πάνω σέ ένα θέμα είναι σωστή ή σωστότερη από μιá άλλη. Έπομένως, ρήτορες υπάρχουν από τόσο παλιά, όσο παλιά είναι καί ή ανθρώπινη κοινωνία, άφού μέσα σ' αὐτήν είναι φυσικό νά παρουσιάζονται διάφοροι άνθρωποι πού υποστηρίζουν διαφορετικές απόψεις γιά τό ίδιο ζήτημα. Μιλούμε όμως γιά ρητορική, τέχνη ή επιστήμη, όταν ή σχετική ικανότητα τοῦ ανθρώπου άρχίζει νά καλλιεργείται συστηματικά, όταν διδάσκεται από έναν ειδικό σέ άλλους, πού δέν τή διαθέτουν, καί, φυσικά, όταν τά προϊόντα της γράφονται, κυκλοφοροῦν καί διαβάζονται.

Ρήτορες -
Ρητορική

Γιά νά διαμορφωθεί όμως καί νά αναπτυχτεῖ ή ρητορική, χρειάζονται δύο προϋποθέσεις: α) κατάλληλες εύκαιρίες, γιά νά προσπαθεῖ ό άνθρωπος νά εκφράσει τίς απόψεις του μπροστά σέ ένα άκροατήριο· β) έλευθερία λόγου, ὥστε νά μπορεί ό καθένας νά αναπτύξει τίς απόψεις του, όσο χρειάζεται, γιά νά πείσει τούς άλλους. Αυτό τό βλέπουμε καί στην αρχαία Ελλάδα, όπου ή ρητορική αναπτύχθηκε σέ έναν τόπο μέ σωστή πολιτική οργάνωση καί σωστό πολίτευμα: είναι στή δημοκρατική Αθήνα τοῦ 5. αἰώνα π.Χ.

Όπως όλες οι πνευματικές εκδηλώσεις στην αρχαία Ελλάδα, και η ρητορική έχει την «προϊστορία» της, μία περίοδο δηλαδή πριν από τη συστηματική καλλιέργειά της. Τα πρώτα σπέρματά της τα ανακαλύπτουμε στα παλιότερα ελληνικά κείμενα, όπουδήποτε συναντούμε ένα πρόσωπο να προσπαθεί να εκφράσει μία άποψη πάνω σε ένα θέμα, τακτοποιώντας τις σκέψεις του και τα επιχειρήματά του με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτύχει το καλύτερο αποτέλεσμα επηρεάζοντας αυτούς που τον ακούν. Α.χ. πολλοί από τους όμηρικούς ήρωες χρησιμοποιούν έντυπωσιακά το χάρισμα του λόγου· όχι μόνο ο πολυμήχανος Όδυσσεας ή ο σοφός Νέστορας αλλά και ο γενναίος Αχιλλέας.

Την ίδια διάθεση να πείσουν τους ακροατές τους συναντούμε και σε μερικούς ποιητές, που χρησιμοποίησαν την ποίησή τους ως όπλο, για να εκφράσουν πειστικότερα τις ιδέες τους. Ή πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο μεγάλος Αθηναίος νομοθέτης Σόλωνας, στις αρχές του 6. αιώνα π.Χ. Γενικά για πολλούς από τους πολιτικούς της Αθήνας ξέρουμε ότι χειρίζονταν το λόγο με μεγάλη επιδεξιότητα. Δύο από αυτούς, ο Θεμιστοκλής και ο Περικλής, ήταν, σύμφωνα με αρχαίες πληροφορίες, δεινοί ρήτορες. Μία ιδέα για τις ικανότητες του δεύτερου παίρνουμε από τους περίφημους λόγους που τον παρουσιάζει να εκφωνεί ο Θουκυδίδης στην «Ιστορία» του.

Δημοκρατία
και
Σοφιστές

Μ' αυτούς όμως βρισκόμαστε πιά στη δημοκρατική Αθήνα, όπου η εκκλησία του δήμου και τα λαϊκά δικαστήρια έδιναν μοναδικές ευκαιρίες στους πολίτες, για να εκφράσουν ελεύθερα τις απόψεις τους. Τώρα όλο και περισσότερο διαπιστώνουμε ότι πολλοί εμφανίζονταν σ' αυτές τις συγκεντρώσεις έχοντας προετοιμάσει προσεχτικά το λόγο τους. Κυρίως όμως τώρα πρωτοπαρουσιάστηκαν ειδικοί, που είχαν για επάγγελμά τους να διδάσκουν τη ρητορική. Αυτοί ήταν οι σοφιστές, ένα είδος πρακτικών φιλοσόφων, πολύ μορφωμένων, που υπόσχονταν ότι μπορούν με τη διδασκαλία τους να βοηθήσουν τους μαθητές τους να επιβληθούν μέσα σε μία οργανωμένη κοινωνία. Έπειδή όμως εκεί χρειαζόταν να ξέρει κανείς όχι μόνο τις υποχρεώσεις του αλλά και τα δικαιώματά του, απαραίτητο όπλο για να τα διεκδικήσει ήταν ο λόγος, που έχει τη δύναμη να πείθει. Καθώς μάλιστα πολλοί από τους σοφιστές δίδασκαν ότι για τα περισσότερα προβλήματα που απασχολούν τον άνθρωπο δεν υπάρχει μόνο μία άποψη ή

μόνο μιά αλήθεια αλλά περισσότερες, τό όπλο τοῦ λόγου παίρνει γι' αὐτούς μεγάλη ἀξία, ἀφοῦ μπορεῖ, μέ τά κατάλληλα ἐπιχειρήματα, νά ἀποδείξει γιά σωστή ἀκόμα καί μιά γνώμη πού εἶναι ἡ φαίνεται ὁλό- τελα σφαλερή. Οἱ σοφιστές καλλιεργοῦσαν τό διάλογο καί ἐνθάρρυναν τούς μαθητές τους νά ἀμφιβállουν γιά καθετί, ἀν δέ τούς πείσουν πρῶτα ὅτι πρέπει νά τό πιστεύουν· ἔτσι συζητοῦσαν γιά ὅλα τά θέ-ματα: θρησκεία, κοινωνία, νόμους κλπ. Παρόλο πού μέ τήν ἐπικίνδυ-νη χρησιμοποίηση τοῦ λόγου κάποτε ἔφταναν σέ ἀκρότητες καί παρα-λογισμούς (γι' αὐτό ἡ λέξη «σοφιστής» γρήγορα ἀπόκτησε κακή ση-μασία), οἱ σοφιστές ἔπαιζαν μεγάλο ρόλο στήν πνευματική ζωή τῆς Ἀθήνας στά τέλη τοῦ 5. αἰῶνα.

Οὔτε τό σοφιστικό κίνημα οὔτε οἱ περισσότεροι καί καλύτεροι δά-σκαλοι τῆς ρητορικῆς γεννήθηκαν στήν Ἀθήνα. Ἡ παράδοση ἀναφέ-ρει ὅτι οἱ πρῶτοι πού ἔγραψαν ἐγχειρίδια ρητορικῆς ἦταν δύο Συρα-κόσιοι: ὁ Κόρακας καί ὁ μαθητής του Τεισίας. Καί αὐτοί ὁμως ἔδρα-σαν στίς Συρακοῦσες μετά τό 465 π.Χ., ὅταν καταλύθηκε ἡ τυραννία, καί τό πολίτευμα πού ἐφαρμόστηκε ἔδωσε τή δυνατότητα σέ πολλούς πολίτες νά διεκδικήσουν στά δικαστήρια περιουσίες ἢ ἄλλα δικαιώ-ματα, πού εἶχαν χάσει.

Ἀπό τούς Λεοντίνους τῆς Σικελίας καταγόταν καί ὁ μέγας σο-φιστής Γοργίας, πού ἔζησε καί δίδαξε στήν Ἀθήνα ἀρκετά χρόνια μέσα στόν πελοποννησιακό πόλεμο. Ἀσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἐξέλιξη τῆς ρητορικῆς, καλλιεργώντας μιά ποιητική γλώσσα, πού ἦ-ταν διανθισμένη μέ πολλά ρητορικά σχήματα. Πρίν ἀκόμα ἀπό τό Γοργία, στήν Ἀθήνα ἄφησε τή σφραγίδα του ὁ Πρωταγόρας ἀπό τά Ἀβδηρα. Δίδασκε ὅτι ἡ ἀλήθεια γιά τό καθετί ἐξαρτᾶται ἀπό τόν ἄν-θρωπο πού τήν ἀναζητεῖ καί προκάλεσε τόση ἐντύπωση μέ τίς ιδέες του γιά τή δημιουργία καί τήν ὀργάνωση τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί γιά τήν ἀξία τῶν νόμων, ὥστε οἱ Ἀθηναῖοι τόν ἔστειλαν στοῦς Θούριους, γιά νά συγγράψει τό σύνταγμα τῆς νέας αὐτῆς πόλης.

Ἀπό τούς κόλπους τῶν σοφιστῶν λοιπόν βγήκαν οἱ πρῶτοι ἐπαγ-γελματίες ρήτορες στήν Ἀθήνα· αὐτοί πού ὄχι μόνο προετοίμαζαν ἕνα λόγο τους, πρίν ἐκφωνηθεῖ, ἢ τόν δημοσίευαν, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρότυπο ἀπό ἄλλους, ἀλλά ἔπαιρναν χρήματα διδάσκοντας τήν τέ-χνη τους ἢ διαθέτοντας τά προϊόντα τῆς. Περίφημος ρητοροδι-

Πρόσωπα
καί εἶδη
τῆς ρητορικῆς
τέχνης

δ ά σ κ α λ ο ς τ ό ν 4. αἰώ ν α ἦ τ α ν ὁ Ἰ σ ο κ ρ ά τ η ς· ὁ σ η μ α ν τ ι κ ό τ ε ρ ο ς σ υ γ γ ρ α φ έ α ς λ ό γ ω ν « κ α τ á π α ρ α γ γ ε λ ί α », δ η λ α δ ή λ ο γ ο γ ρ á φ ο ς, ἦ τ α ν ὁ Λ υ σ ί α ς.

Ἀ πό τ ο υ ς π ι ό δ ρ α σ τ ή ρ ι ο υ ς τ ο μ εῖ ς τ ῆ ς δ η μ ό σ ι α ς ζ ω ῆ ς σ τ ῆ ν Ἀ θ ῆ ν α ἦ τ α ν τ á δ ι κ α σ τ ή ρ ι α. Ἐ π εῖ δ ῆ, σ ύ μ φ ω ν α μ é τ ο υ ς ν ό μ ο υ ς, μῖ á ú π ό θ ε σ η ú π ο σ τ η ρ ι ζ ό τ α ν á π ό τ ο υ ς ἰ δ ι ο υ ς τ ο υ ς δ ι α δ ί κ ο υ ς κ αῖ ὄ χ ι á π ό δ ι κ η γ ό ρ ο υ ς, ὅ π ω ς σ ῆ μ ε ρ α, π ο λ λ οῖ Ἀ θ η ν αῖ οἱ á ν α γ κ á ζ ο ν τ α ν ν á ζ η τ ο ῦ ν τ ῆ β ο ῆ θ εῖ α τ ῶ ν λ ο γ ο γ ρ á φ ω ν. Αὐ τ ῆ ἡ β ο ῆ θ εῖ α μ π ο ρ ο ῦ σ ε ν á εῖ ν αἰ μ ό ν ο ν ο - μ ι κ έ ς σ υ μ β ο ῦ λ έ ς, ἡ ἓ ν α σ χ έ δ ι ο γῖ á ἓ ν α λ ό γ ο, μῖ á κ α τ η γ ο ρ ί α δ η λ α δ ῆ ἡ μῖ á á π ο λ ο γ ί α, ἡ κ αῖ ἓ ν α ς π λ ῆ ρ η ς λ ό γ ο ς, π ο ῦ σ υ ν ῆ θ ω ς τ ό ν á π ο σ τ ῆ θ ι ζ ε ὁ ἑ ν δ ι α φ ε ρ ό μ ο ς κ αῖ τ ό ν ἑ κ φ ω ν ο ῦ σ ε σ τ ό δ ι κ α σ τ ή ρ ι ο. Οἱ λ ό γ οἱ αὐ τ οῖ, π ο ῦ σ χ ε τ ῖ ζ ο ν τ α ν μ é δ ι κ α σ τ ι κ έ ς ú π ο θ έ σ εῖ ς, λ έ γ ο ν τ α ν δ ι κ α ν ι κ οῖ. Οἱ π ο λ ι τ ι κ έ ς σ υ ζ η τ ῆ σ εῖ ς σ τ ῆ β ο υ λ ῆ ἡ σ τ ῆ ν ἑ κ κ λ η σ ί α τ ο ῦ δ ῆ μ ο υ ἡ σ é á λ λ ε ς π α ρ ό μ οῖ ε ς ε ὔ κ αῖ ρ ι έ ς á π αῖ τ ο ῦ σ α ν λ ό γ ο υ ς á λ λ η ς κ α τ η γ ο ρ ί α ς, π ο ῦ σ κ ό π ε υ α ν ν á π ρ ο τ εῖ ν ο υ ν λ ῡ σ εῖ ς γῖ á δ ι á φ ο ρ α π ρ ο β λ ῆ μ α τ α κ αῖ ν á π εῖ σ ο υ ν τ ο υ ς á κ ρ ο α τ έ ς τ ο υ ς ν á á κ ο λ ο υ θ ῆ σ ο υ ν τ ό ν ἓ ν α ἡ τ ό ν á λ λ ο δ ρ ό μ ο. Αὐ τ οῖ οἱ λ ό γ οἱ ὀ ν ο μ á ζ ο ν τ α ν π ρ ο τ ρ ε π τ ι κ οῖ ἡ σ υ μ - β ο υ λ ε υ τ ι κ οῖ. Τ έ λ ο ς, σ é σ υ γ κ ε ν τ ρ ῶ σ εῖ ς á λ λ ο υ εῖ δ ο υ ς, λ.χ. γ ο ρ - τ έ ς, κ η δ εῖ ς κ λ π., á κ ο ῦ ο ν τ α ν λ ό γ οἱ ἑ πῖ δ εῖ κ τ ι κ οῖ.

Σ τ ό ν 4. αἰώ ν α π.Χ. μ ε ρ ι κ á á π ό τ á ὡ ρ αῖ ό τ ε ρ α κ αῖ π ι ό ἑ ν δ ι α φ έ - ρ ο ν τ α κ εῖ μ ε ν α, á π ό ὅ σ α τ ο υ λ á χ ι σ τ ο ν μ á ς σ ῶ ζ ο ν τ αἰ, εῖ ν αἰ λ ό γ οἱ ρ η τ ο - ρ ι κ οῖ. Σ' αὐ τ ό ν τ ό ν αἰώ ν α á ν ῆ κ ο υ ν κ αῖ οἱ κ υ ρ ί ό τ ε ρ οἱ ἑ κ π ρ ό σ ω π οἱ τ ῆ ς ρ η τ ο ρ ι κ ῆ ς. Τ ο υ ς π ι ό á ζ ι ό λ ο γ ο υ ς δ ι κ α ν ι κ ο ῦ ς λ ό γ ο υ ς τ ο υ ς ἑ χ ο μ ε á π ό τ ό Λ υ σ ί α· γῖ á λ ό γ ο υ ς ἑ πῖ δ εῖ κ τ ι κ ο ῦ ς κ α τ α φ ε ῦ γ ο μ ε σ τ ό ν Ἰ σ ο κ ρ á τ η· ὁ Δ η μ ο σ θ έ ν η ς μ á ς á φ η σ ε μ ε ρ ι κ ο ῦ ς σ υ ν α ρ π α σ τ ι κ ο ῦ ς σ υ μ β ο ῦ λ ε υ τ ι κ ο ῦ ς λ ό γ ο υ ς.

Β. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΛΥΣΙΑ

Τά προβλήματα

Ὅ σ ε ς β ι ο γ ρ α φ ί ε ς τ ο ῦ Λ υ σ ί α μ á ς σ ῶ θ η κ α ν á π ό τ ῆ ν á ρ χ αῖ ό τ η τ α ἑ - χ ο υ ν τ ό σ α κ ε ν á κ αῖ τ ό σ ε ς á ν τῖ φ á σ εῖ ς á ν á μ ε σ á τ ο υ ς, ὥ σ τ ε εῖ ν αἰ π ο λ ῦ δ ῡ σ κ ο λ ο ν á σ χ η μ α τῖ σ ο μ ε μῖ á ξ ε κ α θ α ρ ι σ μ é ν ῆ εἰ κ ό ν α γῖ á τ ῆ ζ ω ῆ κ αῖ τ ῆ δ ρ á σ η τ ο ῦ ρ ῆ τ ο ρ α. Ἀ ρ κ ε τ έ ς π λ η ρ ο φ ο ρ ί ε ς γῖ á τ ῆ ν οἰ κ ο γ é ν εῖ á τ ο υ κ αῖ γῖ á τ ό ν ἑ α ῡ τ ό τ ο υ μ á ς δ ῖ ν εῖ ὁ ἴ δ ι ο ς, κ αῖ μ á λῖ σ τ α σ τ ό λ ό γ ο τ ο υ ἑ -

ναντίον του Έρατοσθένη· και πάλι όμως πολλές απορίες μας μένουν άλλυτες, ιδιαίτερα όταν προσπαθούμε να χρονολογήσουμε τα διάφορα γεγονότα. Έτσι, είμαστε αναγκασμένοι να μιλούμε με τό «περίπου» και τό «πιθανότατα».

Γενικά ή πολιτική τής δημοκρατικής Αθήνας ενθάρρυνε διάφορους ευπορους ή πνευματικούς ανθρώπους από όλα τά μέρη του έλλη- νικού κόσμου να πηγαίνουν για μόνιμη εγκατάσταση στην Αθήνα. Αυτά τά ξενόφερτα στοιχεΐα ήταν απαραίτητα για τήν τόνωση τής οί- κονομίας και για τό υπόλυσμα τής πνευματικής ζωής με νέες ιδέες και δραστηριότητες. Οί μέτοικοι, όπως λέγονταν αυτοί οί μόνι- μοι εγκατεστημένοι ξένοι, έμεναν πάντα, εκτός από πολύ σπάνιες έ- ξαιρέσεις, σε ένα επίπεδο κατώτερο, θά λέγαμε, από τούς κανονικούς Αθηναίους πολίτες. Ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ένα φόρο, τό μετοίκιο, και να έχουν ως έγγυητή, προστάτη, έναν ευπό- ληπτο πολίτη. Κάτω από όρισμένες συνθήκες, οί μέτοικοι μπορούσαν να απαλλαγούν και από τίς δύο αυτές κάπως ταπεινωτικές υποχρεώ- σεις και να γίνουν ίσοι με τούς, όπότε αποχτοΰσαν πολλά δικαιώ- ματα, αλλά και υποχρεώσεις, ενός κανονικού πολίτη, εκτός από τό να παίρνουν ενεργό μέρος στην πολιτική ζωή: δέν μπορούσαν δηλαδή ούτε να εκλέγουν άρχοντες ούτε οί ίδιοι να εκλέγονται.

Οί μέτοικοι
στην Αθήνα

Ό Λυσίας ήταν ένας από τούς τρεις γιούς (οί άλλοι δύο ήταν ό Πο- λέμαρχος και ό Ευθύδημος) του Κέφαλου, ενός πολύ ευκατάστατου Έλληνα από τίς Συρακούσες τής Σικελίας. Κάποιος φιλικός δεσμός που είχε ό Κέφαλος με τόν Περικλή πρέπει να έπαιξε κάποιο ρόλο στην πρόσκληση που δέχτηκε από τό μεγάλο δημοκρατικό ήγέτη τής Αθήνας να μετοικήσει στην Αττική μαζί με τήν οικογένειά του. Πότε ακριβώς πήγε εκεί ό Κέφαλος, δέν είναι βέβαιο· ίσως λίγα χρόνια πριν ή μετά τό 450 π.Χ. Έγκαταστάθηκε σε ένα ώραϊο σπίτι έξω από τήν Αθήνα, αρκετά κοντά στον Πειραιά, και σύντομα κέρδισε μία ση- μαντική θέση στην αθηναϊκή κοινωνία. Είναι πολύ πιθανό ότι ό Λυ- σίας γεννήθηκε μετά τήν εγκατάσταση του Κέφαλου στην Αθήνα, ί- σως γύρω στα 445 π.Χ.

Η οικογένεια
του Λυσία

Δέν ήταν μόνο ή οικονομική του άνεση αλλά και οί επαφές του με τόν πνευματικό κόσμο τής Αθήνας, που βοήθησαν τόν Κέφαλο να

φροντίζει ιδιαίτερα για την ανατροφή των παιδιών του. Από νωρίς προσπάθησε να δημιουργήσει γύρω τους ένα περιβάλλον που συντελούσε στην πνευματική τους καλλιέργεια. Στο σπίτι του συγκεντρώνονταν συχνά φιλόσοφοι και καλλιτέχνες, που συζητούσαν διάφορα προβλήματα ή διάβαζαν έργα τους. Δεν είναι σύμπτωση το ότι ο Πλάτωνας βάζει τον περίφημο διάλογό του «Πολιτεία» να διεξάγεται στο σπίτι του Κέφαλου και να παίρνουν μέρος σ' αυτόν και οι ίδιοι και οι γιοί του.

Μετάβαση
τους Θούριους

Η ιδιαίτερη εκτίμηση που απόχτησε η οικογένεια του Κέφαλου φαίνεται και από ένα άλλο γεγονός: οι δύο γιοί του, ο Πολέμαρχος και ο Λυσίας, ήταν μέσα σε μία ομάδα εκλεκτών ανθρώπων, που έστειλαν οι Αθηναίοι στην Κάτω Ιταλία, για να δυναμώσουν τον πληθυσμό μιας καινούριας αποικίας, των Θουρίων, που ίδρυσαν εκεί το 443 π.Χ. Άλλα γνωστά ονόματα ήταν ο μεγάλος σοφιστής Πρωταγόρας και ο Ήρόδοτος, ο πατέρας της ιστορίας. Όταν τα δύο αδέλφια πήγαν στους Θούριους, ο Λυσίας ήταν 15 χρονών, και ίσως είχε κιόλας αρχίσει ο Πελοποννησιακός πόλεμος.

Ο Πολέμαρχος και ο Λυσίας έμειναν στους Θούριους γύρω στα είκοσι χρόνια, μία περίοδο αποφασιστική και για την οικονομική και για την πνευματική τους προκοπή. Ο μικρότερος αδελφός μάλιστα ασχολήθηκε συστηματικά με τη μελέτη της ρητορικής, που βρισκόταν εκεί σε μεγάλη άκμή, κυρίως χάρη στους δύο μεγάλους ρητοροδιδασκαλούς, τον Κόρακα και τον Τεισία. Σύμφωνα με την παράδοση, ο Λυσίας μαθήτευσε στο δεύτερο από αυτούς, και από αρκετά νωρίς άρχισε να δίνει δείγματα της τέχνης του. Δέ σκεφτόταν όμως τότε ίσως να τη χρησιμοποιήσει για βιοποριστικό επάγγελμα.

Τό πνευματικό
κλίμα της
Αθήνας

Αυτά τα χρόνια συμπίπτουν με τις δύο πρώτες περιόδους του Πελοποννησιακού πολέμου (431-412). Η Αθήνα, με όλες τις καταστροφές και τις ταλαιπωρίες, εξακολουθούσε να είναι το μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο του ελληνικού κόσμου. Μέσα σ' αυτά τα χρόνια συμπληρώθηκαν μερικά από τα αξιοσημείωτα κτίσματα της Ακρόπολης και ανέβασε μερικές από τις ωραιότερες τραγωδίες του ο Σοφοκλής. Τόν ιδιαίτερο όμως τόνο στην πνευματική ζωή της πόλης τόν έδιναν οι σοφιστές, που επηρέασαν όλους σχεδόν τους τομείς και μερικά από τα σημαντικότερα δημιουργικά πνεύματα.

Μέσα στο κλίμα της έρευνας για την αλήθεια κινείται ή πίο ένδια-
φέρουσα ίσως φυσιογνωμία αὐτῆς τῆς περιόδου: Ένας φιλόσοφος πού
δέν έγραψε οὔτε μιά λέξη, πού άναζητοῦσε τήν αλήθεια μέ δπλα τή
σκέψη καί τή συζήτηση, άκριβῶς ὅπως καί οἱ σοφιστές, μολονότι ἦ-
ταν ένας μεγάλος αντίπαλός τους· εἶναι ὁ φιλόσοφος Σωκράτης. Ἡ
άποψη τῶν σοφιστῶν ὅτι ἡ αλήθεια βρίσκεται συχνά μέσα στήν αντί-
θεση καί τή σύγκρουση τῶν ιδεῶν καί ὅτι τό πρῶτο βήμα γιά νά τή
βρεῖ κανεῖς εἶναι ἡ άμφιβολία γιά ὅλα, έβαλε τή σφραγίδα της στό
έργο δύο μεγάλων Ἀθηναίων: τοῦ ιστορικοῦ Θουκυδίδη, πού μᾶς ᾤ-
φησε τήν πρώτη πραγματικά έπιστημονική ιστορική έρευνα, καί τοῦ
τραγικοῦ Εὐριπίδη, πού παρουσίαζε στά δράματά του, μέ τόλμη καί
εἰλικρίνεια, τά πάθη τῆς ανθρώπινης ψυχῆς. Τά ἴδια αὐτά χρόνια, ὁ
κωμικός ποιητής Ἀριστοφάνης, σατιρίζοντας ἀπό τή σκηνή τοῦ θεά-
τρου πρόσωπα καί καταστάσεις, προσπαθοῦσε νά ὁδηγήσει τούς συμ-
πολίτες του σέ μιά φρόνιμη πολιτική ζωή.

Σ' αὐτή τήν Ἀθήνα γύρισαν οἱ δύο γιοί τοῦ Κέφαλου (ὁ ἴδιος εἶχε
στό μεταξύ πεθάνει) ἀλλά μέ συνθήκες ὅχι πολύ ὁμαλές. Ἀπό τούς
Θούριους οὐσιαστικά διώχτηκαν, μαζί μέ τριακόσιους ἄλλους Ἀθη-
ναίους, ὅταν, μετά τήν καταστροφή στή Σικελία, εἶχαν έπικρατήσει ἐ-
κεῖ ἀντιαθηναϊκές πολιτικές μερίδες. Στήν ἴδια τήν Ἀθήνα τά δύο ἀ-
δέλφια εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν τή σκληρή ὀλιγαρχία τῶν 400, πού
πῆραν τήν ἐξουσία τήν άνοιξη τοῦ 411 π.Χ. Ὡστόσο οἱ ἴδιοι, ἂν καί
δημοκρατικοί, δέ φαίνεται νά εἶχαν περιπέτειες καί ἔτσι συνέχισαν
τήν οικονομική τους προκοπή μέ ἓνα έργαστήριο κατασκευῆς ἀσπί-
δων, ὅπου ἀπασχολοῦνταν πάνω ἀπό 120 δοῦλοι. Τό έργαστήριο, κα-
θώς καί τά σπίτια τους, ἦταν, ὅπως καί τό σπίτι τοῦ πατέρα τους,
κοντά στόν Πειραιά. Ὅπως φαίνεται ἀπό τό λόγο ἐναντίον τοῦ Ἐρα-
τοσθένη, ὁ Λυσίας, αὐτή τουλάχιστον τήν ἐποχή, δέν εἶχε δική του οἰ-
κογένεια. Ἡ οικονομική άνεση τοῦ ἔδινε μεγάλα περιθώρια χρόνου,
γιά νά συνεχίσει τίς ρητορικές του ασχολίες. Γρήγορα συνδέθηκε μέ
τούς πνευματικούς κύκλους τῆς Ἀθήνας, ὅπου πῆρε τή θέση ενός ἀπό
τούς καλύτερους τεχνίτες τοῦ λόγου. Ὁ νεώτερός του Πλάτωνας τόν
έκτιμοῦσε ιδιαίτερα.

Στό μεταξύ, ὁ πόλεμος ἔφτανε στό θλιβερό τέλος του. Ἡ ζωή τοῦ
Λυσία ἀναστατώθηκε, ὅπως καί χιλιάδων ἄλλων δημοκρατικῶν πο-

Ἐπιστροφή
στήν Ἀθήνα

λιτῶν, όταν πῆραν τὴν ἐξουσία στὰ χέρια τους οἱ Τριάντα. Ἡ οἰκογένειά του, καί εὐκατάστατη καί δημοκρατική, ἦταν μία ἀπὸ τίς δέκα πού οἱ τύραννοι ἀποφάσισαν νά ἐξοντώσουν. Ὁ ἀδερφός του Πολέμαρχος ἐκτελέστηκε χωρὶς δίκη· ὁ ἴδιος ὁ Λυσίας ξέφυγε τὴν τελευταία στιγμή καί ἔφτασε στὰ Μέγαρα, ὅπου ἐνώθηκε μέ ἄλλους δημοκρατικούς, πού εἶχαν ἐξοριστεῖ. Μολοντί δήμεψαν τὴν περιουσία του, φαίνεται ὅτι ὁ ἴδιος κατόρθωσε νά περισώσει καί ἀρκετὰ χρήματα καί ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀσπίδων καί ἔτσι μπόρεσε νά βοηθήσει καὶ πρακτικά τὸ Θρασύβουλο καί τοὺς δικούς του, όταν ξεκινούσαν γιὰ τὴν τολμηρὴ ἐπιχείρησή τους. Αὐτός ἦταν καί ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους πού ὁ Θρασύβουλος πρότεινε νά τοῦ ἀποδοθοῦν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Τελικὰ ἡ πρόταση δέν ἐφαρμόστηκε γιὰ λόγους καθαρὰ τυπικούς, καί ὁ Λυσίας ἔμεινε, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἰστοτελής.

Ὁ Λυσίας
λογογράφος

Ἐνα γεγονός πού ἐπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴ ζωὴ του ἦταν ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη. Μὲ τὸν κατηγορητήριο λόγο του ὁ Λυσίας ἀναγνώριστηκε ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς δυναμικότερους δικανικούς ρήτορες. Αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση, σέ συνδυασμὸ ἴσως καί μέ κάποια οἰκονομικὴ κρίση, ὥθησε τὸ Λυσία νά ἀσχοληθεῖ ἐπαγγελματικά μέ τὴ ρητορικὴ. Ἐνα διάστημα δοκίμασε νά διδάξει τὴν τέχνη. Τελικὰ ἐγινε *λογογράφος*. Μάλιστα, μία ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἱκανότητές του ἦταν νά προσαρμόζει τοὺς λόγους του στὴν προσωπικότητα τῶν πελατῶν του. Οἱ ἀρετές ὅμως πού τοῦ ἐξασφάλισαν τὴ μεγαλύτερη φήμη, καὶ ὅσο ζοῦσε καὶ ἀργότερα, ἦταν ἡ καθαρότητα τῆς σκέψης του, ἡ λογικὴ σειρὰ τῶν ἐπιχειρημάτων του, καί ἡ ἀπλότητα καί ἀκρίβεια τῆς γλώσσας του. Ἐγράψε πολλὲς ἑκατοντάδες λόγων καὶ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δημοσίευε. Στὰ ἀλεξανδρινὰ χρόνια σώζονταν πάνω ἀπὸ διακόσιοι. Ἀπὸ τοὺς 35 περίπου λόγους πού ἔφτασαν ὡς τίς μέρες μας μέ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσία, ὑπάρχουν μερικοὶ πού σίγουρα δέν εἶναι δικοὶ του. Ἐνας ἀπὸ τοὺς γνήσιους λόγους εἶναι ὁ κατηγορητήριος ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη· αὐτός θεωρεῖται καί ὁ καλύτερος ἀπὸ ὅσους μᾶς σώζονται – καί γενικά ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα δείγματα τῆς ἀρχαίας Ρητορικῆς Τέχνης.

Ὁ Λυσίας πέθανε γύρω στὰ 380 π.Χ.

Γ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ὁ λόγος τοῦ Λυσία ἐναντίον τοῦ Ἐρατοσθένη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα πολιτικά κείμενα τοῦ τέλους τοῦ 5. αἰώνα, ὃχι μόνο ἐπειδὴ μᾶς δίνει πληροφορίες γιὰ πρόσωπα καὶ καταστάσεις πού δέν ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἐκφράζει τὴν ἀποψη μιᾶς μερίδας τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ τῆς Ἀθήνας γιὰ τίς πρόσφατες καὶ τίς παλιότερες πολιτικές περιπέτειες τῆς πόλης. Γιὰ νὰ ἐκτιμήσουμε λοιπόν τὴν ἀξία τοῦ λόγου καὶ γιὰ νὰ τὸν καταλάβουμε καλύτερα, χρειάζεται νὰ τὸν δοῦμε σὲ σχέση μὲ διάφορα πολιτικά γεγονότα, πού μάλιστα φτάνουν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν τυραννικὴ ἐξουσία τῶν Τριάντα. Γιατί καὶ αὐτὴ ἔχει τὰ προηγούμενά της.

Ἡ ἱστορικὴ
σημασία
τοῦ λόγου

Ποτέ δέν ἔπαψαν νὰ ὑπάρχουν στὴν Ἀθήνα ὀλιγαρχικοί, πού ὑπονομεύαν μὲ πολλοὺς τρόπους τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα. Ἦταν ὀργανωμένοι σὲ κλειστὲς πολιτικὲς ομάδες (ἐ τ α ῖ ρ ε ῖ ε ς), πού εἶχαν περιορισμένο ἀριθμὸ μελῶν (ἐ τ α ῖ ρ ω ν) καὶ δροῦσαν συνωμοτικά καὶ κάποτε πολὺ ἀποτελεσματικά. Φανερά ἄρχισαν νὰ κινοῦνται τὴν τελευταία περίοδο τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (412-404). Δέν ἤθελαν νὰ συνεχιστεῖ καὶ ὑποστήριζαν ὅτι ἔπρεπε νὰ συναφθεῖ εἰρήνη, ἔστω καὶ μὲ κακοὺς ὅρους, ἐπειδὴ ἔλπιζαν ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοὶ Σπαρτιάτες θὰ τοὺς βοηθοῦσαν στὰ ἀνατρεπτικὰ τους σχέδια.

Οἱ ὀλιγαρχικοὶ
στὴν Ἀθήνα

Οἱ κατάλληλες συνθήκες δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας στὴ Σικελία (415-413). Ἡ πανωλεθρία τῶν Ἀθηναίων εἶχε τόση ἔκταση – σὲ ἀριθμὸ νεκρῶν καὶ αἰχμαλώτων, καθὼς καὶ σὲ ἀπώλειες πλοίων καὶ ὀπλισμοῦ – ὥστε ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει ἀντίκτυπο στὴν πόλη. Ἡ Ἀθήνα δέν εἶχε πιά δυνάμεις νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο, ἐπειδὴ βρισκόταν, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, σὲ πραγματικὸ ἀδιέξοδο. Καὶ μολοντί ὁ ἀγώνας δέ γινόταν πιά γιὰ νὰ κρατήσῃ ἡ Ἀθήνα τὴν κυριαρχικὴ θέσιν της στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ γιὰ νὰ σώσῃ τὴν ἐθνικὴν τῆς ἀξιοπρέπεια, ὁ πόλεμος δέν μπορούσε νὰ συνεχιστεῖ, ἂν δέ λυνόταν πρῶτα τουλάχιστο τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα· μόνο ἔτσι θὰ μπορούσαν νὰ ναυπηγηθοῦν πλοῖα, νὰ συμπληρωθεῖ ὁ ἐξοπλισμὸς καὶ γενικά νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἀντίπαλοι μὲ ἴσους ὁρους.

Γιὰ νὰ κινηθοῦν κάπως πρὸς συντονισμένα σ' αὐτὴ τὴ δύσκολη περὶσταση, οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφάσισαν νὰ συγκεντρώσουν ὀρισμένους ἔ-

κτακτες ἐξουσίες σέ δέκα ὥριμους καί εὐνυπόληπτους πολίτες, ἕναν ἀπό κάθε φυλή, πού ὀνομάστηκαν *πρόβουλοι*, ἀκριβῶς ἐπειδή ἀντικαθιστοῦσαν, κατά κάποιον τρόπο, τή βουλή τῶν 500 σέ πολλές ἀρμοδιότητες. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀργότερα στούς προβούλους προστέθηκαν ἄλλοι 20 – ἔγιναν δηλαδή 30! – γιά νά συγγράψουν νόμους.

Στό μεταξύ ἡ ἐξωτερική κατάσταση χειροτέρευε. Οἱ Σπαρτιάτες, ἔχοντας ἐξασφαλίσαι τήν ὑποστήριξη τῶν Περσῶν, πού φυσικά εἶχαν κάθε συμφέρον νά βοηθήσουν στήν ἀλληλοεξόντωση τῶν δύο ἀντιπάλων, ἀποφάσισαν γιά πρώτη φορά τόσο συστηματικά νά ἀποχτήσουν ναυτική δύναμη, ὥστε νά μπορέσουν νά ἀντιμετωπίσουν τούς Ἀθηναίους σέ ἕνα τομέα ὅπου ἐκεῖνοι πάντα ὑπερτεροῦσαν. Ἡ δραστηριότητά τους αὐτή πέφτει σέ μιᾶ περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔχουν συνέλθει ἀκόμα ἀπό τήν καταστροφή. Σέ ὅλα αὐτά πρέπει νά προστεθεῖ καί μιᾶ σειρά ἀπό ἀποστασίες πόλεων, πού ἔφευγαν ἀπό τήν ἀθηναϊκή συμμαχία.

Ἦταν πολύ εὐκολο γιά τούς ὀλιγαρχικούς νά πείσουν τόν πανικό-βλητο λαό τῆς Ἀθήνας ὅτι ἡ κύρια εὐθύνη γιά ὅλη τους τήν κακοδαιμονία βάραινε τό δημοκρατικό πολίτευμα καί ὅτι οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦσαν ὀρισμένες πολιτικές μεταρρυθμίσεις, πού, φυσικά, ἀποσκοποῦσαν στό νά ἀφαιρέσουν σιγά σιγά ἐξουσίες ἀπό τό λαό, συγκεντρώνοντας ἔτσι τή δύναμη στούς «ὀλίγους». Ἦταν ἐπίσης εὐκολο γιά τούς ὀλιγαρχικούς νά ἐξασφαλίσουν γιά τά συνωμοτικά τους σχέδια τή συνεργασία πολλῶν ἀνθρώπων μέ διάφορες πολιτικές ἀντιλήψεις: παλιούς ἀλλά δυσареστημένους δημοκρατικούς, ὅπως ὁ στρατηγός Πείσανδρος, μετριοπαθεῖς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Θηραμένης, σκληρούς ὀλιγαρχικούς, ὅπως ὁ Κριτίας, τέλος ὀπαδοῦς τῆς τυραννίας, ὅπως ὁ περίφημος ρήτορας Ἀντιφώντας, πού φαίνεται ὅτι ἔπαιξε κύριο ρόλο στά γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου.

Τό ὀλιγαρχικό
πραξικόπημα
τοῦ 411 π.Χ.

Οἱ ὀλιγαρχικές ἐταιρεῖες ἄρχισαν τή δράση τους μέ μιᾶ σειρά δολοφονίες πολιτικῶν προσώπων, πού ἀσκοῦσαν ἐπιρροή στό λαό, ἡ καί ἀπλῶν πολιτῶν, πού τολμοῦσαν νά ἀντιδράσουν στά σχέδια τῶν συνωμοτῶν. Μέσα σέ μιᾶ ἀτμόσφαιρα τρόμου καί καχυποψίας, σέ μιᾶ ἀντικανονική συνέλευση τοῦ λαοῦ, ἀποφασίστηκαν ὀρισμένες ἀλλαγές στή λειτουργία τοῦ πολιτεύματος. Νά μερικές: περιορίστηκε ἡ

ἀσκησις τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μόνο σέ 5.000 πολίτες (ποιοί θά ἦταν αὐτοί, θά τό ὀρίζαν «ἀρμόδια» πρόσωπα) καί καταργήθηκε ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωσις γιά ὅσους εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις στό κράτος. Καί μέ τά δύο αὐτά μέτρα ἡ ἐξουσία περνοῦσε στίς πύθ ἐυκατάστατες τάξεις. Ἐπίσης, οἱ ἄρχοντες θά ὀρίζονταν ὄχι πιά μέ κλήρωσι ἀλλά μέ ἐκλογή καί ὄχι ἀπό ὁλόκληρη τή μάζα τῶν πολιτῶν ἀλλά ἀπό τή βουλή, πού τώρα θά εἶχε 400 ἀντί 500 μέλη. Τόν Ἀπρίλιο τοῦ 411, μέ μιά ἐνέργεια καθαρά πραξικοπηματική, οἱ 400, πού εἶχαν στό μεταξύ ὀριστεῖ, πῆραν βίαια τήν ἐξουσία ἀπό τοὺς 500 καί ἄρχισαν νά κυβερνοῦν, χωρίς, φυσικά, νά ζητοῦν τή βοήθεια ἢ ἔστω καί τή γνώμη τῶν 5.000 πολιτῶν.

Αὕτη εἶναι ἡ περιβόητη βουλή τῶν 400, πού κυβέρνησε στήν Ἀθήνα μόνο τέσσερις μῆνες. Ἡ ἀποτυχία τους ὅμως ἦταν ἀπόλυτη σέ ὅλους τοὺς τομεῖς. Δέν κατόρθωσαν καν, ὅπως ἐλπίζαν, νά διαπραγματευτοῦν εἰρήνῃ μέ τοὺς Σπαρτιάτες· δέν μπόρεσαν νά ἐξασφαλίσουν περσική βοήθεια, παρ' ὅλες τίς μεσολαβήσεις τοῦ ἐξόριστου Ἀλκιβιάδου· δέν μπόρεσαν νά προκαλέσουν παρόμοιες πολιτικές ἀλλαγές καί σέ ἄλλες συμμαχικές πόλεις· τέλος, καί τό σπουδαιότερο, δέν μπόρεσαν νά πάρουν μέ τό μέρος τους τό ἀθηναϊκό στράτευμα, πού βρισκόταν ἐκεῖνο τόν καιρό στή Σάμο καί διατήρησε τήν ἐνότητά του, δηλώνοντας μάλιστα τήν ἀντίθεσή του πρὸς τό καθεστῶς τῶν 400.

Τό τελευταῖο μεγάλο χτύπημα ἦταν ἡ ἀποστασία τῆς Εὐβοίας. Στήν τελική ὅμως πώση τῶν 400 βοήθησαν καί μερικοί ἀπό τοὺς μαλακότερους ὀλιγαρχικούς, πού εἶχαν στήν ἀρχή ἐπιδοκιμάσει καί ὑποστηρίξει τήν πολιτική ἀλλαγή. Ὁ κυριότερος ἀπό αὐτούς ἦταν ὁ Θηραμένης, πού μπόρεσε μάλιστα νά κερδίσει καί τή βοήθεια τοῦ στρατεύματος ἀπό τή Σάμο. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ἀποκατασταθεῖ ἡ ὁμαλότητα μέ τήν ἐγκαθίδρυσι μιᾶς κάπως περιορισμένης δημοκρατίας, πού εἶχε ἀρκετές ἀπό τίς ἀλλαγές τοῦ πολιτεύματος τῶν 400, ὅπως τουλάχιστο τό σχεδίαζαν καί ὄχι ὅπως τό ἐφάρμοσαν. Ἔτσι ἔμενε ἱκανοποιημένη καί μιά μεγάλη μερίδα πολιτῶν μέ συντηρητικές πολιτικές ἀντιλήψεις. Αὐτός ὁ συνδυασμός, πού τόν ἐπαινοῦν πολύ καί ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης καί ὁ φιλόσοφος Ἀριστοτέλης, κράτησε λιγότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο (Σεπτ. 411 - Ἀπρ. 410). Φυσικά, ὁ Θηραμένης καί οἱ ὁπαδοί του, πού εἶχαν βοηθήσει στήν ἐπάνοδο τῆς ὁμαλότητος, δέν κινδύνεψαν. Μερικοί ἀπὸ τοὺς κύριους συνωμότες,

ὅπως λ.χ. ὁ Κριτίας καί ὁ Πείσανδρος, προτίμησαν νά ἐξοριστοῦν· ἐλάχιστοι μόνο, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀντιφώντας, ἔμειναν στήν Ἀθήνα, ὅπου δικάστηκαν καί καταδικάστηκαν σέ θάνατο.

Ἡ ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν

Μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, οἱ Ἀθηναῖοι κατόρθωσαν κάπως νά συνέλθουν, νά συμπληρώσουν τόν ἐξοπλισμό τους καί νά συνεχίσουν τόν πόλεμο. Σιγά σιγά ἐπανέφεραν τό πολίτευμα σχεδόν στή μορφή πού εἶχε πρίν ἀπό τό 411. Ὡστόσο, αὕτη ἡ περίοδος δέν εἶναι ἀπό τίς λαμπρότερες τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ὁ συμβιβασμός πού ἔγινε, ἀνάμεσα σέ ὀλιγαρχικούς καί δημοκρατικούς, δέν ἔλυσε ὅλα τά προβλήματα, πού ἐξακολουθοῦσαν νά κρατοῦν χωρισμένες μεγάλες μερίδες τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ. Οἱ ἀκρότητες, ἡ τρομοκρατία καί ἄλλα λάθη τῶν ὀλιγαρχικῶν ἄρχισαν νά ἐπαναλαμβάνονται ἀπό τοὺς δημοκρατικούς, πού ἔπαιρναν τώρα σκληρά τήν ἐκδίκησή τους. Οἱ πολιτικές δολοφονίες ξανάρχισαν, οἱ ἐπαγγελματίες συκοφάντες πλήθαιναν, οἱ δημαγωγοί ἀπόχτησαν δύναμη καί τά λαϊκά δικαστήρια ἔφτασαν σέ μεγάλη ἀθλιότητα μέ τήν προχειρότητα καί τή μεροληψία τους.

Καί ὅμως αὐτός ὁ λαός κατόρθωσε νά ξαναβρεῖ τήν ἐνότητά του, νά ξαναποχτήσει τό θάρρος του καί νά κερδίσει μιὰ θαυμάσια νίκη στή μεγαλύτερη ναυμαχία πού ἔγινε ποτέ ἀνάμεσα σέ ἑλληνικούς στόλους. Πρόκειται γιά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν (Αὔγ. 406). Ἡ μεγάλη ὅμως αὕτη νίκη τῶν Ἀθηναίων εἶχε μιὰ θλιβερή κατάληξη, καί πάλι χαρακτηριστική τοῦ πολιτικοῦ κλίματος πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀθήνα. Ἀμέσως μετά τό τέλος τῆς σύγκρουσης οἱ στρατηγοί ἔδωσαν ἐντολή σέ δύο τριήραρχους, τό Θηραμένη καί τό Θρασύβουλο, μέ μιὰ ὁμάδα πλοίων νά φροντίσουν γιά τήν περισυλλογή τῶν ναυαγῶν. Ἡ ξαφνική κακοκαιρία ὅμως τοὺς ἐμπόδισε, μέ ἀποτέλεσμα νά πνιγοῦν πολλές ἑκατοντάδες ἀνθρώπων καί νά ὑπερδιπλασιαστοῦν τά θύματα. Ἔτσι, ὁ ἀριθμός ἐκείνων πού πενθοῦσαν στήν Ἀθήνα αὐξήθηκε τόσο, πού διάλυσε ἀμέσως τήν ἀτμόσφαιρα τοῦ θριάμβου καί ὁδήγησε στήν ἐπιπόλαιη δίκη καί τήν καταδίκη τῶν στρατηγῶν, πού θεωρήθηκαν υπεύθυνοι γιά τή συμφορά.

Δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι, σέ ὅλη αὕτη τήν προσπάθεια νά λασπωθεῖ μιὰ νίκη τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ καί νά διαβληθοῦν οἱ ἀρχηγοί του, ἐπαιζαν καί πάλι ρόλο οἱ ὀλιγαρχικοί. Ὁ Θηραμένης ὄχι μόνο ἦταν ὁ

κύριος κατήγορος τῶν στρατηγῶν, ἀλλά καί ὀργάνωσε τοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά ἐπηρεάσουν τό δικαστήριον. Οἱ στρατηγοί καταδικάστηκαν σέ θάνατον καί ἐξί ἀπό αὐτούς, ὅσοι βρισκόνταν ἐκεῖ, ἐκτελέστηκαν. Ὡς μέ αὐτές τοῦ τίς δραστηριότητες ὁ Θηραμένης προσπαθοῦσε νά βγεῖ ἀπό τήν ἀφάνεια, ὅπου εἶχε πέσει μετά τήν ἀποτυχία τοῦ ὀλιγαρχικοῦ πειράματος τοῦ 411, καί νά παρουσιαστῇ ὡς προστάτης τοῦ λαοῦ. Φαίνεται ὅτι πέτυχε καί στοὺς δύο σκοποὺς του, ἐπειδὴ ἀπὸ ἐδῶ καί μπρὸς βρίσκεται στό προσκήνιο.

Στό μεταξύ, ὁ μέγας πόλεμος ἔφτανε στό τέλος του. Μέ τή βοήθεια τῶν Περσῶν – ἰδιαίτερα τοῦ Κύρου, σατράπη τῶν Ἰωνικῶν πόλεων – οἱ Λακεδαιμόνιοι ὀργάνωσαν καί πάλι τό στόλον τοὺς καί κέρδισαν, μέ τό στρατηγικὸ δαιμόνιο τοῦ Λύσανδρου, μιὰ πολὺ εὐκόλῃ νίκη στοὺς Αἰγὸς ποταμούς. Ὁ ἀθηναϊκὸς στόλος παραδόθηκε σχεδόν ὁλόκληρος στοὺς ἐχθρούς, πού ἐτοιμάστηκαν νά πολιορκήσουν καί τήν ἴδια τήν Ἀθήνα ἀπὸ ξηρά καί ἀπὸ θάλασσα, ἐλπίζοντας ὅτι ἡ ἔλλειψη τροφίμων θά ἀνάγκαζε τοὺς Ἀθηναίους νά ὑπογράψουν εἰρήνην μέ ὅποιονδήποτε ὄρους.

Τό τέλος
τοῦ πολέμου

Ἡ ἥττα στοὺς Αἰγὸς ποταμούς ἐγίνε τό Σεπτέμβριο τοῦ 405· οἱ Ἀθηναῖοι κράτησαν ὡς τήν ἀνοιξή τοῦ 404. Σ' αὐτή τήν περίοδο ἔδειξαν καί πάλι τήν ἀντοχή τους, τήν ἀπελπισμένη ἀγωνία τους νά διατηρήσουν τήν ἀξιοπρέπειά τους, ἀλλά καί τὰ πολιτικά τους πάθη. Χωρίστηκαν σέ δύο μερίδες: σ' αὐτοὺς πού πίστευαν ὅτι ἔπρεπε νά συνεχίσουν τόν ἀγῶνα, μένοντας ἀνυποχώρητοι στίς προτάσεις τῶν Σπαρτιατῶν, καί σ' αὐτοὺς πού πίστευαν ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα νά πάρουν στά σοβαρά τίς προτάσεις εἰρήνης τῶν ἀντιπάλων. Στή δεύτερη μερίδα ἀνῆκαν πολλοὶ συντηρητικοὶ δημοκρατικοὶ καί, φυσικά, ὅλοι οἱ ὀλιγαρχικοί, πού ἐλπίζαν ὅτι τώρα ἦρθε ἡ μεγάλη εὐκαιρία, ἀφοῦ ἡ Σπάρτη, μέ ὅποιονδήποτε ὄρους καί νά ἐκλείνε εἰρήνην, δύσκολα θά ἀνεχόταν δημοκρατικὸ πολίτευμα στήν Ἀθήνα.

Ἀρχισε λοιπόν καί πάλι ἡ δράση τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν, πού μάλιστα ὄρισαν πέντε ἐφ' ὅρου, μέ σκοπὸ νά παρασύρουν ὅσο τό δυνατό περισσότερους πολίτες στά συνωμοτικά τους σχέδια. Οἱ σκοποὶ τοὺς εὐνοήθηκαν καί πάλι ἀπὸ τό Θηραμένην, πού ἐξασφάλισε ἀπὸ τήν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου διάφορες πρωτοβουλίες γιά τίς διαπραγμα-

τεύσεις μέ τούς Σπαρτιάτες. Ὑστερα ἀπό πολλές καί σκόπιμες, ὅπως φαίνεται, καθυστερήσεις, πού κόστισαν χιλιάδες ζωές, ἀφοῦ οἱ Ἀθηναῖοι πέθαιναν ἀπό τήν πείνα, ὁ Θηραμένης, ἐπικεφαλῆς μιᾶς δεκαμελοῦς ἀντιπροσωπείας, πῆγε στή Σπάρτη καί διαπραγματεύτηκε τήν εἰρήνην. Αὕτῃ τῇ φορά οἱ Ἀθηναῖοι, πού εἶχαν φτάσει σέ ἐσχατὴ ἀπόγνωση, δέχτηκαν τούς ὁρους τῶν Λακεδαιμονίων. Ἡ Ἀθήνα δέν ἦταν πιά ἡ πρώτη δύναμη στήν Ἑλλάδα.

Οἱ Τριάντα

Αὐτό ὅμως σήμαινε καί τό τέλος τῆς δημοκρατίας. Τώρα πού εἶχαν ἐξασφαλίσαι καί τήν πίεση τῶν Σπαρτιατῶν, οἱ ὀλιγαρχικοὶ ἦταν ἐτοιμοὶ νά δράσουν ἀνοιχτά. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ λαός στήν πλειονότητά του δέν ἦταν πρόθυμος νά δεχτεῖ πολιτικές ἀλλαγές, χρειάστηκε καί πάλι μιὰ σειρά ἀπό ἐλιγμούς, πού τελικά ὁδήγησαν στό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα. Ὅπως καί τό 411, πάλι σέ μιὰ ἀντικανονικὴ ἐκκλήσια τοῦ δήμου, καί μάλιστα μέ τό Λύσανδρο παρόντα, ὁ λαός τρομοκρατημένος ἀναγκάστηκε νά δεχτεῖ – ἄλλοι μέ τή σιωπὴ τους, ἄλλοι μέ τήν ἀνοχή τους καί ἐλάχιστοι μέ τήν ἐπιδοκίμασία τους – τήν «ἐκλογή» τριάντα ἀντρῶν, πού προορίζονταν νά συγγράψουν καί νά προτείνουν ἓνα καινούριο σύνταγμα. Στὴν πραγματικότητά ὁ δῆμος ὑποχρεώθηκε νά ἐκλέξει μόνο δέκα καί νά δεχτεῖ ἄλλους εἴκοσι: δέκα πού πρότεινε ἡ μερίδα τοῦ Θηραμένη καί δέκα πού πρότεινε ἡ μερίδα τῶν σκληρῶν ὀλιγαρχικῶν, μέ ἀρχηγό τόν Κριτία, ὁ ὅποῖος εἶχε στό μεταξύ γυρίσει ἀπὸ τὴν ἐξορία. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ λοιπόν ἡ ὁμάδα τῶν Τριάντα δέν ἦταν ὁμοιογενής.

Ὅταν οἱ Τριάντα πῆραν τὴν ἐξουσία στά χέρια τους, κάθε ἄλλο παρὰ ἐδειξαν διάθεση νά συγγράψουν νόμους. Κυβέρνησαν τὴν Ἀθήνα ὀκτῶ μῆνες (Ἰουλ. 404 – Φεβρ. 403) μέ τέτοιον τρόπο, πού πολὺ σύντομα ἡ ἱστορία ὀνόμασε τὴν ἐξουσία τους τυραννία. Οἱ Τριάντα ἐδρασάν ἀκαριαῖα: ἐπάνδρωσαν τὴ βουλὴ καί τίς ἄλλες ἀρχές μέ δικούς τους ἀνθρώπους καί ἄρχισαν συστηματικά καί μέ τὴ βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς νά ἐξοντώνουν ὄχι μόνο τούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους ἀλλὰ καί πολλούς εὐκατάστατους πολίτες καί μετοίκους, γιὰ νά πάρουν τίς περιουσίες τους. Γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς τρομοκρατίας τους ὁργανώθηκαν καλὰ: δραστηριοποίησαν τούς περιβόητους «ἐντεκα» ὡς ἐκτελεστικά ὄργανα τῶν ἀποφάσεών τους καί συγκρότησαν ἓνα ἀστυνομικὸ σῶμα ἀπὸ 300 μαστιγοφόρους· ἐπίσης, πε-

ριόρισαν τὰ πολιτικά δικαιώματα σέ 3.000 μόνο πολίτες. Οἱ ὑπόλοιποι δέν εἶχαν κύν τό δικαίωμα νά ἔχουν ὅπλα.

Ταυτόχρονα ὄρισαν 10 ἄντρες, μιά «δεκαρχία», γιά νά ἀσκήσουν τήν ἐξουσία στόν Πειραιά, πού τώρα, μέ τήν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἔγινε σχεδόν ἀνεξάρτητη πόλη. Πολύ γρήγορα ὁμοῦς ὁ Πειραιάς ἔγινε τό καταφύγιο γιά ὅσους δέν μπόρεσαν νά ἀντέξουν τήν τυραννία στήν Ἀθήνα. Πολλοί, πού διέτρεχαν ἄμεσο κίνδυνο, βρῆκαν προστασία σέ ἄλλες πόλεις ἔξω ἀπό τήν Ἀττική.

Ὁ πρῶτος κλονισμός στήν ἐξουσία τῶν Τριάντα ἦρθε μέσα ἀπό τήν ὁμάδα τους μέ τίς ἀντιδράσεις τοῦ Θηραμένη καί τῆς μερίδας του στά ἀπάνθρωπα μέτρα πού πρότεινε ὁ Κριτίας. Ἡ σύγκρουση κατέληξε στήν καταδίκη καί τήν ἐκτέλεση τοῦ Θηραμένη. Τό ἀποφασιστικό ὁμοῦς χτύπημα τό ἔφερε μιά ὁμάδα τολμηρῶν ἐξορίστων – ἀρχικά μόνο 70 –, πού μέ ἀρχηγό τό Θρασύβουλο, τόν τριήραρχο τῆς ναυμαχίας τῶν Ἀργινουσῶν, καί μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Θηβαίων, κατόρθωσαν νά καταλάβουν τό φρούριο τῆς Φυλῆς στήν Πάρνηθα καί σιγά σιγά, αὐξαίνοντας τίς δυνάμεις τους καί ἀποκρούοντας τό στρατό τῶν Τριάντα, νά μποῦν στόν Πειραιά καί νά ὀχυρωθοῦν σέ ἓνα ἀπό τά λιμάνια του. Ἐκεῖ ὁ ἀριθμός τους ἐνισχύθηκε σημαντικά ἀπό τοὺς ἐξορίστους πού βρίσκονταν στόν Πειραιά, καί σέ μιά σύγκρουση νίκησαν τίς δυνάμεις τῶν Τριάντα καί ἀνάγκασαν τοὺς ἴδιους καί πολλοὺς ὁπαδούς τους νά καταφύγουν στήν Ἐλευσίνα.

Ὡστόσο, αὐτό δέ σήμαινε τό τέλος. Οἱ ὀλιγαρχικοί καί πολλοί ὁπαδοί τους στήν Ἀθήνα δέν ἀποφάσιζαν νά ὑποκύβουν εὐκολα, ἀφοῦ μάλιστα ὑπολόγιζαν πάντα στήν ἐπέμβαση τῶν Σπαρτιατῶν. Τήν ὁμάδα τῶν Τριάντα διαδέχτηκε μιά ἄλλη ἀπό δέκα, καί γιά μερικούς ἀκόμα μῆνες οἱ δημοκρατικοί τοῦ Πειραιά βρίσκονταν σέ πραγματικό ἐμφύλιο πόλεμο μέ τοὺς συμπολίτες τους στήν Ἀθήνα. Ἡ συμφιλίωση κατορθώθηκε πάλι μέ πρωτοβουλία διαλλακτικῶν πολιτικῶν καί ἀπό τίς δύο πλευρές καί μάλιστα μέ τή μεσολάβηση τοῦ Σπαρτιάτη βασιλιᾶ Πausanias.

Ἔτσι, οἱ δύο μερίδες τῶν Ἀθηναίων, «οἱ ἐκ Πειραιῶς» καί «οἱ ἐν ἄστει», συμφιλιώθηκαν καί ἀποφάσισαν νά στηρίζουν τήν καινούρια δημοκρατία στή συνεργασία ὅλων τῶν πολιτῶν. Τό σύνθημα πού δόθηκε «νά ξεχαστοῦν τά μίσση καί οἱ πληγές τοῦ παρελθόντος» πέτυχε.

Ἀποκατάσταση
τῆς δημοκρατίας

Ἀπό τή γενική ἀμνηστία ἐξαιρέθηκαν μόνο οἱ Τριάντα, οἱ Ἐντεκα καί ἡ δεκαρχία τοῦ Πειραιᾶ. Ἀπό ὅλους αὐτούς εἶχε δικαίωμα δ-ποιος ἤθελε νά μείνει στήν Ἀθήνα καί νά λογοδοτήσει.

Δ. Η ΔΙΚΗ

Εὐθυνοδοσία

Ὅσες πληροφορίες ἔχουμε γιά τόν Ἐρατοσθένη προέρχονται ἀπό τό λόγο τοῦ Λυσία. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του τόν ἀναφέρει μόνο ἀνάμεσα στά ἄλλα ὀνόματα τῶν Τριάντα. Εἶναι πάντως βέ-βαιο ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς δύο τῆς ὁμάδας τῶν τυ-ράννων, πού ἔμειναν στήν Ἀθήνα, γιά νά λογοδοτήσουν. Ὁ ἄλλος ἦ-ταν ὁ Φεῖδωνας.

Ἡ λογοδοσία αὐτή δέν ἦταν κανένα ἑκτακτο μέτρο εἰδικά γιά τήν περίπτωση τῶν Τριάντα. Στό δημοκρατικό πολίτευμα τῆς Ἀθήνας, ὁ-σοι ἀπό τοὺς πολίτες εἶχαν ὑπεύθυνες θέσεις σέ διάφορους κρατικούς τομεῖς, ὀφείλαν στό τέλος τῆς θητείας τους, πού ἦταν κατά κανόνα ἐ-τήσια, νά ὑποστοῦν τή δοκιμασία τῆς εὐθυνοδοσίας, ὅπως λέγε-ται, γιά νά ἀποδείξουν ὅτι εἶχαν ὑπηρετήσει τίμια καί εὐσυνείδητα τήν πολιτεία. Εἰδικοί ὑπάλληλοι, οἱ λογιστές, μελετοῦσαν τά στοι-χεῖα πού εἶχε ὑποβάλει ὁ ὑπεύθυνος· ἐπίσης, δέχονταν νά ἐξετά-σουν καί ὅποιαδήποτε καταγγελία γινόταν τίς μέρες ἐκεῖνες ἐναντίον τοῦ προσώπου πού περνοῦσε ἀπό τόν ἑλεγχό τους. Ἄν τά ἀποτελέ-σματα αὐτῆς τῆς ἐρευνας ἦταν ἀρνητικά, ἡ ὑπόθεση πῆγαινε σέ ἓνα λαϊκό δικαστήριο, παίρνοντας τή μορφή μιᾶς κανονικῆς δίκης.

Ἡ δίκη τοῦ
Ἐρατοσθένη

Γιά μιά τέτοια δοκιμασία ἔμεινε ὁ Ἐρατοσθένης στήν Ἀθήνα. Πί-στευε ὅτι θά τόν βοηθοῦσε νά ἀθωωθεῖ τό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε ἀ-μέσως μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Ἐπίσης ἔλπιζε νά ἐπηρεάσει τό δικαστήριο καί ἡ συνεργασία του μέ τό Θηραμένη, πού εἶχε ἀντιδράσει στίς ἐνέργειες τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα, πληρώνοντας μάλιστα μέ τή ζωή του τή στάση του αὐτή· ἡ δίκη ἐγινε λίγους μῆνες μετά τήν ἐκτέλεσή του, καί ἡ μνήμη του ἦταν ἀκόμα ζωντανή. Τέλος μεγάλη βοήθεια περίμενε ὁ Ἐρατοσθένης ἀπό διάφο-ρους δυνατοὺς ὀλιγαρχικούς, πού ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν ἐπιρροή στήν πόλη.

Μιά τουλάχιστο καταγγελία πού παρουσιάστηκε έναντίον του Έρατοσθένη ήταν και του Λυσία. Δεν ξέρουμε αν ήταν ή μοναδική. Είναι όμως βέβαιο ότι τελικά ή υπόθεση κρίθηκε από ένα λαϊκό δικαστήριο. Ακόμα, δεν ξέρουμε γιατί ο Λυσίας προτίμησε αυτό τό δρόμο, αφού είχε δικαίωμα, ως στενότερος συγγενής του νεκρού, νά καταφύγει στο δικαστήριο πού ασχολούνταν ειδικά μέ υποθέσεις φόνου. Μιά εξήγηση ίσως είναι τό ότι ο Έρατοσθένης δεν μπορούσε νά κατηγορηθεί, σάν νά ήταν αὐτουργός στο φόνο του Πολέμαρχου. Στην περίπτωση αυτή τό ἀρμόδιο δικαστήριο ήταν ο Άρειος Πάγος.

Αν δεν είχε ορίσει κάποιον έκτακτο δικαστήριο γιά τίς υποθέσεις πού σχετίζονταν μέ τήν πολιτική τών Τριάντα, ο Έρατοσθένης πρέπει νά δικάστηκε από τήν *Ἡ λ ι α ί α*, τό μεγάλο λαϊκό δικαστήριο τής Ἀθήνας. Σ' αὐτό είχαν δικαίωμα νά υπηρετήσουν ὅλοι οἱ Ἀθηναῖοι πολίτες πού ήταν πάνω από 30 χρονῶν. Ἡ θητεία ήταν ἐτήσια. Κάθε χρόνο ὀρίζονταν μέ κλῆρο περίπου 6.000 *ἡ λ ι α σ τ έ ς*, πού χωρίζονταν σέ μικρότερες ομάδες – τουλάχιστον από 200 μέλη ή καθεμιά – καί ασχολούνταν μέ τίς υποθέσεις πού παρουσιάζονταν κάθε μέρα. Γιά ὅσες ἀπό αὐτές είχαν ἰδιαίτερη βαρύτητα, μπορούσαν νά ἀσχοληθοῦν περισσότερες ἀπό μία ομάδες μαζί. Δεν ἀποκλείεται, σέ περιπτώσεις ὅπως του Έρατοσθένη, νά συγκεντρωνόταν ή ὀλομέλεια. Ἄν ἔγινε αὐτό, τότε τό δικαστικό σῶμα πραγματικά ἀντιπροσώπευε τό λαό τής Ἀθήνας. Μέσα ἐκεῖ δηλαδή ὑπῆρχαν Ἀθηναῖοι πού είχαν ἐξοριστεῖ καί ταλαιπωρηθεῖ στήν περίοδο τών Τριάντα, καθώς καί ἄλλοι πού είχαν ὑποστηρίξει, μέ τήν ἀνοχή τους ή τή συνεργασία τους, τό τυραννικό καθεστῶς· ὑπῆρχαν ἀκραῖοι καί ἀπό τίς δύο μερίδες, καθώς καί συμβιβαστικοί.

Αὐτή ή σύνθεση του δικαστηρίου, μαζί μέ τό γενικότερο κλίμα τής συμφιλίωσης καί του κατευνασμοῦ τών πολιτικῶν παθῶν, ἔφερνε μεγάλες δυσκολίες στο Λυσία, πού ἴσα ἴσα ὑποστήριξε στο λόγο του ότι οἱ Ἀθηναῖοι δέν ἔπρεπε νά ξεχάσουν τό κακό πού προκάλεσαν οἱ Τριάντα καί σέ μεμονωμένους πολίτες καί σέ ὀλόκληρη τήν πόλη καί, ἐπομένως, νά καταδικάσουν ἕναν ἐκπρόσωπό τους. Φαίνεται ὅμως ότι τό φθινόπωρο του 403 π.Χ. ήταν δύσκολο νά καταδικαστεῖ ἕνας ὀπαδός του Θηραμένη. Ἐτσι, εἶναι πολύ πιθανό ότι ο Έρατοσθένης ἀθωώθηκε.

Ἡ πιθανή ἀθώωση τοῦ Ἐρατοσθένη δέ μειώνει καθόλου τήν ἀξία τοῦ κατηγορητήριου λόγου τοῦ Λυσία, πού θεωρεῖται ὄχι μόνο ὁ ὠραιότερος ἀπό τοὺς ὑπόλοιπους τοῦ ἴδιου ρήτορα, ἀλλά καί ἓνα ἀπό τὰ εὐγενέστερα καί δυναμικότερα δημιουργήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ρητορικῆς. Εἶναι γραμμένος μέ σοφία, εἰλικρίνεια καί τόλμη. Ἡ ἀρχιτεκτονική του βασίζεται σέ δύο ιδέες: α) ὁ Λυσίας δέ θέλησε νά παρουσιάσει τήν ὑπόθεση τοῦ ἀδελφοῦ του σάν ἓνα θέμα τελείως προσωπικό, ἀλλά προσπάθησε νά δείξει ὅτι ὁ ἴδιος ἐκπροσωποῦσε ὅλα τὰ θύματα τῆς τυραννίας τῶν Τριάντα· β) προσπάθησε νά πείσει τοὺς δικαστές νά μὴν ξεχωρίσουν τόν Ἐρατοσθένη ἀπό τήν ὑπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα καί, ἐπομένως, νά καταδικάσουν στό πρόσωπό του τή γενική τους πολιτική. Ἐτσι ὁ λόγος, ἐνῶ ξεκινάει ἀπό ἓνα συγκεκριμένο γεγονός καί ἓνα μεμονωμένο πρόσωπο, γρήγορα ἀπλώνεται σέ ὅλη τήν τρομοκρατία τῆς περιόδου ἐκείνης καί τοὺς τυράννους πού τήν προκάλεσαν.

Στόν π ρ ὁ λ ο γ ο (παρ. 1-3), σέ τόνο κάπως ὑπερβολικό, ὁ ρήτορας δείχνει πόσο διαφορετική εἶναι αὐτή ἡ δίκη ἀπό ὅλες τίς ἄλλες καί πόσα προβλήματα δημιουργεῖ στόν ἴδιο, πού δέν ἔχει πείρα ἀπό δικαστήρια.

Ἡ διήγησις (4-19) εἶναι ἓνα μικρό ἀριστούργημα: μέ ἀπλότητα ἀλλά καί μέ ἔνταση, πού κάποτε δίνει τήν ἐντύπωση κομμένης ἀνάσας, ὁ ὁμιλητής ἐκθέτει τὰ γεγονότα πού ὁδήγησαν στό θάνατο τοῦ Πολέμαρχου.

Πρὶν πεῖ στοῦ κύριου μέρος τοῦ λόγου, σέ μιά π α ρ έ κ β α σ η (20-23), ὁ Λυσίας συγκρίνει τήν κοινωνική προσφορά τῆς οἰκογένειάς του μέ τήν πολιτική τῶν Τριάντα καί κατόπι ὑποβάλλει στόν κατηγορούμενο ὀρισμένες ἐρωτήσεις, γιά νά ἐπιβεβαιώσει τὰ κύρια σημεῖα ἀπό τή διήγησή του. Τό κύριο σῶμα τοῦ λόγου ἀποτελεῖ ἡ ἐ π ι χ ε ι ρ η μ α τ ο λ ο γ ί α (26-78), πού ὑποδιαιρεῖται σέ τέσσερα μέρη. Στό πρῶτο (26-34) ὁ Λυσίας σχολιάζει τήν ὑποπτη στάση τοῦ Ἐρατοσθένη στό θέμα τῶν μετοίκων καί μέ μιά σειρά συλλογισμῶν προσπαθεῖ νά ἀποδείξει τὰ ψέματά του, ὅταν ὑποστηρίζει ὅτι τόν πίεσαν νά ἐκτελέσει τὰ ὅσα τοῦ κατηγοροῦσαν. Σ' ἓνα δεύτερο μέρος (34-40) ὁ ρήτορας προτείνει τή μόνη ποινή πού θά μπορούσε νά τιμωρήσει ὑπο-

δειγματικά ένα έγκλημα όπως ο θάνατος άθώων ανθρώπων. Στο τρίτο μέρος (41-61) ο Λυσίας δείχνει ότι ή συμπεριφορά του Έρατοσθένη στην περίοδο των Τριάντα δεν είναι εξαίρεση μέσα στη ζωή του, αφού όλη του ή πολιτική σταδιοδρομία είναι μια σειρά από πράξεις και συνεργασίες που στρέφονταν έναντίον της πολιτείας: ο κατηγορούμενος είναι ένας πιστός όλιγαρχικός, που έβλαψε την πόλη όποτε του δόθηκε ή εύκαιρία. Τό τέταρτο μέρος της επιχειρηματολογίας (62-78) κλονίζει τό δυνατότερο επιχείρημα του Έρατοσθένη: ότι άνηκε στη «μαλακή» μερίδα των Τριάντα, αφού ήταν συνεργάτης του Θηραμένη. Μέ πολλή σοφία και θάρρος ο Λυσίας αποκαλύπτει τή βλαβερή επιπολαιότητα και τίς αναρίθμητες προδοσίες του άρχηγού των μετριοπαθών, που εκείνη τήν εποχή πολλοί τόν θεωρούσαν ένα είδος έθνομάρτυρα.

Ο έπίλογος (81-100), μετά από μία γενική άνακεφαλαίωση (79-80), χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο (81-84) ο Λυσίας υπογραμμίζει και πάλι τούς λόγους που επιβάλλουν τήν καταδίκη του Έρατοσθένη. Στο δεύτερο (84-91) αποκαλύπτει τή φανλότητα και τήν άφέλεια αυτών που σκοπεύουν νά συνηγορήσουν γιά τόν κατηγορούμενο. Τέλος στο τρίτο (92-100), που ξεχωρίζει γιά τήν ειλικρίνεια και τήν τόλμη του, ο ρήτορας άπευθύνεται στίς δύο αντίπαλες μερίδες των πολιτών, που φυσικά αντιπροσωπεύονταν στο δικαστήριο, γιά νά υπενθυμίσει σύντομα τούς λόγους που έπρεπε νά οδηγήσουν τήν καθεμιά στην καταδίκη του Έρατοσθένη. Ο λόγος τελειώνει μέ τή λαχαιασμένη φωνή ενός ανθρώπου, που ζητάει δικαιοσύνη.

ΚΑΤΗΓΟΡΗΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΛΥΣΙΑ
ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ,
ΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ ΤΥΡΑΝΝΟΥΣ

Δέ μοῦ φαίνεται, δικαστές, ὅτι εἶναι δύσκολο ν' ἀρχίσω τὴν κατηγορία μου, ἀλλὰ νὰ πάψω νὰ μιῶ. Τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν¹ εἶναι τόσο φοβερά καὶ τόσα πολλά, ὥστε, καὶ ψέματα νὰ ἔλεγε κανεὶς, δέ θὰ μπορούσε νὰ βρεῖ κατηγορίες χειρότερες ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, καὶ τὴν ἀλήθεια νὰ ἤθελε νὰ πεί, δέ θὰ κατόρθωνε νὰ τὴν πεί ὀλη· ἀναγκαστικά, ἢ ὁ κατήγορος ἀπὸ ἐξάντληση θὰ σταματοῦσε ἢ ὁ καθορισμένος χρόνος δέ· θὰ ἐπαρκοῦσε². Καὶ ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι σ' αὐτὴ τῇ δίκῃ θὰ μᾶς συμβεῖ τὸ ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι γινόταν στό παρελθόν. Ὡς τώρα δηλαδὴ ἔπρεπε οἱ κατήγοροι νὰ ἐκθέτουν τοὺς λόγους τῆς προσωπικῆς τοῦς ἐχθρας γιὰ τοὺς κατηγορούμενους· τώρα χρειάζεται ἀπὸ τοὺς κατηγορούμενους νὰ μάθουμε τί εἶδους ἐχθρα ἔτρεφαν ἀπέναντι στὴν πόλιν καὶ τόλμησαν νὰ διαπράξουν τέτοια ἐγκλήματα ἐναντίον τῆς³. Καὶ μιῶ ἔτσι ὅχι ἐπειδὴ δέν ἔχω λόγους προσωπικῆς ἐχθρας καὶ οἰκογενειακῆς συμφορῆς, ἀλλὰ, ἀπλούστατα, ἐπειδὴ ὅλοι μας ἔχουμε ἓνα σωρὸ λόγους νὰ εἴμαστε ὀργισμένοι τόσο γιὰ ἰδιωτικά ὅσο καὶ γιὰ δημόσια θέματα. Ἔτσι λοιπόν καὶ ἐγώ, δικαστές, ἀναγκάζομαι τώρα μέ ὅσα ἔχουν συμβεῖ νὰ γίνω κατήγορός του, μολονότι ποτέ ὡς αὐτὴ τῇ στιγμῇ⁴ δέν ἀσχολήθηκα μέ δικαστήρια οὔτε γιὰ δικές μου οὔτε γιὰ ξένες ὑποθέσεις. Γι' αὐτὸ πολλές φορές αἰσθάνθηκα νὰ χάνω ὁλότελα τὸ θάρρος μου ἀπὸ φόβο μήπως, στὴν προσπάθειά μου νὰ ἐκπροσωπήσω σ' αὐτὴ τῇ δίκῃ καὶ τὸν ἀδελφὸ μου καὶ μένα τὸν ἴδιο, φανῶ ἀπὸ ἔλλειψη πείρας ἓνας ἀνάξιος καὶ ἀδύνατος κατήγορος. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι ὁμως, θὰ προσπαθῇσω νὰ σᾶς κατατοπίσω γιὰ τὴν ὑπόθεση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅσο μπορῶ συντομότερα.

1 Πρόλογος

2

3

Ὁ πατέρας μου Κέφαλος ἀκολούθησε τὴ συμβουλὴ τοῦ Περικλῆ⁵ καὶ ἦρθε σ' αὐτὸ τὸν τόπο, ὅπου ἔζησε τριάντα χρόνια· καὶ μέ κανέναν ποτέ οὔτε ἐμεῖς οὔτε ἐκεῖνος δέν ἦρθαμε σέ δικαστικὸ ἄγωνα, οὔτε ὡς κατήγοροι οὔτε ὡς κατηγορούμενοι, ἀλλὰ ζοῦσαμε τὸν καιρὸ τῆς δημοκρατίας μέ τέτοιον τρόπο, πού οὔτε ἐμεῖς βλά-

4 Διήγηση

- 5 φταμε τούς άλλους ούτε οί άλλοι μᾶς ἐνοχλοῦσαν. Ὅταν πῆραν τήν ἐξουσία οί Τριάντα, αὐτοί οί πανοῦργοι καί συκοφάντες, διακήρυξαν ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο νά ἐκκαθαρίσουν⁶ τήν πόλη ἀπό τά ἐπικίνδυνα στοιχεῖα, καί ἔτσι νά ὀδηγηθοῦν οί πολῖτες σέ μιά φρόνιμη καί ἐνάρετη ζωή. Μολονότι ὁμως ὑπόσχονταν κάτι τέτοια, τίποτε ἀπ' αὐτά δέν ἐπιχειροῦσαν νά πραγματοποιήσουν, ὅπως θά προσπαθῆσω νά σᾶς θυμίσω καί σχετικά μ' ἐσᾶς, ἀφοῦ μιλήσω πρῶτα γιά τό προσωπικό μου θέμα.
- 6 Ὁ Θεόγνης καί ὁ Πείσωνας⁷ σέ μιά σύσκεψη τῶν Τριάντα ὑποστήριξαν σχετικά μέ τούς μετοίκους ὅτι ἦταν ἀνάμεσά τους μερικοί δυσारेστημένοι μέ τήν πολιτική κατάσταση· εἶχαν λοιπόν οί Τριάντα μιά θαυμάσια πρόφαση⁸ νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἐπιβάλλουν κυρώσεις, στήν πράξη ὁμως νά ἐξοικονομήσουν χρήματα· ἄλλωστε ἡ πόλη βρισκόταν σέ οἰκονομικό ἀδιέξοδο, καί ἡ κυβέρνησις χρειαζόταν πόρους. Δέ δυσκολεῦτηκαν νά πείσουν τό ἀκροατήριό τους· γι' αὐτούς ἡ ἐκτέλεσις ἀνθρώπων εἶχε ἐλάχιστη σημασία, ἐνῶ ἡ ἐξασφάλισις χρημάτων μεγάλη. Ἀποφάσισαν λοιπόν νά συλλάβουν δέκα μετοίκους, ἀνάμεσά τους καί δύο φτωχοῦς, γιά νά ἔχουν καί γιά τήν περίπτωση τῶν ὑπολοίπων κάποιο πρόσχημα, ὅτι τάχα οί ἐνέργειές τους δέν εἶχαν οἰκονομικά κίνητρα, ἀλλά ἀποσκοποῦσαν στό συμφέρον τῆς πολιτείας – λές καί ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀπό τίς πράξεις τους ἦταν δικαιολογημένη.
- 8 Μοίρασαν λοιπόν ἀνάμεσά τους τά σπίτια καί ξεκίνησαν. Ἐμένα μέ βρῆκαν νά ἔχω τραπέζι σέ κάτι φίλους· τούς διώχνουν καί μέ παραδίνουν στόν Πείσωνα. Οἱ ὑπόλοιποι πῆγαν στό ἐργαστήριό μας καί ἀρχισαν νά καταγράφουν τούς δούλους⁹. Ρώτησα τότε τόν Πείσωνα ἄν ἦταν διατεθειμένος νά μέ σώσει παίρνοντας χρήματα· ἐκεῖνος εἶπε ναί, ἀρκεῖ νά ἦταν πολλά. Τοῦ εἶπα ὅτι ἤμουν ἐτοιμος νά δώσω ἕνα τάλαντο ἀσημένια νομίσματα¹⁰. συμφώνησε νά τό κάνει. Ἡξερα, φυσικά, ὅτι δέ φοβᾶται ούτε θεοῦς ούτε ἀνθρώπους, ἀλλά, κάτω ἀπό τίς συνθήκες ἐκεῖνες, νόμισα ὅτι ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νά τοῦ ἀποσπάσω κάποια ἐνορκή διαβεβαίωσις. Ὅταν ὀρκίστηκε στή ζωή του καί στή ζωή τῶν παιδιῶν του ὅτι, μόλις πάρει τό ποσό, θά μέ σώσει, μπαίνω στό δωμάτιό μου¹¹ καί ἀνοίγω τό χρηματοκιβώτιο. Ὅταν μέ ἀντιλήφθηκε ὁ Πείσωνας, ἔρχεται μέσα καί, βλέποντας τό περιεχόμενο τοῦ κιβωτίου, φωνάζει δύο ἀπό τούς βοηθοῦς

του καὶ δίνει ἐντολὴ νὰ πάρουν ὅσα εἶχε μέσα. Ἐπειδὴ ὁμοῦ, δι- 11
καστὲς, τὸ κιβώτιο δὲν εἶχε μόνο ὅσα εἶχαμε συμφωνήσει, ἀλλὰ
τρία τάλαντα ἀσημένια νομίσματα, τετρακόσιους κυζικηνοὺς¹² καὶ
ἑκατὸ δαρεικοὺς¹³ καὶ ἀκόμα τέσσερις ἀσημένιες κοῦπες, τὸν παρα-
κάλεσα νὰ μοῦ ἀφήσει τουλάχιστο τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὸ ταξίδι,
ἀλλὰ ἐκεῖνος μοῦ εἶπε νὰ εἶμαι εὐχαριστημένος, ἂν σώσω τὴ ζωὴ
μου.

Καθὼς βγαίναμε ἐγὼ καὶ ὁ Πείσωνας, μᾶς συναντᾷ ὁ Μηλό- 12
βιος μὲ τὸ Μνησιθείδη¹⁴ φεύγοντας ἀπὸ τὸ ἐργαστήριό· μᾶς βρί-
σκουν ἀκριβῶς στὴν πόρτα καὶ μᾶς ρωτοῦν γιὰ ποῦ πηγαίναμε· ἐ-
κεῖνος εἶπε στοῦ ἀδελφοῦ μου, γιὰ νὰ κάνει ἓνα ἔλεγχον καὶ σ' ἐκεῖνο
τὸ σπίτι. Ἐκείνου τοῦ εἶπαν νὰ συνεχίσει καὶ σ' ἐμένα νὰ τοὺς ἀκο- 13
λουθῶ στο ἰδίό τοῦ Δάμνιππου¹⁵. Ὁ Πείσωνας τότε μὲ πλη-
σίασε καὶ μὲ συμβούλεψε νὰ σωπάσω καὶ νὰ ἔχω θάρρος, γιατί θά
ἐρχόταν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Βρίσκουμε στοῦ Δάμνιππου τὸ Θεόγνη νὰ
φρουρεῖ μερικοὺς ἄλλους· μὲ παράδωσαν σ' αὐτόν καὶ ξανάφυγαν.
Στὴν κατάστασιν ποὺ βρίσκομαι, ἀποφάσισα νὰ τὸ διακινδυνέψω,
ἀφοῦ ὁ θάνατός μου ἦταν βέβαιος. Φώναξα τὸ Δάμνιππο καὶ τοῦ 14
λέω: «Συμβαίνει νὰ εἶσαι φίλος, καὶ βρίσκομαι στο ἰδίό σου· δὲν
ἔχω κάνει κακὸ καὶ κινδυνεύω νὰ χαθῶ γιὰ τὰ χρήματά μου· στὸν
κίνδυνο ποὺ βρίσκομαι, προσπάθησε, ὅσο σοῦ εἶναι δυνατό, νὰ μὲ
σώσεις». Μοῦ ὑποσχέθηκε ὅτι θά τὸ κάνει. Βρῆκε ὁμοῦ ὅτι ἦταν
σκόπιμο νὰ μιλήσει στο Θεόγνη· γιατί πίστευε ὅτι θά ἔκανε τὰ πάν- 15
τα, ἂν τοῦ ἔδιναν χρήματα. Ἐκεῖνος λοιπὸν συζητοῦσε μὲ τὸ
Θεόγνη. Ἐγὼ, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ τὸ ξέρω καλὰ τὸ σπίτι καὶ εἶχα ὑ-
πόψην μου ὅτι εἶχε πόρτες καὶ ἀπὸ τίς δύο πλευρὲς, ἀποφάσισα νὰ τὸ
ἐκμεταλλευθῶ αὐτό καὶ νὰ προσπαθῶ νὰ σωθῶ. Σκεφτόμουν ὅτι,
ἂν ξεφύγω τὴν προσοχὴ τους, θά γλιτώσω· ἂν πάλι μὲ πιάσουν, ἔλ-
πιζα ὅτι, ἂν βέβαια ὁ Δάμνιππος εἶχε πείσει τὸ Θεόγνη νὰ πάρει
χρήματα, θά μὲ ἀφήσουν ἐλεύθερο, ἂν ὄχι, ἔτσι κι ἄλλωθι θά πε- 16
θάνω. Μὲ αὐτὲς τίς σκέψεις ξεκίνησα νὰ φύγω, ὅσο ἐκεῖνοι φρου-
ροῦσαν μπροστὰ στὴν πόρτα τῆς αὐλῆς¹⁶. Ἀπὸ τίς τρεῖς πόρτες
ποῦ ἔπρεπε νὰ περάσω, ὅλες ἔτυχε νὰ εἶναι ἀνοιχτές. Ἐφτάσα στο
σπίτι τοῦ Ἀρχέναου τοῦ καπετάνιου καὶ τὸν ἔστειλα στὴν πόλιν¹⁷
νὰ μάθει τίποτε γιὰ τὸν ἀδελφό μου. Ὅταν γύρισε, μοῦ εἶπε ὅτι τὸν
εἶχε συλλάβει στο δρόμο ὁ Ἐρατοσθένης καὶ τὸν ὁδήγησε στὴ φυ-

- 17 λακή. Ἐγώ, ἔπειτα ἀπὸ αὐτὲς τίς πληροφορίες, τὸ ἴδιο βράδυ πέ-
 ρασα μέ πλοῖο στὰ Μέγαρα. Στὸν Πολέμαρχο οἱ Τριάντα ἔδωσαν τὸ
 συνηθισμένο τους παράγγελμα: νὰ πιεῖ τὸ κώνειο¹⁸, προτοῦ κἀν
 18 τὸν κράτησαν ἀπὸ μιά δίκη καὶ μιά ἀπολογία. Καὶ ὅταν τὸν μετέφε-
 ραν νεκρὸ ἀπὸ τῆ φυλακῆς, ἐνῶ εἴχαμε τρία σπίτια, ἀπὸ κανένα δὲν
 ἔδωσαν ἄδεια νὰ γίνῃ ἡ ἐκφορά του, παρὰ νοίκιασαν ἓνα παράπηγ-
 μα καὶ τὸν ἀπόθεσαν ἐκεῖ γιὰ τὴν ταφή¹⁹. Καὶ ἐνῶ εἴχαμε ἀφθονο-
 ρουχισμό, ὅταν ζητήσαμε γιὰ τὴν ταφή του, δὲ μᾶς ἔδωσαν τίποτε,
 ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς φίλους μας ἄλλος ἔδωσε ἓνα ρούχο, ἄλλος ἓνα προ-
 19 σκεφάλι καὶ ἄλλος ὅ,τι ἔτυχε νὰ ἔχει, γιὰ νὰ τὸν θάψουμε. Πῆραν ἐ-
 φτακόσιες ἀπὸ τίς ἀσπίδες μας, πῆραν ἀσημένια καὶ χρυσὰ νομί-
 σματα πάμπολλα, χάλκινα σκεύη καὶ κοσμήματα, ἐπιπλα καὶ γυναι-
 κεῖο ρουχισμό σὲ ποσότητες πού ποτὲ τοὺς δὲ φαντάζονταν νὰ ἀπο-
 χτήσουν, καὶ ἐπιπρόσθετα ἑκατὸν εἴκοσι δούλους· ἀπὸ αὐτοὺς κρά-
 τησαν τοὺς καλύτερος καὶ τοὺς ὑπόλοιπους τοὺς παράδωσαν στὸ
 δημόσιο²⁰. Καὶ ὁμοῦς ἔφτασαν σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀπληστίας καὶ αἰ-
 σχροκέρδειας, πού ἔδειξαν ἀνοιχτὰ ποιοὶ πραγματικά εἶναι: κατὶ
 χρυσὰ σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νὰ φοράει ἡ γυναῖκα τοῦ Πολέμαρ-
 χου, μόλις μπῆκε στὸ σπίτι ὁ Μηλόβιος²¹, τῆς τὰ ἐβγαλε ἀπὸ τὰ αὐ-
 τιά.

Παρέκβαση: 20
 σύγκριση τῆς
 οἰκογένειας
 τοῦ Λυσία
 μέ τοὺς
 Τριάντα

- Δέν μπορέσαμε νὰ κινήσουμε τὸν οἶκτο τοὺς οὔτε γιὰ τὸ παρα-
 μικρὸ μέρος τῆς περιουσίας μας. Ἐποφθαλμιώντας τὰ χρήματά
 μας, μᾶς προκάλεσαν τόσο κακὸ, ὅσο θὰ προκαλοῦσαν ἄλλοι, ἂν ἔ-
 τρεφαν μίσος γιὰ κάποια φοβερά ἀδικήματα. Καὶ ὁμοῦς ἡ σχέση μας
 μέ τὸ κράτος δὲ δικαιολογοῦσε τέτοια μεταχείριση: εἴχαμε ἀναλάβει
 κάθε μορφή χορηγίας²², εἴχαμε δώσει πολλές ἑκτακτες εἰσφορές²³,
 καὶ γενικά ἤμασταν νομοταγεῖς καὶ ἐκτελοῦσαμε ὅ,τι ὀρίζε ἡ πολι-
 τεία. Καὶ δὲν ἀποχτήσαμε κανέναν ἐχθρό· ἀντίθετα, ἐξαγοράσαμε ἀ-
 πὸ τοὺς ἐχθροὺς πολλοὺς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους. Αὐτὴ ἦταν ἡ
 ἀνταπόδοσή τους σ' ἐμᾶς πού, ἐνῶ ἤμασταν μέτοικοι, δὲ φερνόμα-
 21 σταν ὅπως ἐκεῖνοι, πού ἦταν πολῖτες. Αὐτοὶ ἐξόρισαν πολλοὺς ἀπὸ
 τοὺς συμπολίτες τοὺς στὰ μέρη τῶν ἐχθρῶν σας, πολλοὺς τοὺς θα-
 νάτωσαν ἄδικοι καὶ τοὺς ἄφησαν ἄταφους, πολλοὺς τοὺς στέρησαν
 ἀπὸ ὅλα τὰ νόμιμα πολιτικά τους δικαιώματα²⁴, πολλῶν τίς θυγατέ-

ρες, ενώ ήταν έτοιμες για γάμο, τίς έμποδίσαν²⁵. Καί έχουν φτάσει 22
 σέ τέτοιο βαθμό θράσους, ώστε ήρθαν έδω νά απολογηθοῦν καί ι-
 σχυρίζονται διότι δέν έχουν πράξει τίποτε κακό ή άνέντιμο. Θά ήθελα
 πραγματικά νά ήταν αλήθεια αυτό πού λένε· γιατί άρκετό μέρος από
 αυτό τό καλό θά ήταν δικό μου²⁶. Τώρα όμως δέν μπορούν νά 23
 διεκδικήσουν μιά τέτοια συμπεριφορά ούτε άπέναντι στην πόλη
 ούτε άπέναντι σ' έμένα. Τόν άδελφό μου, όπως είπα καί πιό πάνω,
 τόν θανάτωσε ό Έρατοσθένης, μολονότι ούτε ό ίδιος είχε πάθει κα-
 νένα κακό από αυτόν ούτε τόν άντιλήφθηκε νά διαπράττει καμιά ά-
 δικία έναντίον της πόλης· άπλούστατα, ήθελε μόνο νά ικανοποιήσει
 τίς παράνομες διαθέσεις του.

Θέλω, δικαστές, νά τόν άνεβάσω στό βήμα καί νά του υποβάλω 24
 όρισμένες έρωτήσεις. Έχω καταλήξει στην έξής γνώμη: άν ήταν νά
 τόν ώφελήσω, πιστεύω διότι, καί τό νά συζητούσα μόνο γι' αυτόν μέ
 κάποιον άλλο, θά ήταν άσέβεια· άν πρόκειται όμως νά τόν βλάψω,
 καί μέ τόν ίδιο νά μιλήσω, είναι μιά πράξη ιερή καί έναρτη. Άνέβα
 λοιπόν στό βήμα καί άποκρίσου σέ δ,τι σέ ρωτώ²⁷.

Συνέλαβες ή όχι τόν Πολέμαρχο; Έκτελοῦσα, από φόβο, έν- 25
 τολές τών άρμοδίων. Ήσουν στό βουλευτήριο, όταν γινόταν ή συ-
 ζήτηση γιά μās; Ήμουν. Υποστήριζες αυτούς πού πρότειναν νά
 μās θανατώσουν ή πρόβαλες άντιρρήσεις; Πρόβαλα άντιρρήσεις, ύ-
 ποστηρίζοντας διότι δέν πρέπει νά θανατωθεῖτε. Έπειδή πίστευες διότι
 μās φέρνονταν άδικα; Ναι, άδικα.

Καί από τη μιά μεριά, πανάθλιε άνθρωπε, πρόβαλλες άντιρρη- 26
 σεις γιά νά μās σώσεις, ενώ από την άλλη μās φυλάκιζες, γιά νά μās
 θανατώσεις; Καί όταν ή πλειοψηφία σας είχε στη διάθεσή της τη
 σωτηρία μας, λές διότι πρόβαλες άντιρρήσεις σ' αυτούς πού ήθελαν
 νά μās εξοντώσουν, ενώ, αντίθετα, όταν ήταν στό δικό σου χέρι καί
 μόνο νά σώσεις ή όχι τόν Πολέμαρχο, τότε τόν όδήγησες στη φυλα-
 κή; Καί ενώ έχεις την άξίωση νά σέ θεωρήσουμε τίμιο άνθρωπο, έ-
 πειδή, όπως λές, παρ' όλες τίς άντιδράσεις σου, δέν έφερες καμιά ώ-
 φέλεια, γιά τό διότι συνέλαβες καί θανάτωσες τόν άδελφό μου, δέν
 πρέπει νά δώσεις κάποια ικανοποίηση καί σ' έμένα καί σ' αυτούς έ-
 δω;²⁸ Εξάλλου, άκόμα καί άν πραγματικά λέγει την αλήθεια σχε- 27

- τικά μέ τις αντιδράσεις του, δέν εἶναι λογικό νά δώσουμε πίστη στόν ἰσχυρισμό του ὅτι ἐκτελοῦσε ἐντολές. Γιατί, ἀπλούστατα, στήν περίπτωση τῶν μετοίκων δέ ζητοῦσαν καμιά διαβεβαίωση. Ἄλλωστε, σέ ποιόν ἦταν λιγότερο πιθανό νά δοθεῖ μιά τέτοια ἐντολή, παρά σ' ἐκεῖνον πού ἔτυχε νά ἔχει ἀντιρρήσεις καί μάλιστα νά ἐκφράσει κιόλας τή γνώμη του; Ποιός ἦταν λιγότερο πιθανό νά ἐκτελέσει τις ἐντολές παρά ἐκεῖνος πού πρόβαλε ἀντιρρήσεις σέ ὅσα
- 28 οἱ Τριάντα σχεδίαζαν νά κάνουν; Ἀκόμα, οἱ ὑπόλοιποι Ἀθηναῖοι, ἔχουν, μοῦ φαίνεται, καί κάποιους λόγους νά ρίχνουν στούς Τριάντα τις εὐθύνες γιά ὅσα ἐγιναν. Ὅταν ὁμως οἱ ἴδιοι οἱ Τριάντα ρίχνουν τις εὐθύνες στόν ἑαυτό τους, μέ ποιά λογική θά δεχτεῖτε τό ἐπιχείρημά τους; Γιατί, ἂν στήν πόλη λειτουργοῦσε κάποια ἐξουσία
- 29 ἰσχυρότερη, πού νά τοῦ ἔδινε ἐντολή νά θανατώνει ἀνθρώπους καταπατώντας τό δίκαιο, δικαιολογημένα ἴσως νά τόν συγχωροῦσατε. Στήν προκειμένη ὁμως περίπτωση, ποιόν ἐπιτέλους θά τιμωρήσετε, ἂν θά ἔχουν τό δικαίωμα οἱ Τριάντα νά ἰσχυρίζονται ὅτι ἐκτελοῦσαν αὐτά πού τοὺς εἶχαν προστάξει οἱ Τριάντα;
- 30 Πρέπει ἀκόμα νά προσθέσω ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο στό σπίτι του, ἀλλά στό δρόμο, ὅπου εἶχε τή δυνατότητα καί ἐκεῖνον νά σώσει καί μέ τήν ἀπόφασή τους νά εἶναι ἐντάξει²⁹ Ἐσεῖς ὀργίζεστε μέ ὅλους ὅσοι ἤρθαν στά σπίτια σας ἐρευνώντας
- 31 γιά σᾶς ἢ γιά κάποιον ἀπό τοὺς δικούς σας. Καί φυσικά, ἂν εἶναι ἀναγκαῖο νά συγχωρήσετε ὅσους ἐξόντωσαν ἄλλους, γιά νά σώσουν τόν ἑαυτό τους, ἴσως σέ τέτοιες περιπτώσεις θά εἶχατε κάποια δικαιολογία, ἀφοῦ ἦταν γι' αὐτούς ἐπικίνδυνο νά τοὺς ἔστελναν κάπου οἱ Τριάντα καί νά μήν πηγαινάν ἢ νά ἐβρισκαν τοὺς καταζητούμενους καί νά ἔλεγαν ὅτι δέν τοὺς βρῆκαν. Ὁ Ἐρατοσθένης ὁμως εἶχε τή δυνατότητα νά πεί ὅτι δέ συνάντησε τόν Πολέμαρχο, ἢ ἀκόμα ὅτι δέν τόν εἶδε. Αὐτό δέν ἦταν δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ οὔτε μέ ἐρευνα οὔτε μέ ἀνάκριση· ἔτσι, οὔτε οἱ ἐχθροί
- 32 του, καί νά ἤθελαν ἀκόμα, δέν μπορούσαν νά τόν ἐλέγξουν. Καί εἶχες χρέος, Ἐρατοσθένη, ἂν πραγματικά ἦσουν ἀκέραιος ἄνθρωπος, νά γίνεις πληροφοριοδότης γιά χάρη αὐτῶν πού ἦταν νά θανατωθοῦν ἀδίκαια καί ὄχι νά συλλαμβάνεις αὐτούς πού θά ἐξοντώνονταν ἀδίκαια. Οἱ πράξεις σου ὁμως ἀποκαλύπτουν ἕναν ἄνθρωπο
- 33 πού δέ στενοχωριόταν, ἀλλά ἀντίθετα χαιρόταν μέ ὅσα γίνονταν.

Ἐπομένως, οἱ δικαστές πρέπει νά στηρίξουν τήν ψήφο τους στά ἔργα καί ὄχι στά λόγια σου· νά χρησιμοποιήσουν ὡς ἀποδείξεις γιά τά ὅσα τότε ἔλεγες τά ὅσα ξέρουν ὅτι ἔκανες, ἀφοῦ δέν εἶναι δυνατό νά παρουσιαστοῦν μάρτυρες γιά κεῖνα. Γιατί ἐμεῖς δέν εἴχαμε δικαίωμα ὄχι μόνο νά εἴμαστε παρόντες στίς συζητήσεις σας, ἀλλά οὔτε κἀν νά βρισκόμαστε στό σπίτι μας. Ἔτσι, ἐσεῖς ἔχετε τή δυνατότητα, μολονότι ἔχετε διαπράξει κάθε κακό ἐναντίον τῆς πόλης, νά διεκδικήσετε γιά τόν ἑαυτό σας κάθε καλό. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν ἐπιμένω στήν ἄρνησή μου· δέχομαι, ἂν θέλεις, ὅτι πρόβαλες ἀντιρρήσεις. Ἀπορῶ, πάντως, τί ἀλήθεια θά ἔκανες, ἂν συμφωνοῦσες μαζί τους, ἀφοῦ τώρα πού ἔχεις ἀντιδράσει, ὅπως λές, ὁδήγησες τόν Πολέμαρχο στό θάνατο.

34

Ἀλήθεια, πῶς θά τόν ἀντιμετωπίζατε, ἂν τύχαινε νά εἴστε ἀδέλφια του ἢ καί γιοί του; θά τόν ἀθωώνατε; Ὁ Ἐρατοσθένης ὁμῶς, δικαστές, πρέπει ν' ἀποδείξει ἕνα ἀπό τά δύο: ἢ ὅτι δέ συνέλαβε τόν Πολέμαρχο ἢ ὅτι ἡ πράξη του ἦταν δίκαιη. Αὐτός ὁμῶς ὁμολόγησε ὅτι ἡ σύλληψη τοῦ ἀδελφοῦ μου ἦταν ἀδικη, καί ἐπομένως ἔχει διευκολύνει τήν ἀπόφασή σας. Ἐξάλλου, ὅπως ξέρετε, πολλοί καί ἀπό τοὺς πολίτες καί ἀπό τοὺς ξένους ἦρθαν ἐδῶ, γιά νά διαπιστώσουν ποιά θά εἶναι ἡ γνώμη σας γι' αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους. Ἀπό αὐτούς, ὅσοι εἶναι συμπολίτες σας, θά φύγουν ἔχοντας μάθει ἢ ὅτι θά τιμωρηθοῦν γιά ὅποιεσδήποτε παρανομίες τους ἢ ὅτι, ἂν ἐπιτύχουν στίς ἐπιδιώξεις τους, μποροῦν νά γίνουν τύραννοι, ἐνῶ, ἂν ἀποτύχουν, θά βρεθοῦν στήν ἴδια μοῖρα μέ σᾶς³⁰. Ὅσοι πάλι ξένοι βρίσκονται ἐδῶ, θά διαπιστώσουν ἂν ἄδικα ἀπελαύνουν³¹ τοὺς Τριάντα ἀπό τίς πόλεις τους ἢ δίκαια. Γιατί ἂν ἐσεῖς, πού εἴστε τά θύματά τους, τοὺς ἀθωώσετε, μολονότι τοὺς ἔχετε συλλάβει, ὅπως-δήποτε οἱ ξένοι θά θεωρήσουν τοὺς ἑαυτούς τους ὑπερβολικούς νά παίρνουν μέτρα γιά δικό σας λογαριασμό. Τοὺς στρατηγούς³², πού εἶχαν νικήσει στή ναυμαχία, ὅταν εἶπαν στήν ἀπολογία τους ὅτι αἰτία ἦταν ἡ θαλασσοταραχή πού δέν μπόρεσαν νά περισυλλέξουν τοὺς ναυαγούς, τοὺς καταδικάσατε σέ θάνατο, ἐπειδὴ πιστεύατε ὅτι εἴχατε χρέος, γιά χάρη τῆς ἀνδρείας τῶν νεκρῶν, νά τιμωρήσετε τοὺς ὑπεύθυνους. Ὑστερα ἀπό αὐτά, δέν εἶναι φοβερό αὐτούς, πού, ὅταν ἦταν ἀπλοί πολίτες, ὅσο περνοῦσε ἀπό τό χέρι τους, ἔγιναν αἰτία νά ἡττηθεῖτε σέ μιά ναυμαχία³³, καί ὅταν πῆραν τήν ἐξουσία,

β. Ποινὴ ἀξία
τῶν ἔργων
τῶν Τριάντα

35

36

ὁμολογοῦν ὅτι αὐτόβουλα θανάτωσαν πολλοὺς πολίτες χωρὶς δίκη – αὐτοὺς δὲν πρέπει ἀλήθεια νὰ τοὺς τιμωρήσετε καὶ τοὺς ἴδιους καὶ

37 τὰ παιδιὰ τους μὲ τίς βαρύτερες ποινές;

Προσωπικά, δικαστές, ὑπολόγιζα ὅτι ἡ κατηγορία πού ἔχω διατυπώσει εἶναι ἀρκετή. Γιατί νομίζω ὅτι πρέπει κανεὶς μὲ τίς κατηγορίες του νὰ φτάσει ὡς τὸ σημεῖο ὅπου θὰ σχηματιστεῖ ἡ γνώμη ὅτι οἱ πράξεις ἑνὸς κατηγορουμένου ἀξίζουν τὴν ποινὴ τοῦ θανάτου. Αὐτὴ εἶναι ἡ μεγαλύτερη τιμωρία πού μποροῦμε νὰ τοὺς ἐπιβάλουμε. Δὲν καταλαβαίνω, ἐπομένως, γιατί πρέπει νὰ διατυπώσω πολλές κατηγορίες ἐναντίον τέτοιων ἀνθρώπων, πού, καὶ ἂν ἀκόμα θανατώνονταν δύο φορές γιὰ κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ἐγκλήματα 38 τους, δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ τιμωρηθοῦν ὅπως τοὺς ἀξίζει. Ἐξάλλου, αὐτὸς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ καταφύγει σὲ μέσο πού εἶναι συνηθισμένο σ' αὐτὴ τὴν πόλιν: νὰ μὴν ἀπολογοῦνται δηλαδὴ οἱ κατηγορούμενοι γιὰ ὅσα ἔχουν κατηγορηθεῖ, ἀλλὰ, ἀναφέροντας γιὰ τὸν ἑαυτό τους διάφορα ἄσχετα πράγματα, μερικές φορές σὰς ἐξαπατοῦν, ἀποδείχνοντάς σας τάχα ὅτι εἶναι γενναῖοι στρατιῶτες ἢ ὅτι κάποτε, ὅταν ὑπηρετοῦσαν ὡς τριῆραρχοι, ἐπίασαν πολλὰ 39 ἐχθρικά πλοῖα ἢ ὅτι ἔφεραν στή συμμαχία σας πολλές πόλεις πού ἦταν ἐχθρικές. Ζητήστε ἀλήθεια ἀπὸ αὐτόν νὰ σὰς ἀποδείξει σὲ ποιά περίπτωσι σκότωσαν τόσους ἐχθρούς, ὅσους πολίτες³⁴, ἢ σὲ ποιά περίπτωσι ἐπίασαν τόσα πλοῖα, ὅσα οἱ ἴδιοι παράδωσαν³⁵, ἢ 40 ποιά πόλιν πρόσθεσαν στή συμμαχία σας τόσο μεγάλη, ὅσο ἡ δική σας πού ὑποδούλωσαν. Καὶ μήπως μάζεψαν ποτὲ σὲ μάχη τόσα ὅπλα ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς, ὅσα πῆραν ἀπὸ σὰς³⁶, ἢ μήπως κυρίεψαν τέτοια τεῖχη, σὰν τὰ τεῖχη τῆς πατρίδας τους πού κατεδάφισαν; Αὐτοὶ ἀκόμα καὶ τὰ ὀχυρά, πού ἦταν σὲ διάφορα σημεία τῆς Ἀττικῆς, τὰ γκρέμισαν καὶ μετὰ σὰς ἀνακοίνωσαν ὅτι καὶ τὸ γύρω ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ τεῖχος δὲν τὸ κατεδάφισαν μὲ ἐντολὴ τῶν Λακεδαιμονίων, ἀλλὰ ἐπειδὴ πίστευαν ὅτι μ' αὐτόν τὸν τρόπο γινόταν ἀσφαλέστερη ἡ ἐξουσία τους³⁷.

γ. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Ἐρατοσθένη

41 Πολλές φορές, ἀλήθεια, ἀπόρησα μὲ τὸ θράσος αὐτῶν πού ὑπερασπίζον τὸν κατηγορούμενο, ἀλλὰ μετὰ σκέφτομαι ὅτι οὐσιαστικά τῆς ἴδιας κατηγορίας ἄνθρωποι εἶναι ἐκεῖνοι πού διαπράττουν 42 ὅλα τὰ ἐγκλήματα καὶ ἐκεῖνοι πού ἐπιδοκιμάζουν τοὺς ἐγκληματίες. Γιατί δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά πού οἱ πράξεις τοῦ Ἐρατοσθένη

στρέφονταν έναντίον τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας· καί στήν περίοδο τῶν τετρακοσίων, προσπαθώντας νά ἐπιβάλλει ὀλιγαρχική διοίκηση στό στρατόπεδο, δοκίμασε νά φύγει ἀπό τόν Ἑλλησποντο, ἐγκαταλείποντας τό πλοῖο του, ἐνῶ ἦταν τριήραρχος, μαζί μέ τόν Ἱατροκλῆ καί μερικούς ἄλλους³⁸, πού δέ χρειάζεται νά ἀναφέρω τά ὀνόματά τους. Καί ὅταν ἔφτασε ἐδῶ, ὅλες οἱ ἐνέργειές του ἦταν ἀντίθετες μ' ἐκείνους πού ἤθελαν τή διατήρηση τῆς δημοκρατίας. Γι' αὐτά θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες.

M A R T Y R E S

Θά παραλείψω τά καθέκαστα τῆς ζωῆς του στό ἐνδιάμεσο χρονικό διάστημα³⁹. Ὄταν ἐγινε ἡ ναυμαχία⁴⁰ καί βρῆκε τήν πόλη ἡ συμφορά, ἐνῶ εἶχαμε ἀκόμα δημοκρατία, νά πῶς ἄρχισε ἡ ἐμφύλια διαμάχη: Οἱ λεγόμενοι ἐταῖροι ὄρισαν πέντε ἄντρες ὡς ἐφόρους⁴¹, ὑπεύθυνους δηλαδή γιά τήν ὀργάνωση τῶν πολιτῶν⁴², στήν πραγματικότητα ἀρχηγούς τῶν συνωμοτῶν, καί φυσικά ὑπαίτιους γιά ὅλα ὅσα γίνονταν ἐκείνη τήν περίοδο ἐναντίον τοῦ λαοῦ σας. Ἀνάμεσα τους ἦταν ὁ Ἑρατοσθένης καί ὁ Κριτίας⁴³. Αὐτοί τοποθέτησαν ἐπόπτες στίς δέκα φυλές⁴⁴ καί μ' αὐτούς ἔδιναν γραμμή γιά τό ποιά μέτρα ἔπρεπε νά ψηφιστοῦν καί ποιοί ἦταν ἀπαραίτητο νά καταλάβουν διάφορες καίριες θέσεις· καί γενικά εἶχαν ἀπόλυτη ἐξουσία νά κάνουν ὅτιδήποτε ἄλλο ἤθελαν. Ἐτσι, ὄχι μόνο οἱ ἐχθροί σας ἀλλά ἀκόμα καί οἱ συμπολίτες σας συνωμοτοῦσαν ἐναντίον σας, γιά νά μήν εἴστε πιά σέ θέση νά πάρετε μιᾶ σωστή ἀπόφαση καί νά πιέξεστε ἀπό φοβερές ἐλλείψεις⁴⁵. Γιατί ἤξεραν πολύ καλά ὅτι μέ διαφορετικό τρόπο δέ θά μπορέσουν νά ὑπερισχύσουν· ἐνῶ, ἂν ἐσεῖς βρεθεῖτε σέ ἀδιέξοδο, θά τό κατορθώσουν. Καί πίστευαν ὅτι ἐσεῖς, καθώς ἐπιθυμοῦσατε νά ἀπαλλαγεῖτε ἀπό τίς τεράστιες δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζατε, δέ θά ὑπολογίσετε καθόλου τά ὅσα θά ἐπακολουθοῦσαν ἀργότερα. Γιά τό ὅτι ὁ Ἑρατοσθένης ὀρίστηκε ἐφορος, θά σᾶς παρουσιάσω μάρτυρες, ὄχι φυσικά τοὺς συνεργάτες του (αὐτό δέ θά μοῦ ἦταν δυνατό), ἀλλά ὅσους τό ἀκουσαν ἀπό τόν ἱδιο. Καί ὁμως, ἂν ἐκεῖνοι σκέφτονταν σωστά, θά εἶχαν πρόθυμα καταθέσει ἐναντίον τους καί θά εἶχαν τιμωρήσει αὐστηρά αὐτούς πού

τούς δίδαξαν τήν παρανομία· καί ὅσο γιά τούς ὄρκους πού ἔδωσαν⁴⁶, ἂν σκέφτονταν σωστά, δέ θά θεωροῦσαν ἔγκυρους ὅσους ἦταν γιά τό κακό τῶν πολιτῶν, ἐνῶ εὐκολά παράβαιναν ὅσους ἦταν γιά τό καλό τῆς πόλης. Αὐτά μόνο ἔχω νά πῶ σχετικά μέ τούς συνεργάτες τους. Κάλεσέ μου⁴⁷ τούς μάρτυρες. Ἀνεβείτε στό βῆμα.

ΜΑΡΤΥΡΕΣ

- 48 Ἀκούσατε τούς μάρτυρες. Τέλος, δταν ἀνέβηκε στήν ἐξουσία, δέ βοήθησε νά γίνει τίποτε καλό, παρά ἓνα σωρό ἄλλα. Ἄν ἦταν ἐντιμος ἄνθρωπος, ἔπρεπε πρῶτα πρῶτα νά μὴν πάρει στά χέρια του παράνομη ἐξουσία· ὕστερα, νά ἀποκαλύψει στή βουλή σχετικά μέ τίς καταδόσεις⁴⁸ ὅτι ἦταν πλαστές καί ὅτι τά ὅσα καταγγέλλουν ὁ Βάτραχος καί ὁ Αἰσχυλίδης⁴⁹ δέν εἶναι ἀλήθεια, ἀλλά ἀπλῶς μεταφέρουν τίς κατηγορίες πού εἶχαν ἐπινοήσει οἱ Τριάντα, μέ σκοπό νά βλάψουν τούς πολίτες. Ἄλλωστε, δικαστές, ὅσοι ἦταν ἐχθρικοί ἀπέναντι στή δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας, δέν ἔχαναν τίποτε μέ τό νά σωπαίνουν, ἀφοῦ ἄλλοι πρότειναν καί ἐκτελοῦσαν ὅλα ἐκεῖνα, πού χειρότερα τους δέν ἦταν δυνατό ποτέ νά συμβοῦν στήν πόλη. Ὅσοι πάλι ἰσχυρίζονται ὅτι εἶχαν εὐνοϊκές διαθέσεις, πῶς δέν τίς ἔδειξαν τότε, καί λέγοντας οἱ ἴδιοι ὅτι ἦταν τό σωστό καί ἐμποδίζοντας ὅσους παρανομοῦσαν;
- 50 Θά μπορούσε ἴσως ὁ κατηγορούμενος νά ἰσχυριστεῖ ὅτι φοβόταν, καί αὐτό θά ἱκανοποιήσει μερικούς ἀπό σᾶς. Μόνο μή τύχει καί προσπαθήσει νά ἀποδείξει στήν ἀπολογία του ὅτι ἐναντιώθηκε στούς Τριάντα. Γιατί ἐδῶ ἀκριβῶς θά φανεῖ ὅτι ὅλα ἐκεῖνα τά ἐπιδοκίμαζε καί μάλιστα ὅτι εἶχε τόση δύναμη, ὥστε, μολονότι ἀντιδρούσε, δέν ἔπαθε τίποτε ἀπ' αὐτούς. Ἄλλωστε, αὐτή τήν προθυμία του ὀφείλε νά τήν ἐκδηλώσει γιά νά σώσει ἐσᾶς καί ὄχι τό Θηραμένη, πού σᾶς ἔβλαψε τόσο πολύ. Αὐτός ὅμως θεωροῦσε ἐχθρό του τήν πόλη καί φίλους του τούς δικούς σας ἐχθρούς, ὅπως πρόκειται ἀμέσως νά σᾶς ἐκθέσω μέ πολλές ἀποδείξεις καί γιά τίς δύο περιπτώσεις, καθὼς ἐπίσης καί γιά τό ὅτι οἱ διαφορές μέσα στήν ὁμάδα τῶν Τριάντα ἀναφύονταν ὄχι γιά τό δικό σας συμφέρον ἀλλά γιά τό δικό τους: ποιά δηλαδή ἀπό τίς δύο μερίδες⁵⁰ θά ἐφαρμόσει τό πρό-
- 52 γραμμά τους καί θά πάρει στά χέρια τήν ἐξουσία τῆς πόλης. Γιατί,

ἀν πραγματικά συγκρούονταν ἀνάμεσά τους γιὰ χάρη αὐτῶν πού ἀδικοῦνταν, πού ἄλλοι ἦταν ὠραιότερο γιὰ ἓναν ἄνθρωπο πού εἶχε τὴν ἐξουσία νὰ ἐκδηλώσει τὴν καλὴ του διάθεση, παρὰ ὅταν ὁ Θρασύβουλος εἶχε καταλάβει τὴ Φυλὴ; Αὐτός ὁμως, ἀντὶ νὰ ὑποσχεθεῖ ἢ νὰ προσφέρει κάποια βοήθεια σ' αὐτούς πού βρίσκονταν στὴ Φυλὴ, πέρασε μὲ τούς συνεργάτες του στὴ Σαλαμίνα καὶ μετὰ στὴν Ἐλευσίνα καὶ ἐκεῖ ἐκλείσε στὴ φυλακὴ τριακόσιους πολίτες καὶ μὲ μιά κοινὴ ψήφο⁵¹ τούς καταδίκασε ὅλους σὲ θάνατο.

“Ὅταν κατεβήκαμε στὸν Πειραιᾶ καὶ δημιουργήθηκαν οἱ γνω- 53
στὲς ταραχές καὶ ἄρχισαν οἱ συζητήσεις γιὰ τὴν εἰρήνη, ὅλοι μας
τρέαμε πολλές ἐλπίδες νὰ συνεννοηθοῦμε ἀνάμεσά μας, ὅπως τὸ ἔ-
δειξαν καὶ οἱ δύο ἀντίπαλες μερίδες. Οἱ πολίτες τοῦ Πειραιᾶ, ὅταν
εἶχαν ὑπερσχύσει, ἄφησαν τούς ἄλλους νὰ φύγουν· καὶ ἐκεῖνοι ἤρ- 54
θαν στὴν Ἀθήνα, ἀπ’ ὅπου ἐξόρισαν τούς Τριάντα, ἐκτός ἀπὸ τὸ
Φεῖδωνα καὶ τὸν Ἐρατοσθένη, καὶ ὄρισαν μὲ ἐκλογή ἄρχοντες τούς
μεγαλύτερους ἐχθρούς τους, πιστεύοντας, δικαιολογημένα, ὅτι ὅσοι
ἦταν ἀντίθετοι μὲ τούς Τριάντα ἦταν μὲ τὸ μέρος τῆς μερίδας τοῦ
Πειραιᾶ. Ἀνάμεσα σ’ αὐτούς ἦταν ὁ Φεῖδωνας, ὁ Ἴπποκλῆς, ὁ 55
Ἐπιχάρης ἀπὸ τίς Λάμπρες⁵² καὶ διάφοροι ἄλλοι, πού ἔδιναν τὴν
ἐντύπωση ὅτι βρίσκονταν σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τὸ Χαρικλῆ⁵³ καὶ
τὸν Κριτία καὶ τὴν πολιτικὴ τους ὁμάδα. Ὅταν ὁμως αὐτοὶ πῆραν
τὴν ἐξουσία, δημιούργησαν πολὺ μεγαλύτερη διάσταση καὶ πόλεμο
ἀνάμεσα στὶς μερίδες τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας. Μὲ τὸν τρόπο 56
αὐτὸ ἔδειξαν φανερά ὅτι οἱ διαφωνίες ἀνάμεσά τους δὲν ἦταν γιὰ τὸ
συμφέρον τῶν πολιτῶν οὔτε εἰδικὰ γιὰ ἐκείνους πού χάνονταν ἄδι-
κα· καὶ δὲν τούς ἐνοχλοῦσαν ὅσοι εἶχαν θανατωθεῖ οὔτε ὅσοι ἦταν
νὰ θανατωθοῦν, ἀλλὰ ὅσοι εἶχαν μεγαλύτερη δύναμη καὶ πλοῦτιζαν
γρηγορότερα ἀπ’ αὐτούς. Γιατί, μόλις πῆραν στὰ χέρια τους τίς διά- 57
φορες ἀρχές καὶ τὴ διακυβέρνηση τῆς πόλης, ἄνοιξαν πόλεμο καὶ
μὲ τὰ δύο στρατόπεδα: καὶ μὲ τούς Τριάντα, πού εἶχαν πράξει κάθε
κακό, καὶ μὲ σᾶς, πού εἶχατε πάθει κάθε κακό. Καὶ ὁμως ἦταν σὲ ὁ-
λους φανερό ὅτι, ἂν δίκαια ἐξορίζονταν ἐκεῖνοι, τότε ἐσεῖς ἄδικα,
καὶ ἂν ἐσεῖς δίκαια, τότε οἱ Τριάντα ἄδικα· γιατί, βέβαια, δὲν εἶχαν
ἐξοριστεῖ ἀπὸ τὴν πόλη, ἐπειδὴ θεωρήθηκαν ὑπεύθυνοι γιὰ ἄλλες
πράξεις παρὰ γιὰ τίς γνωστές. Πρέπει, ἐπομένως, νὰ αἰσθάνεστε με- 58
γάλῃ ὀργή, γιατί ὁ Φεῖδωνας, μολονότι ὀρίστηκε γιὰ νὰ σᾶς συμφι-

λιώσει και νά σᾶς ἐπαναφέρει ἀπὸ τὴν ἐξορία, εἶναι συνυπεύθυνος
 μέ τὸν Ἑρατοσθένη γιὰ τίς ἴδιες πράξεις· γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς
 σκοπὸ ἦταν ἔτοιμος, χρησιμοποιώντας ἐσᾶς⁵⁴, νά βλάψει τοὺς ἰσχυ-
 ρότερους ἀπὸ τοὺς συνεργάτες του, ἐνῶ δὲν εἶχε καμιά πρόθεση νά
 παραδώσει τὴν πόλη σ' ἐσᾶς, πού εἶχατε ἐξοριστεῖ ἀπὸ αὐτὴν ἀδικα.
 Ἀντίθετα μάλιστα, πῆγε στὴ Λακεδαιμόνα καὶ προσπάθησε νά τοὺς
 πείσει ἐκεῖ νά ἀναλάβουν ἐκστρατεία ἐναντίον σας, προβάλλοντας
 τὸ πλαστὸ ἐπιχείρημα, ὅτι τάχα ἡ πόλη θά περνοῦσε στὰ χέρια τῶν
 Βοιωτῶν⁵⁵, καὶ λέγοντας διάφορα ἄλλα πού, ὅπως πίστευε, θά τοὺς
 59 ἐπειθάν ὁπωσδήποτε. Καὶ ὅταν δὲν κατόρθωσε νά ἐπιτύχει στὰ σχέ-
 διὰ του (εἴτε ἐπειδὴ στάθηκαν ἐμπόδιο κάποιοι θρησκευτικοὶ λό-
 γοι⁵⁶ εἴτε ἐπειδὴ δὲν ἤθελαν οἱ ἴδιοι οἱ Σπαρτιάτες) δανείστηκε ἐκα-
 τὸ τάλαντα, γιὰ νά μπορέσει νά χρησιμοποιήσῃ μισθοφόρους γιὰ
 βοήθεια, καὶ ζήτησε γιὰ διοικητὴ τοὺς τὸ Λύσανδρο⁵⁷, πού εἶχε τίς
 καλύτερες διαθέσεις γιὰ τὴν ὀλιγαρχία καὶ τίς χειρότερες γιὰ τὴν
 πόλη, καὶ ἐπιπρόσθετα μισοῦσε θανάσιμα τοὺς πολίτες τοῦ Πειραιᾶ.
 Ἐχοντας λοιπὸν μισθώσει ἀνθρώπους κάθε κατηγορίας, μέ σκοπὸ
 νά ἐξοντώσουν τὴν πόλη, καὶ προσπαθώντας νά προσελκύσουν καὶ
 ἄλλες πόλεις καὶ τελικὰ νά πείσουν τοὺς Λακεδαιμόνιους καὶ δσους
 60 μποροῦσαν ἀπὸ τοὺς συμμάχους τοὺς, ἐτοιμάζονταν ὅχι νά εἰρηνέ-
 ψουν ἀλλὰ νά καταστρέψουν τὴν πόλη. Τοὺς ἐμπόδισαν ὅμως οἱ
 γενναῖοι ἐκεῖνοι ἄντρες· σ' αὐτοὺς ἐσεῖς πρέπει νά δείξετε, τι-
 μωρώντας τοὺς κοινούς ἐχθροὺς σας, ὅτι θά ἀνταποδώσετε τὴν εὐ-
 γνωμοσύνη πού τοὺς ὀφείλετε. Αὐτὰ ὅμως τὰ ξέρετε καὶ σεῖς οἱ
 ἴδιοι καί, ἐπομένως, δέ βλέπω γιατί πρέπει νά σᾶς παρουσιάσω
 μάρτυρες. Καὶ ὅμως θά παρουσιάσω· γιατί καὶ ἐγὼ χρειάζομαι
 λίγη ἀνάπαυση, καὶ σέ μερικοὺς ἀπὸ σᾶς εἶναι πιὸ εὐχάριστο
 ν' ἀκοῦτε τὰ ἴδια πράγματα ἀπὸ ὅσο γίνεται περισσότερους.

M A R T Y R E S

62
 δ. Ἡ πολιτικὴ
 στάση τοῦ
 Θηραμένη

Ἄν μοῦ ἐπιτρέπετε, σκοπεῦω τώρα νά σᾶς ἐκθέσω τὰ σχετικὰ μέ
 τὸ Θηραμένη, ὅσο μπορῶ συντομότερα. Σᾶς παρακαλῶ νά μέ ἀκού-
 σετε, γιὰ τὸ συμφέρον καὶ τὸ δικό σας καὶ τῆς πόλης. Καὶ μὴ περά-
 σει ἀπὸ τὴ σκέψη κανενός ὅτι, ἐνῶ εἶναι ὑπόδικος ὁ Ἑρατοσθένης,
 ἐγὼ ἀντικανονικά κατηγορῶ τὸ Θηραμένη. Ἐχω τὴν πληρο-
 φορία ὅτι ὁ κατηγορούμενος θά χρησιμοποιήσῃ στὴν ἀπολογία του

αὐτό τό ἐπιχείρημα: πώς δηλαδή ἦταν φίλος μ' ἐκεῖνον καί συνυ-
πεύθυνος γιά τίς ἴδιες πολιτικές πράξεις. Τότε ὅπωςδήποτε θά φτά- 63
σει καί στό σημεῖο, φαντάζομαι, νά ἰσχυριστεῖ ὅτι, ἀνήκοντας στήν
ἴδια πολιτική μερίδα μέ τό Θεμιστοκλῆ⁵⁸, φρόντισε νά οἰκοδομη-
θοῦν τά τείχη, ἀφοῦ μαζί μέ τό Θηραμένη φρόντισε νά κατεδαφι-
στοῦν. Δέ μοῦ φαίνεται, ὅμως, ὅτι αὐτοί οἱ δύο ἄνθρωποι ἦταν τῆς
ἴδιας κατηγορίας. Ὁ ἕνας οἰκοδόμησε τά τείχη παρά τήν ἀντίδρα-
ση τῶν Λακεδαιμονίων, ἐνῶ ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἔχοντας ἐξα-
πατήσει τοὺς πολίτες. Ἐτσι, αὐτό πού ἔχει συμβεῖ στήν πόλη εἶναι 64
τό ἀντίστροφο ἀπ' ὅ,τι θά περίμενε κανεῖς. Κανονικά δηλαδή θά ἄ-
ξιζε μαζί μέ τό Θηραμένη νά ἔχουν ἐξοντωθεῖ καί οἱ ὁπαδοί του,
ἐκτός καί ἂν κανενός οἱ πράξεις ἦταν ἀντίθετες ἀπό ἐκεῖνου. Ἐδῶ
ὅμως βλέπω ὅτι καί οἱ ἀπολογίες ἀναφέρονται σ' ἐκεῖνον καί ὅσοι
ἦταν συνεργάτες του προσπαθοῦν νά ἀποσπάσουν τιμές, λές καί ἐ-
κεῖνος ἦταν ὁ δημιουργός πολλῶν καλῶν καί ὄχι μεγάλων κακῶν.

Αὐτός, πρῶτα πρῶτα, εἶχε μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γιά τήν 65
πρώτη ὀλιγαρχική κυβέρνησι, ἀφοῦ σᾶς ἔπεισε νά ψηφίσετε τό
πολίτευμα τῶν τετρακοσίων. Ὁ πατέρας του, πού ἦταν ἕνας ἀπό
τούς προβούλους, ἔκανε τά ἴδια, ἐνῶ αὐτόν, ἐπειδή τόν θεωροῦσαν
ὅτι ἐπιδοκίμαζε ἀπόλυτα τήν πολιτική τους, οἱ ὀλιγαρχικοί τόν
ὄρισαν στρατηγό. Καί ὅσο διάστημα εἶχε κάποιο κύρος, ἔδειχνε 66
νά μένει πιστός στίς ὑποθέσεις τῆς πόλης. Ὅταν ὅμως ἄρχισε νά
διαπιστώνει ὅτι ὁ Πείσανδρος, ὁ Κάλλαισχος⁵⁹ καί μερικοί ἄλ-
λοι ἀποχοῦσαν μεγαλύτερη ἀπό αὐτόν δύναμη, ἐνῶ παράλληλα
ἡ δημοκρατική μερίδα τοῦ λαοῦ σας δέν ἔδειχνε διάθεση νά τοὺς
ἀκολουθήσει, τότε καί ἀπό φθόνο γιά ἐκεῖνους καί ἀπό φόβο
σ' ἐσᾶς, συνεργάστηκε μέ τόν Ἀριστοκράτη⁶⁰. Καί ἐπειδή ἤθελε 67
νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἦταν πιστός στό δημοκρατικό λαό
σας, μέ τίς κατηγορίες του προκάλεσε τήν ἐκτέλεση τοῦ Ἀντι-
φῶντα⁶¹ καί τοῦ Ἀρχεπτόλεμου⁶², παρόλο πού ἦταν στενότατοι
φίλοι του. Καί ἔφτασε σέ τέτοιο σημεῖο φαυλότητος, ὥστε ταυτό-
χρονα καί ἐσᾶς ὑποδούλωσε, γιά νά κερδίσει τήν ἐμπιστοσύνη
ἐκείνων, καί τοὺς φίλους του ἐξόντωσε, γιά νά κερδίσει τή δι- 68
κή σας.

Μέ ὅλες τίς τιμές καί τίς ἐξαιρετικές διακρίσεις πού ἀποχοῦ-
σε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔδωσε τήν ὑπόσχεση νά σώσει τήν πόλη, ὁ ἴδιος
τήν κατάστρεψε: εἶπε ὅτι ἀνακάλυψε ἕνα τέχνασμα σπουδαῖο καί

- ἀποτελεσματικό (ὑποσχέθηκε νά κλείσει εἰρήνη, χωρίς οὔτε ὁμή-
 69 ρους νά δώσει οὔτε τά τείχη νά κατεδαφίσει οὔτε τά πλοῖα νά πα-
 ραδώσει), ἀλλά δέ δέχτηκε νά τό ἀνακοινώσει σέ κανένα, μόνο
 ζήτησε νά τοῦ ἔχετε ἐμπιστοσύνη. Καί σεῖς, Ἀθηναῖοι⁶³, μολονότι
 τό Συμβούλιο τοῦ Ἀρείου Πάγου⁶⁴ ἔπαιρνε τά κατάλληλα μέτρα
 γιά τή σωτηρία τῆς πόλης καί πολλοί ἀντιδροῦσαν στίς ἐνέργειες
 τοῦ Θηραμένη, καί φυσικά, ὅλοι σας ξέρατε ὅτι γενικά οἱ ἀνθρω-
 ποι κρατοῦν διάφορα μυστικά μόνο γιά προστασία ἀπό τοὺς ἐχ-
 70 θρούς, ἐνῶ ἐκεῖνος δέν ἤθελε νά ἀποκαλύψει ἀνάμεσα στοὺς συμ-
 πολίτες του τά ὅσα σκόπευε νά πεῖ στοὺς ἐχθρούς – παρ' ὅλα αὐ-
 τὰ, τοῦ ἐμπιστευτήκατε τήν πατρίδα, τά παιδιά, τίς γυναῖκες καί
 τοὺς ἴδιους τοὺς ἑαυτοὺς σας. Καί ἐκεῖνος ἀπ' ὅσα ὑποσχέθηκε
 δέν πραγματοποιοῖσε βέβαια τίποτε, ἀλλά εἶχε τόσο βαθιά συνει-
 δητοποιήσει ὅτι ἡ πόλη ἔπρεπε νά ταπεινωθεῖ καί νά ἐξασθενη-
 σει, ὥστε σᾶς ἔπεισε νά προβεῖτε σέ ἐνέργειες πού ὡς τότε κανεῖς
 οὔτε ἀπό τοὺς ἐχθρούς σας ἀνάφερε οὔτε ἀπό τοὺς συμπολίτες σας
 περίμενε. Καί αὐτά ὄχι ἐπειδὴ πιεζόταν ἀπό τοὺς Λακεδαιμό-
 νιους· ὁ ἴδιος αὐτοπροαίρετα ἔδωσε ὑποσχέσεις καί τά τείχη τοῦ
 Πειραιᾶ νά κατεδαφίσει καί τό πολίτευμα πού εἶχατε νά καταλύ-
 71 σει. Ἦξερε βέβαια πολύ καλά ὅτι, ἂν δέν χάσετε κάθε ἐλπίδα,
 γρήγορα θά ζητήσετε τήν τιμωρία του.

- Καί στό τέλος, δικαστές, δέν ἄφησε νά πραγματοποιηθεῖ ἡ
 ἀπαραίτητη συνέλευση τοῦ λαοῦ, παρά μόνο ὅταν εἶχε τηρήσει
 μέ ἐπιμέλεια τήν προθεσμία πού τοῦ εἶχαν ὀρίσει ἐκεῖνοι⁶⁵, ὁπότε
 72 ἔστειλε καί ἔφερε ἀπό τή Σάμο τά πλοῖα πού ἦταν μαζί μέ τό Λύ-
 σανδρο, καί ἔτσι ἐγκαταστάθηκε στήν πόλη μας τό στρατόπεδο
 τῶν ἐχθρῶν. Τότε ἀκριβῶς, κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθήκες, καί ἐνῶ
 ἦταν παρόντες ὁ Λύσανδρος, ὁ Φιλοχάρης καί ὁ Μιλτιάδης⁶⁶,
 κάλεσαν τήν ἐκκλησία τοῦ δήμου γιά τήν ἀναθεώρηση τοῦ πολι-
 τεύματος, ἔτσι πού κανεῖς ἀπό τοὺς ρήτορες⁶⁷ νά μήν μπορεῖ νά
 73 ἀντιδράσει ἢ νά τοὺς ἀπειλήσει, καί ἐσεῖς νά μήν ἀποφασίσετε
 αὐτά πού σύμφεραν στήν πόλη, ἀλλά νά ψηφίσετε τά ὅσα σχεδιά-
 ζαν ἐκεῖνοι. Σηκώθηκε λοιπόν τότε ὁ Θηραμένης καί πρότεινε νά
 ἀναθέσετε τή διακυβέρνηση τῆς πόλης σέ τριάντα ἄντρες καί νά
 υἱοθετήσετε τό πολιτικό σύστημα πού παρουσίασε ὁ Δρακοντί-
 δης⁶⁸. Ἐσεῖς ὅμως, παρόλο πού βρισκόσασταν κάτω ἀπό τέτοια
 πίεση, δείχνατε μέ τίς φωνές σας ὅτι δέ σκοπεύετε νά δεχτεῖτε τίς

74 προτάσεις τους. Γιατί ξέρατε ότι εκείνη τή μέρα είχατε συγκεν-
 τρωθεί για να αποφασίσετε για τή δουλεία ή τήν ἐλευθερία σας.
 Καί ὁ Θηραμένης, δικαστές, (καί για ὅλα αὐτά θά ἔχω μάρτυρες
 ἐσᾶς τούς ἰδίους) δήλωσε ὅτι ὁ ἴδιος δέ δίνει καμιά σημασία στίς
 ἀποδοκιμασίες σας, ἐπειδή ἤξερε ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς Ἀθηναίους
 ἀκολουθοῦσαν τήν ἴδια πολιτική μ' αὐτόν, καί ἐξάλλου οἱ προ-
 τάσεις του ἔβρισκαν σύμφωνους τό Λύσανδρο καί τοὺς Λακεδαι-
 μόνιους. Μετά ἀπό ἐκεῖνον σηκώθηκε ὁ Λύσανδρος, πού εἶπε
 75 πολλά καί διάφορα καί ἀκόμα ὅτι σᾶς εἶχε ἀπέναντί του ἔνοχους
 γιά παράβαση τῶν συνθηκῶν⁶⁹, καί ὅτι, ἐπομένως, τώρα δέν πρό-
 κείται νά αποφασίσετε γιά τό πολίτευμα, ἀλλά γιά τή σωτηρία
 σας, ἄν δέ συμμορφωθεῖτε μέ τίς προτάσεις τοῦ Θηραμένη.
 Ἀπ' ὅσους βρίσκονταν στή συνέλευση, ὅσοι ἦταν τίμιοι πολίτες,
 ἐπειδή εἶχαν ἀντιληφθεῖ τή σκευωρία καί τό ἀδιέξοδο, ἄλλοι ἔμει-
 ναν ἐκεῖ καί σώπασαν, ἐνῶ ἄλλοι σηκώθηκαν καί ἔφυγαν, ἔχοντας
 76 τουλάχιστο τή συναίσθηση ὅτι δέν ψήφισαν τίποτε ἐπιζήμιο γιά
 τήν πόλη. Καί μόνο ἐλάχιστοι, πού ἦταν καί φαῦλοι καί κακό-
 βουλοι, ἐπιδοκίμασαν μέ τήν ψῆφο τους τίς ἐντολές πού εἶχαν
 δοθεῖ. Συγκεκριμένα, εἶχαν πάρει γραμμή νά ψηφίσουν δέκα ἄν-
 τρες πού εἶχε ὑποδείξει ὁ Θηραμένης, δέκα πού πρότειναν αὐτοί
 πού εἶχαν χρηματίσει ἔφοροι καί δέκα ἀπό τοὺς παρόντες. Ἀντι-
 λαμβάνονταν τόσο καλὰ τήν ἀδυναμία σας καί ἦταν τόσο βέβαιοι
 77 γιά τή δύναμή τους, ὥστε ἤξεραν ἀπό πρὶν τά ὅσα θά διεξάγονταν
 στή συνέλευση. Καί γιά ὅλα αὐτά δέ χρειάζεται νά δώσετε πίστη
 σ' ἐμένα ἀλλά σ' ἐκεῖνον, ἀφοῦ ὅλα ὅσα ἔχω πεῖ τά ἀνάφερε στήν
 ἀπολογία του μπροστά στή βουλή⁷⁰, προσβάλλοντας κυριολεκτι-
 κά καί τοὺς ἐξόριστους, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι εἶχαν γυρίσει πίσω
 χάρη στή μεσολάβησή του, ἐνῶ δέν ἐδειχναν κανένα ἐνδιαφέρον
 οἱ Λακεδαιμόνιοι, προσβάλλοντας καί τοὺς πολιτικούς συνεργά-
 78 τες του μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι, παρόλο πού ἦταν ὑπεύθυνος γιά ὅλα
 ὅσα εἶχαν γίνει, ὅπως ἀκριβῶς σᾶς ἔχω ἐκθέσει, τόν μεταχειρίζον-
 ταν μ' αὐτό τόν τρόπο, ἐνῶ καί ὁ ἴδιος εἶχε ἐκδηλώσει ἔμπρακτα
 τήν ἀξιοπιστία του καί ἐκεῖνοι εἶχαν δεσμευτεῖ ἀπέναντί του μέ
 ὄρκους.

Καί μολονότι ἦταν ὑπεύθυνος γιά τόσα καί ἄλλα κακά καί
 αἰσχρά, καί παλιά καί πρόσφατα, καί μικρά καί μεγάλα, θά τολ-
 μήσουν αὐτοί νά δηλώσουν ὅτι εἶναι φίλοι του. Καί ὅμως ὁ Θη-

ραμένης θανατώθηκε όχι από τό ενδιαφέρον του γιά σᾶς ἀλλά από τή φαυλότητά του. Τιμωρήθηκε δίκαια στήν περίοδο τῆς ὀλιγαρχίας (ἀφοῦ τήν εἶχε κιόλας καταλύσει), ὅπως θά μπορούσε νά τιμωρηθεῖ καί σέ περίοδο δημοκρατίας. Δύο φορές σᾶς ὑποδούλωσε, περιφρονώντας αὐτά πού εἶχε καί ἐπιδιώκοντας αὐτά πού δέν εἶχε⁷¹· χρησιμοποιώντας γιά πρόσχημα τήν πιά ὠραία λέξη⁷², δίδασκε μέ τό παράδειγμά του τίς χειρότερες πράξεις.

Γενική 79
ἀνακεφαλαίωση

- Σχετικά μέ τό Θηραμένη ἀρκετές εἶναι οἱ κατηγορίες πού διατύπωσα. Τώρα ὁμως ἔχετε μπροστά σας μία εὐκαιρία, πού δέ σᾶς ἐπιτρέπει νά δείξετε διάθεση συγγνώμης καί συμπάθειας: πρέπει νά τιμωρήσετε καί τόν Ἐρατοσθένη καί τοὺς συνεργάτες του. Ὅχι ὅταν πολεμᾶτε νά εἴστε δυνατότεροι ἀπό τοὺς ἐθνικούς σας ἐχθρούς, καί 80 ὅταν ψηφίζετε κατώτεροι ἀπό τοὺς πολιτικούς σας ἀντιπάλους· καί οὔτε νά αἰσθάνεστε εὐγνωμοσύνη γιά ὅσα αὐτοὶ ὑπόσχονται ὅτι θά πράξουν καί ὄχι ὀργή γιά ὅσα ἔχουν πράξει· καί οὔτε νά παίρνετε μέτρα ἐναντίον τῶν Τριάντα ὅσο εἶναι μακριά σας, καί νά τοὺς ἀφήνετε ἐλεύθερους ὅταν εἶναι δίπλα σας· καί οὔτε ἐσεῖς οἱ ἴδιοι νά βοηθήσετε τόν ἑαυτό σας λιγότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ τύχη πού σᾶς τοὺς παράδωσε.

Ἐπίλογος: 81
α. Λόγοι πού
ἐπιβάλλουν
καταδίκη

- Ἐχω διατυπώσει τίς κατηγορίες μου γιά τόν Ἐρατοσθένη καί τοὺς φίλους του, πού θά τοὺς ἀναφέρει στήν ἀπολογία του ὡς ὑπεύθυνους καί πού τοὺς εἶχε συνεργάτες του στά ἐγκλήματά του. Ὡστόσο αὐτός ὁ δικαστικός ἀγώνας δέ διεξάγεται μέ τοὺς ἴδιους 80 δρους καί γιά τήν πόλη καί γιά τόν Ἐρατοσθένη. Αὐτός ἦταν κάποτε ταυτόχρονα κατήγορος καί δικαστής αὐτῶν πού κρίνονταν, ἐνῶ ἐμεῖς στήν προκείμενη περίπτωση ἔχουμε ἓναν πού κατηγορεῖ καί 82 ναν πού ἀπολογεῖται. Αὐτοὶ ἐκτελοῦσαν χωρίς δίκη ἀνθρώπους ὁλότελα ἀθώους, ἐνῶ ἐσεῖς θεωρεῖτε ὀρθό νά δικάσετε σύμφωνα μέ τοὺς νόμους αὐτοὺς πού κατάστρεψαν τήν πόλη, αὐτοὺς πού, καί παράνομα νά θέλατε νά τοὺς τιμωρήσετε, δέ θά μπορούσατε νά τοὺς ἐπιβάλετε ποινὴ ἀντίστοιχη μέ τὰ ἐγκλήματα πού διέπραξαν ἐναντίον τῆς πόλης. Τί ἀλήθεια θά μπορούσαν νά πάθουν, γιά νά τιμωρηθοῦν ἀνάλογα μέ τίς πράξεις τους; Μήπως ἂν θανατώνετε τοὺς ἱδιδους καί τὰ παιδιά τους, θά τοὺς τιμωρούσαμε ὅπως τοὺς ἄξιζε γιά 83 ὅλο ἐκεῖνο τό φονικό τῶν πατέρων, τῶν γιῶν καί τῶν ἀδελφῶν μας, πού αὐτοὶ τοὺς ὁδηγοῦσαν στό θάνατο χωρίς δίκη; Μήπως ἂν δη-

μεύατε τίς φανερές περιουσίες τους, αυτό θά ἦταν ἀρκετό γιά τήν πόλη, πού τῆς ἀρπαζαν τόσα πολλά, ἢ γιά τοὺς πολίτες, πού τοὺς ρήμαζαν τά σπίτια; Ἀφοῦ λοιπόν, ὅπως καί νά τοὺς μεταχειριστεῖτε, δέ θά μπορούσατε νά τοὺς ἐπιβάλετε μιὰ ἱκανοποιητική ποινή, δέν εἶναι ντροπὴ νά ἀρνηθεῖτε καί ὅποιαδήποτε ἔστω ἱκανοποίηση θά μπορούσε κανεῖς νά πάρει ἀπ' αὐτούς;

84

Ἐχω τὴ γνώμη ὅτι θά τολμοῦσε τὰ πάντα ἓνας ἄνθρωπος πού αὐτὴ τὴ στιγμή, ἐνῶ δικαστές του δέν εἶναι ἄλλοι παρά τὰ ἴδια τὰ θύματά του, ἔρχεται νά ὑπερασπίσει τὸν ἑαυτό του μπροστὰ στοὺς ἴδιους τοὺς μάρτυρες τῆς φαυλότητάς του. Τόσο πολὺ ἡ ἐσᾶς περιφρονεῖ ἢ σέ ἄλλους στηρίζεται. Καί τὰ δύο αὐτὰ πρέπει νά σᾶς ἐνδιαφέρουν, ἂν σκεφτεῖτε ὅτι οὔτε ἐκεῖνα τὰ παλιά θά εἶχαν κατορθώσει, ἂν δέ σὺνεργάζονταν μαζί τους καί ἄλλοι, οὔτε τώρα θά ἐπιχειροῦσαν νά ἐμφανιστοῦν στὴ δίκη, ἂν δέν πίστευαν ὅτι θά τοὺς σώσουν ὅσοι ἦρθαν ἐδῶ, ὄχι γιά νά βοηθήσουν αὐτούς, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐλπίζουν ὅτι οἱ ἴδιοι θά ἐξασφαλίσουν ἀπόλυτη σιγουριά καί γιά ὅσα ἔκαναν καί γιά νά κάνουν ἀπὸ τώρα καί πέρα ὅ, τι θέλουν— ἂν, φυσικά, ἀπαλλάξετε, τώρα πού ἔχετε στὰ χέρια σας, αὐτοὺς πού σᾶς προκάλεσαν τίς μεγαλύτερες συμφορές. Ἀλλὰ εἶναι νά ἀπορήσει κανεῖς καί μέ ὅσους σκοπεύουν νά συνηγορήσουν γι' αὐτούς. Μήπως ἔχουν τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι ἀκέραιοι ἄνθρωποι καί θά ζητήσουν τὴν ἀθώωσή τους, ἀποδείχνοντας ὅτι ἡ δίκη τους τιμιότητα ἔχει μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὴ φαυλότητα αὐτῶν (θὰ εὐχόμεουν ἀλήθεια οἱ συνήγοροί τους νά ἐδειχναν τὴν ἴδια προθυμία νά σώσουν τὴν πόλη, ὅσην αὐτοὶ γιά νά τὴν καταστρέψουν); ἢ μήπως ἔχουν τὴν ἰδέα ὅτι εἶναι δεινοὶ ρήτορες καί θά ἀποδείξουν στὴν ἀπολογία τους ὅτι τὰ ἔργα τῶν κατηγορουμένων εἶναι πραγματικά ἀξιόλογα;

85

86

Ἀξίζει ὥστόσο νά δεῖτε τοὺς μάρτυρες, πού, ἐνῶ καταθέτουν γι' αὐτούς, ταυτόχρονα κατηγοροῦν τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους. Πιστεύουν ὅτι ἔχετε χάσει ὁλότελα τὴ μνήμη σας καί ὅτι εἴστε ἀφελεῖς, ἀφοῦ φαντάζονται ὅτι μέ τὴ βοήθεια τοῦ δημοκρατικοῦ λαοῦ σας θά σώσουν, χωρὶς νά διατρέχουν κανένα κίνδυνο, τοὺς Τριάντα, ἐνῶ μέ τὸν Ἑρατοσθένη καί τοὺς συνάρχοντές του ἦταν ἐπικίνδυνο ἀκόμα καί νά συνοδέψει κανεῖς τὴν κηδεῖα ἐνός νεκροῦ. Ἐννοεῖται ὅτι αὐτοί, ἂν γλιτώναν, θά ἦταν πάλι σέ θέση νά καταστρέ-

87

88

β. Οἱ υποστηρικτές τοῦ Ἑρατοσθένη

πουν τήν πόλη· ἐνῶ ἐκεῖνοι, πού αὐτοί ἐξόντωνσαν, ἔχοντας χάσει τή ζωή τους, ἔχασαν κάθε δυνατότητα νά πάρουν ἱκανοποίηση ἀπό τοὺς ἐχθροὺς τους. Καί εἶναι ἀλήθεια ἀπαράδεχτο, τό ὅτι, ἐνῶ οἱ φίλοι ἐκεῖνων, πού ἄδικα θανατώνονταν, ἐξοντώνονταν κι' αὐτοί μαζί τους, γι' αὐτούς ἐδῶ, πού ἐξόντωνσαν τήν πόλη ὁλόκληρη, θά ἐρθουν ἕνα σωρό, φαντάζομαι, στήν κηδεῖα τους, ἀφοῦ τόσοι ἐτοιμάζονται νά τοὺς βοηθήσουν τώρα.

- 89 Ἐχω τή γνώμη ὅμως ὅτι ἦταν πολύ εὐκολότερο τότε νά ἀντιδράσει κανεῖς γιά τὰ ὅσα ὑποφέρατε ἐσεῖς, παρά νά ἀπολογηθεῖ τώρα γιά τὰ ὅσα αὐτοί ἔχουν πράξει. Ὑποστηρίζουν βέβαια ὅτι ὁ Ἑρατοσθένης εἶναι ὁ λιγότερο ὑπεύθυνος γιά τὰ ἐγκλήματα τῶν Τριάντα, καί γι' αὐτό τό λόγο ἔχουν τήν ἀξίωση νά ἀθωωθεῖ. Γιά τό ὅτι ὅμως σᾶς ἔβλαψε περισσότερο ἀπ' ὅσο οἱ ὑπόλοιποι Ἕλληνες, γι' αὐτό
- 90 δέ νομίζουν ὅτι πρέπει νά ἐξοντωθεῖ; Εἶναι χρέος σας νά δηλώσετε ποιά εἶναι ἡ ἀποψή σας γι' αὐτά τὰ θέματα. Ἄν τόν καταδικάσετε, θά διαπιστώσουν ὅλοι ὅτι ἐξακολουθεῖτε νά εἴστε ἀγανακτισμένοι μέ τίς πράξεις τους· ἂν τόν ἀθωώσετε, θά πιστέψουν ὅλοι ὅτι ἐπιδιώκετε τοὺς ἰδίους στόχους μ' αὐτούς, καί τότε δέ θά ἔχετε τό δικαίωμα νά ἰσχυριστεῖτε ὅτι ἐκτελούσατε ἐντολές τῶν Τριάντα. Γιατί
- 91 τώρα κανεῖς δέ σᾶς ἀναγκάζει νά ψηφίσετε ἀντίθετα ἀπ' ὅτι ἔχετε ἀποφασίσει. Σᾶς συμβουλεύω λοιπόν νά μή καταδικάσετε τόν ἴδιο τόν ἑαυτό σας ἀθωώνοντας αὐτούς ἐδῶ. Καί μή φαντάζεστε ὅτι ἡ ψήφος σας θά μείνει κρυφή, ἀφοῦ θά ἀνακοινώσετε στήν πόλη τήν ἀπόφασή σας.

γ. Ὑπομνήσεις 92
στῆς δύο μερίδες
τῶν πολιτῶν

- Θέλω νά κατεβῶ ἀπό τό βῆμα, ἀφοῦ πρῶτα θυμίσω μερικά στίς δύο μερίδες τῶν πολιτῶν, καί στή μερίδα τῆς πόλης καί στή μερίδα τοῦ Πειραιᾶ, ἔτσι ὥστε νά ψηφίσετε ὅλοι ἔχοντας γιά κριτήρια αὐτά πού ὑποφέρατε ἐξαιτίας τους. Πρῶτα πρῶτα, ὅσοι μείνατε στήν πόλη, συλλογιστεῖτε ὅτι αὐτοί ἀσκοῦσαν πάνω σας μιά τόσο σκληρή ἐξουσία, ὥστε ἦσασταν ἀναγκασμένοι νά διεξάγετε μέ τοὺς ἀδελφούς καί τοὺς γιούς καί τοὺς συμπολίτες σας ἕνα τέτοιο πόλεμο, ὅπου, μολονότι ἔχετε ἡττηθεῖ, βρίσκεστε στήν ἴδια μοῖρα μέ τοὺς νικητές, ἐνῶ, ἂν νικούσατε, θά γινόσασταν δοῦλοι τῶν Τριάντα⁷³.
- 93 Αὐτοί, μέ τίς πολιτικές τους ἀθαιρεσίες, μεγάλωσαν τίς ἰδιωτικές τους περιουσίες, ἐνῶ ἐσεῖς, μέ τόν ἐμφύλιο πόλεμο, τίς ἔχετε ἐλατ-

τώσει. Γιατί, φυσικά, δέ θεωρούσαν απαραίτητο νά συμμετέχετε στά διάφορα κέρδη, ἐνῶ σᾶς ἀνάγκαζαν νά συμμερίζεστε τίς εὐθύνες πού τούς καταλόγιζαν. Καί ἔφτασαν σέ τέτοιο βαθμό κυνισμού, ὥστε δέν κέρδιζαν τήν ἀφοσίωσή σας μοιράζοντάς σας ἀπό τά ἀγαθά τους, ἀλλά πίστευαν ὅτι ἀποχτοῦσαν τήν εὐνοιά σας μεταδίδοντάς σας τά αἴσχη τους. Γιά ὅλα αὐτά, τώρα πού ἔχετε ἀποχτήσῃ ξανά τό θάρρος σας, ὅσο σᾶς εἶναι δυνατό, ζητήστε τήν τιμωρία τους καί γιά δική σας χάρη καί γιά χάρη τῆς μερίδας τοῦ Πειραιᾶ. Σκεπτεῖτε ὅτι τότε σᾶς ἐξουσίαζαν αὐτοί οἱ πανάθλιοι ἄνθρωποι· σκεπτεῖτε ὅτι τώρα ἀσκεῖτε τά πολιτικά σας δικαιώματα μαζί μέ ἄριστους συμπολίτες, ὅτι πολεμᾶτε μόνο μέ τούς ἐχθρούς τῆς πατρίδας σας καί ἀσχολεῖστε μέ τά προβλήματα τῆς πόλης. Καί θυμηθεῖτε τούς ξένους μισθοφόρους, πού αὐτοί εἶχαν ἐγκαταστήσῃ στήν ἀκρόπολη, γιά νά περιφρουροῦν τή δική τους ἐξουσία καί τή δική σας δουλεία. Σ' ἐσᾶς, μολονότι πολλά ὑπάρχουν ἀκόμα νά πῶ, μόνο αὐτά ἀναφέρω.

Ὅσοι πάλι κατεβήκατε στόν Πειραιά, θυμηθεῖτε πρῶτα πρῶτα τήν ὑπόθεση τῶν ὄπλων: ἐνῶ εἶχατε πάρει μέρος σέ πολλές μάχες σέ ξένους τόπους, τά ὄπλα σᾶς τά στέρησαν ὅχι ἐθνικοί σας ἐχθροί, ἀλλά αὐτοί ἐδῶ, καί μάλιστα σέ περίοδο εἰρήνης· ὕστερα σᾶς κήρυξαν ἐκπτωτους ἀπό τήν πόλη πού σᾶς εἶχαν παραδώσει οἱ πρόγονοί σας, καί ὅσο ζοῦσατε στήν ἐξορία, αὐτοί ζητοῦσαν τήν ἐκδοσή σας ἀπό διάφορες πόλεις. Γιά ὅλα αὐτά πρέπει νά αἰσθανθεῖτε τόση ὀργή, ὅση καί τόν καιρό τῆς ἐξορίας σας, καί νά θυμηθεῖτε καί ὅσα ἄλλα δεινά ὑποφέρατε ἀπό αὐτούς: ἄλλους ἔσερναν ἀπό τήν ἀγορά καί ἄλλους ἀπό τόπους λατρείας, καί τούς σκότωναν· ἄλλους ἄρπαξαν βίαια ἀπό τά παιδιά, τούς γονεῖς καί τίς γυναῖκες τους, τούς ἀνάγκαζαν νά αὐτοκτονήσουν καί δέν ἔδιναν κἄν ἄδεια νά θαφτοῦν μέ τά καθιερωμένα ἔθιμα, πιστεύοντας ὅτι ἡ δική τους ἐξουσία θά ἦταν μονιμότερη ἀπό τήν τιμωρία τῶν θεῶν. Καί ὅσοι ξεφύγατε τό θάνατο, ἔχοντας περάσει πολλούς κινδύνους, ἔχοντας περιπλανηθεῖ σέ πολλές πόλεις καί ἀντιμετωπίζοντας ἀπό παντοῦ τήν ἄρνηση, χωρίς νά ἔχετε κἄν τά ἀπαραίτητα γιά νά ζήσετε, ἄλλοι ἀπό σᾶς ἔχοντας ἀφήσῃ τά παιδιά σας σέ πατρίδα τώρα ἐχθρική, ἄλλοι σέ ξένους τόπους, ἔχοντας γύρω σας πολλούς ἀντιπάλους, ἦρθατε τέλος στόν Πειραιά. Ὑστερα ἀπό πολλούς καί μεγάλους κινδύνους, μέ τή

- γενναιότητά σας άλλους ἐλευθερώσατε καί άλλους φέρατε πίσω
98 στην πατρίδα. Ἄν ὅμως ἀποτυχαίνατε καί ἀστοχούσατε στίς προ-
σπάθειές σας αὐτές, ἐσεῖς οἱ ἴδιοι θά παίρνατε ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς ἐ-
ξορίας, ἀπὸ φόβο μήπως ξαναπάθετε τὰ ὅσα εἶχατε ὑποφέρει πρὶν.
Καί τότε μέσα στὴν ἀδικη ταλαιπωρία σας, ἔτσι πού φέρνονταν αὐ-
τοί, δὲ θά σᾶς ὠφελοῦσαν οὔτε ἱερά οὔτε βωμοί, αὐτὰ πού προσφέ-
ρουν προστασία ἀκόμα καί στοὺς ἐνόχους. Καί ὅσο γιὰ τὰ παιδιὰ
σας, ὅσα ἔμεναν ἐδῶ, αὐτοὶ θά τὰ μεταχειρίζονταν ἐξευτελιστικά, ἐ-
νῶ ὅσα ἦταν στὰ ξένα, θά εἶχαν καταντήσει δοῦλοι, γιὰ νὰ ξεπλη-
ρώσουν ἀσήμαντα χρέη, ἀφοῦ δὲ θά ἦταν κανεῖς νὰ τὰ συντρέξει.
- 99 Ὡστόσο, δὲ θέλω ν' ἀπαριθμῶ τὰ ὅσα θά μπορούσαν νὰ συμ-
βοῦν, ἀφοῦ δὲν μπορῶ κἀν νὰ ἐκθέσω τὰ ὅσα ἔχουν γίνει. Γιατί
αὐτό εἶναι δουλειά ὄχι ἐνὸς κατηγοροῦ οὔτε δύο, ἀλλὰ πολλῶν.
Πάντως, οὔτε τὸ ἐλάχιστο μὲρο ἀπὸ τὸ ζῆλο μου δὲν ἔχει ἀδρανή-
σει, γιὰ νὰ ὑπερασπίσω τὰ ἱερά, πού αὐτοὶ ἤ πούλησαν ἢ λέρωσαν
μέ τὴν ἐπαφή τους, τὴν πόλη, πού αὐτοὶ σιγά σιγά ἐκμηδένιζαν,
τούς ναυστάθμους, πού αὐτοὶ κατάστρεψαν, τοὺς νεκρούς, πού ἐ-
σεῖς, ἀφοῦ δὲν μπορέσατε νὰ προστατέψετε ὅσο ζοῦσαν, βοηθήστε
- 100 τοὺς τουλάχιστο τώρα πού ἔχουν πεθάνει. Φαντάζομαι ὅτι μᾶς ἀ-
κοῦνε αὐτὴ τὴ στιγμή καὶ ὅτι θά σᾶς παρακολουθοῦν νὰ ρίχνετε τὴν
ψῆφο σας, πιστεύοντας καὶ αὐτοὶ ὅτι, ὅσοι τυχόν ἀπὸ σᾶς ἀθώωσετε
τούς ἐνόχους, θά ἔχετε καταδικάσει σὲ θάνατο αὐτοὺς τοὺς ἰδίους,
ἐνῶ ὅσοι θά τιμωρήσουν τοὺς ἐνόχους, θά πάρουν ἐκδίκηση γι' αὐ-
τούς.
- Θά σταματήσω τὴν κατηγορία μου. Ἀκούσατε· εἶδατε· πάθατε·
τόν κρατᾶτε· κρίνετέ τον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Όπως θά φανεί καί στή συνέχεια τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας δέν ξεχωρίζει καθόλου τόν Ἐρατοσθένη ἀπό τήν υπόλοιπη ὁμάδα τῶν Τριάντα. Σ' αὐτό ἀλλωστε, ὅπως εἶπαμε, στηρίζει τίς ἐλπίδες του νά πείσει τοὺς δικαστές νά τόν καταδικάσουν. Ἐτσι, σέ ὄλη τή διάρκεια τοῦ λόγου του περνάει ἀπό τόν ἐνικό στόν πληθυντικό καί ἀντίστροφα, σάν νά κάθονταν στό ἐδώλιο τοῦ κατηγορούμενου ὅλοι οἱ Τριάντα.

2. Ἡ διάρκεια ἐνός λόγου στό δικαστήριο ἦταν ὀρισμένη. Κανονικά ἔδιναν καί στοὺς δύο ἀντιδίκους τόν ἴδιο χρόνο, ἀνάλογα μέ τή σοβαρότητα τῆς ὑπόθεσης πού ἐκδικαζόταν. Εἶχαν μάλιστα καί ἓνα εἶδος χρονομέτρου, γιά νά κανονίζουν τή χρονική διάρκεια τοῦ κάθε λόγου. Ἦταν ἓνα ἀγγεῖο, μέ μιά τρύπα στό κάτω μέρος, γιά νά στάζει σιγά σιγά τὸ νερό πού ἔβαζαν, ἀνάλογα μέ τήν προκαθορισμένη διάρκεια. Ὁ λόγος διαρκοῦσε, ὥσπου τοῦ ἀδειάσει τὸ ἀγγεῖο, πού λεγόταν *κλεψύδρα*, ἐπειδὴ λειτουργοῦσε σάν νά «ἔκλεβε» τὸ περιεχόμενό του (*κλέπτω* - ὕδωρ).

3. Σέ μιά συνηθισμένη δίκη ὁ κατήγορος, πού ἔχει πρῶτος τὸ λόγο, ἐκθέτει τὰ καθέκαστα τῆς διαφορᾶς του μέ τόν κατηγορούμενο, καί κατόπι οἱ δικαστές περιμένουν ἀπὸ αὐτόν νά ἀπολογηθεῖ. Ἀντίθετα, στήν ἀσυνήθιστη αὐτὴ δίκη, ἡ διαδικασία φαίνεται νά ἔχει ἀντιστραφεί: ὁ κατήγορος, μαζί μέ τοὺς δικαστές, πρέπει νά ρωτήσει τόν κατηγορούμενο, γιά νά μάθει ποιοὶ λόγοι τόν ὁδήγησαν στό νά βλάψει ὄχι ἀπλῶς ἓνα ἄλλο ἄτομο ἀλλὰ ὁλόκληρη τὴν πόλη, τὸ σύνολο δηλαδή τῶν τίμιων πολιτῶν.

4. Όπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἡ δίκη τοῦ Ἐρατοσθένη, μολονότι δέν εἶχε γιά τὸ Λυσία τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, σήμανε γιά τὸ ρήτορα τὴν ἀρχὴ μιᾶς καινούριας σταδιοδρομίας. Ὁ Λυσίας πρέπει νά ἦταν τότε περίπου 40 χρονῶν.

5. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ δίκη γίνεται σχεδόν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα, καταλαβαίνουμε γιὰ τὸ Λυσίας ἀναφέρει τὴν προσωπικὴ σχέση τοῦ πατέρα

του μέ τόν Περικλή, πού ἦταν γιά τούς περισσότερους Ἀθηναίους ἡ μεγαλύτερη μορφή δημοκρατικοῦ ἡγέτη, ἀκόμα καί 25 χρόνια μετά τό θάνατό του.

6. Πραγματικά, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱστορικός Ξενοφώντας, οἱ Τριάντα, μόλις πήραν τήν ἐξουσία, προχώρησαν σέ ὀρισμένες ἐκκαθαρίσεις – ἐκτελέσεις καί ἐξορίες – πολλῶν ἐπικίνδυνων στοιχείων τῆς πόλης. Τό μέτρο αὐτό, πού ἦταν φυσικά πολύ εὐκολο γιά τούς τυράννους, ἐξυπηρετοῦσε δύο σκοπούς: α) νά δημιουργήσῃ τήν ἐντύπωση στούς πολίτες ὅτι οἱ κυβερνήτες τους εἶχαν πρόθεση νά ἐξυγιάνουν τήν πόλη· β) ν' ἀπομακρύνει ἀνθρώπους πού θά ἦταν ἐπικίνδυνοι καί γιά τούς ἴδιους τούς Τριάντα.

7. Ἦταν δύο ἀπό τούς Τριάντα.

8. Ὅπως φαίνεται καί πιό κάτω, ἓνα μέρος τῆς «τιμωρίας» τῶν εὐκατάστατων μετοίκων ἦταν νά τούς παίρνουν τίς περιουσίες τους. Αὐτός ὅμως ἦταν ὁ κύριος στόχος τῆς ἐνέργειας τῶν Τριάντα καί ὄχι, ὅπως θά πίστευαν πολλοί, τά δημοκρατικά τους φρονήματα. Αὐτά ἀποτελοῦσαν τό πρόσχημα γιά τίς συλλήψεις καί τίς ἐκτελέσεις.

9. Ἦταν αὐτοί πού δούλευαν στό ἐργαστήριο τῆς ἀσπιδοποιίας. Στήν ἀρχαιότητα οἱ δούλοι ἀπασχολοῦνταν σέ πολλές ἀπό τίς δουλειές πού σήμερα ἐκτελοῦν ἀνειδίκευτοι ἐργάτες, τεχνίτες, ἀκόμα καί ὑπάλληλοι. Αὐτό ἴσχυε καί γιά τίς ἰδιωτικές ἀλλά καί γιά τίς κρατικές ἐπιχειρήσεις, ὅπως ἦταν λ.χ. τά μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου, δπου τό κράτος ἀπασχολοῦσε χιλιάδες δούλους νοικιασμένους ἀπό ἰδιῶτες.

10. Τό τάλαντο ἦταν, γιά πολλές πόλεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου, ἡ μεγαλύτερη μονάδα βάρους· ζύγιζε περίπου 25 κιλά. Τό τάλαντο ὅμως μποροῦσε νά σημαίνει καί ἓνα ὀρισμένο, συνήθως μεγάλο, ἀριθμό νομισμάτων. Συγκεκριμένα, στήν Ἀθήνα ἓνα τάλαντο ἦταν 6.000 ἀσημένιες ἀττικές δραχμές. Γιά νά βροῦμε κάποια ἀντιστοιχία μέ τίς σημερινές ἀξίες, πρέπει νά ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι λ.χ. μισή δραχμή (ἢ τρεῖς ὀβολοί) ἦταν, στά χρόνια τοῦ Λυσία, ἓνα ἀρκετά συνηθισμένο ἡμερομίσθιο γιά ἓναν ἀνειδίκευτο ἐργάτη ἢ ἡ ἡμερήσια ἀποζημίωση πού δινόταν σέ ὁσους πολίτες

είχαν αναλάβει μία κρατική υπηρεσία (δικαστές, ἄς ποῦμε). Πρέπει, ἐπομένως, νά υπολογίζουμε ὅτι μία δραχμή, δηλ. τό $\frac{1}{6.000}$ τοῦ τάλαντου, θά ἰσοδυναμοῦσε μέ ἓνα ποσό πολύ πάνω ἀπό τό σημερινό πεντακοσάριο.

11. Τό κύριο δωμάτιο ἑνός σπιτιοῦ ἀνῆκε, κατά κανόνα, στόν ἀρχηγό τῆς οἰκογένειας. Βρισκόταν συνήθως δίπλα στήν τραπεζαρία καί τό θεωροῦσαν τό πιό σίγουρο μέρος γιά τή φύλαξη πολυτιμων πραγμάτων.

12. Ὁ κυζικηνός ἦταν ἓνα μεγάλο νόμισμα ἀπό ἤλεκτρο (μεῖγμα χρυσοῦ καί ἀσημιοῦ) τῆς Κυζίκου, μιᾶς ἀξιόλογης ἐλληνικῆς ἀποικίας στά παράλια τῆς Προποντίδας. Ἐνας κυζικηνός ἰσοδυναμοῦσε μέ 24 περίπου ἀττικές δραχμές.

13. Ὁ δαρεικός ἦταν περσικό νόμισμα χρυσοῦ, πού κυκλοφόρησε γιά πρώτη φορά στά χρόνια τοῦ βασιλιᾶ Δαρείου Α΄ καί ἰσοδυναμοῦσε μέ 20 περίπου ἀττικές δραχμές.

14. Αὐτοί ἦταν ἄλλοι δύο ἀπό τοὺς Τριάντα. Ἀπό αὐτό συμπεραίνουμε ὅτι εἶχαν χωριστεῖ σέ ὁμάδες τριῶν ἀτόμων, γιά νά ἀσχοληθεῖ ἡ καθεμία μέ ἓναν ἀπό τοὺς δέκα μετοίκους. Ὅπως φαίνεται ἀπό τή διήγηση τοῦ Λυσία, ἡ κάθε ὁμάδα εἶχε μαζί της καί διάφορους βοηθοὺς, δούλους γιά τή μεταφορά ἀντικειμένων κλπ.

15. Φαίνεται ὅτι αὐτός ὁ γνωστός τοῦ Λυσία εἶχε κάποιες σχέσεις μέ τοὺς Τριάντα. Δέν πρέπει νά ἦταν μέτοικος.

16. Τό σπίτι τοῦ Δάμνιππου πρέπει νά ἦταν ἀπό τὰ εὐρύχωρα τῆς Ἀθήνας. Δέν εἶναι ὅμως εὐκολο νά ἀναπαραστήσουμε τό σχέδιό του στίς λεπτομέρειες. Ἡ πόρτα τῆς αὐλῆς (*αὐλειος θύρα*) ἦταν ἡ κύρια εἰσοδος τοῦ σπιτιοῦ· ὁδηγοῦσε δηλαδή ἀπό τό δρόμο σέ μία αὐλή, γύρω ἀπό τήν ὁποία ὑπῆρχαν συνήθως τὰ δωμάτια τῶν ἀντρῶν. Στά μεγαλύτερα σπίτια ὑπῆρχε καί μία δευτέρη αὐλή πίσω ἀπό τήν πρώτη, καί γύρω ἀπό αὐτήν ἦταν συγκεντρωμένα τὰ δωμάτια τῶν γυναικῶν καί μερικοὶ βοηθητικοὶ χώροι. Πολλά σπίτια εἶχαν πίσω κῆπο μέ μία δευτερεύουσα πόρτα, πού συνήθως ἐβγαζε σ' ἓναν ἄλλο δρόμο. Δέν εἶναι βέβαιο γιά ποιές ἀκριβῶς πόρτες μιλάει

ὁ Λυσίας· δύο πρέπει νά ἦταν ὅπωςδήποτε ἐκείνη πού ὀδηγοῦσε ἀπό τή μιᾷ αὐλή στήν ἄλλη (*μέταυλος θύρα*) καί ἐκείνη πού ἐβγαζε στόν πίσω δρόμο.

17. Φαίνεται ὅτι καί τό σπίτι τοῦ Ἀρχέναου, ὅπως καί τοῦ Λυσία, βρισκόταν κοντύτερα στόν Πειραιά παρά στήν Ἀθήνα.

18. Τό κώνειο εἶναι ἓνα δηλητηριῶδες φυτό – σήμερα γνωστό στό λαό μέ διάφορα ὀνόματα – ἀπό τό ὁποῖο παρασκεύαζαν στήν ἀρχαιότητα τό ὁμώνυμο δηλητήριο. Τό χρησιμοποιοῦσαν συχνά σέ περιπτώσεις θανατικῆς ἐκτέλεσης – ἦταν, θά λέγαμε, ὁ πιό ἀποτελεσματικός καί ἀνώδυνος τρόπος. Τό κώνειο συνδέθηκε στά μεταγενέστερα χρόνια κυρίως μέ τή θανατική ἐκτέλεση τοῦ φιλόσοφου Σωκράτη.

19. Ὅπως καί σήμερα, πρίν θάψουν τό νεκρό, ἀφοῦ φρόντιζαν τό σῶμα του γιά τήν ταφή, τόν ἄφηναν μέσα στό φέρετρο σ' ἓνα κεντρικό μέρος τοῦ σπιτιοῦ γιά μιᾷ τουλάχιστο μέρα. Σ' αὐτό τό χρονικό διάστημα συγγενεῖς καί φίλοι τόν θρηνοῦσαν καί τόν τιμοῦσαν μέ διάφορα δῶρα. Αὐτό λεγόταν *πρόθεση* τοῦ νεκροῦ. Κατόπι μέ πομπή τόν μετέφεραν στό μέρος τῆς ταφῆς.

20. Τοῦς παράδωσαν δηλαδή στό κράτος, πούμποροῦσε νά τοῦς διαθέσει ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του: νά τοῦς χρησιμοποιήσει γιά διάφορες δημόσιες βαριές δουλειές ἢ καί νά τοῦς πουλήσει.

21. Στό σημεῖο αὐτό τό ἀρχαῖο κείμενο παρουσιάζει κάποια ἀσάφεια. Ὅπως εἶναι διατυπωμένο, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ μέ τρεῖς διαφορετικούς τρόπους: α) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, ὅταν πρωτοῆρθε (νύφη) στό σπίτι μας, ὁ Μηλόβιος... β) κάτι σκουλαρίκια, πού ἔτυχε νά φοράει ἡ γυναίκα τοῦ Πολέμαρχου, μόλις ἐκείνη μπῆκε στό σπίτι, ὁ Μηλόβιος... γ) ἡ ἀπόδοση πού δίνεται ἐδῶ φαίνεται ἡ πιθανότερη καί γιά ἄλλους λόγους καί, κυρίως, ἐπειδή δίνει ἓνα χτυπητό παράδειγμα τῆς ἀπληστίας τοῦ Μηλόβιου: ἀμέσως μόλις μπῆκε στό σπίτι, ἄρπαξε ὅ,τι τοῦ τράβηξε τήν προσοχή.

22. Ἐνα μέρος ἀπό ὀρισμένες δημόσιες δαπάνες τίς ἀναλάμβαναν κάθε χρόνο διάφοροι εὐκατάστατοι πολῖτες ἢ μέτοικοι. Αὐτές οἱ ὑποχρεώσεις ὀνομάζονταν *λειτουργίες*. Μιά ἀπό αὐτές ἦταν ἡ χο-

ρηγία, πού σήμαινε τήν καταβολή τῶν ἐξόδων γιά μιά θεατρική παράσταση ἢ μιά ἄλλη μουσική ἐκδήλωση, πού χρειαζόταν μιά ομάδα ἐκτελεστῶν, ἓνα χορό δηλαδή.

23. Οἱ ἑκτακες προσφορές ἦταν ἓνα εἶδος φόρου, πού βάραινε μόνο τοὺς εὐκατάστατους Ἀθηναίους, ἰδιαίτερα σέ περιόδους μέ αὐξημένες οἰκονομικές ἀνάγκες, ὅπως λ.χ. στή διάρκεια ἑνός πολέμου.

24. Ἡ στέρηση τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων (ὅπως ἦταν λ.χ. ἡ συμμετοχή σέ δημόσιες ψηφοφορίες, ἡ ἐκλογή γιά διάφορες κρατικές θέσεις κλπ.) ἀποτελοῦσε, ὅπως καί σήμερα, μιά αὐστηρότατη ποινή, πού ἐπιβαλλόταν ἀπό τά δικαστήρια γιά βαριά πολιτικά ἀδικήματα. Φυσικά, στήν περίοδο τῶν Τριάντα γινόταν κατάχρηση αὐτῆς τῆς ποινῆς, γιά νά ἐξουδετερωθοῦν ἄνθρωποι μέ ἐπιρροή στό λαό. Κατά κανόνα, ὅσοι ἔχχαναν τά πολιτικά τους δικαιώματα ἐξορίζονταν.

25. Ἀφοῦ δήμευαν τίς περιουσίες τῶν γονέων τους, στεροῦσαν ἀπό τίς ὑποψήφιες νύφες τήν προίκα, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τό γάμο τους.

26. Ἄν δηλαδή ἔλεγαν ἀλήθεια καί ἡ συμπεριφορά τους ἦταν ἄπονη, τότε δέ θά εἶχαν σκοτώσει τόν Πολέμαρχο.

27. Στήν παρακάτω παράγραφο μέσα στό κείμενο τοῦ λόγου ἔχουν προστεθεῖ καί οἱ ἀπαντήσεις πού ἔδωσε ὁ Ἐρατοσθένης, ὅταν τοῦ ὑπέβαλε τίς ἐρωτήσεις ὁ Λυσίας, τήν ὥρα τῆς δίκης.

28. Καί ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεία τοῦ λόγου, ὁ Λυσίας μέ τέτοιες ἐκφράσεις ἐννοεῖ ὅχι μόνο τοὺς δικαστές, ἀλλά καί τοὺς ὑπόλοιπους Ἀθηναίους πού παρακολουθοῦσαν τή δίκη, ἐκπροσωπώντας, κατά κάποιο τρόπο, τό λαό τῆς πόλης.

29. Ἡ ἀπόφαση πού εἶχαν πάρει οἱ Τριάντα ἔλεγε νά κάνουν ἔφοδο στά σπίτια τῶν μετοίκων καί ἐκεῖ νά τοὺς συλλαμβάνουν. Ἐπομένως, ὁ Ἐρατοσθένης δέ θά παράβαινε τήν ἀπόφαση αὐτή, ἄν ἔλεγε ὅτι δέ βρῆκε τόν Πολέμαρχο.

30. Θά διαπιστώσουν δηλαδή ὅτι, ὅποια καί νά εἶναι τά ἐγκλήματα τους, δέν πρόκειται νά τιμωρηθοῦν. Θά ἔχουν, ἐπομένως, τήν ἴ-

δια ἔλευθερία καί τὰ ἴδια δικαιώματα μέ τούς ἔντιμους συμπολίτες τους.

31. Πρόκειται γιά τίς πόλεις ἐκεῖνες, πού εἶχαν ἀποκαταστήσει πιά τίς σχέσεις τους μέ τήν Ἀθήνα καί ἀντιμετώπιζαν τούς ἐχθρούς της σάν νά ἦταν καί δικοί τους ἐχθροί. Πολλοί ἀπό τούς Τριάντα ζήτησαν ἄσυλο καί σέ ἄλλες πόλεις ἐκτός ἀπό τήν Ἐλευσίνα.

32. Ἀναφέρεται στή δίκη πού ἔγινε μετά τή ναυμαχία τῶν Ἀργινοῦσῶν. Ὁ Ξενοφώντας μᾶς βεβαιώνει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετανοίωσαν πολύ γρήγορα γιά τή βιαστική τους ἀπόφαση, ἀλλά οἱ στρατηγοί εἶχαν στό μεταξύ ἐκτελεστεῖ. Γιά νά φέρνει ὁμῶς αὐτό τό ἐπιχείρημα ὁ Λυσίας, φαίνεται ὅτι μιά μεγάλη μερίδα τοῦ λαοῦ, κυρίως ὅσοι εἶχαν χάσει δικούς τους, πίστευε ὅτι ἡ καταδίκη δέν ἦταν ἀδίκη.

33. Πρόκειται γιά τήν ἐπαίσχυντη ἥττα τῶν Ἀθηναίων στούς Αἰγὸς ποταμούς, ὅπου ὁ Λύσανδρος αἰφνιδίασε τούς ἀντιπάλους του. Ὑπῆρχαν βάσιμες ὑποψίες ὅτι γιά τήν ἀδυναμία τῶν Ἀθηναίων νά ἀντιμετωπίσουν τούς Σπαρτιάτες ὑπεύθυνοι ἦταν διάφοροι ὀλιγαρχικοί – ἀνάμεσά τους καί στρατηγοί –, πού συνεργάζονταν μέ τούς ἐχθρούς. Ἐνας ἀπό αὐτούς, ὁ Ἀδεΐμαντος, ἔγινε ἀργότερα ἕνας ἀπό τούς Τριάντα.

34. Αὐτό δέν εἶναι ρητορική ὑπερβολή. Μέ ἕνα νόμο τῶν Τριάντα, πού ὀριζε ὅτι, ὅσοι δέν συμπεριλαμβάνονταν στόν κατάλογο τῶν 3.000, μποροῦσαν νά συλλαμβάνονται καί νά τιμωροῦνται, ἀκόμα καί μέ θάνατο, χωρίς δίκη, ὁ ἀριθμός τῶν ἐξακριβωμένων θυμάτων φαίνεται ὅτι ξεπέρασε τό 1.500. Στό ἴδιο διάστημα οἱ Τριάντα δέν εἶχαν νά καυχηθοῦν γιά καμιά νίκη στό πεδίο τῆς μάχης.

35. Ἄν πραγματικά οἱ ὀλιγαρχικοί ἦταν κάπως ὑπεύθυνοι γιά τήν πανωλεθρία στούς Αἰγὸς ποταμούς, τότε ἦταν σάν νά εἶχαν παραδώσει αὐτοί στό Λύσανδρο τὰ 150 πλοῖα πού ἔπιασε. Ἐξάλλου, ὁ βαρύτερος ὁρος τῆς εἰρήνης μετά τό τέλος τοῦ πολέμου ἦταν νά παραδώσουν οἱ Ἀθηναῖοι στούς Σπαρτιάτες καί ὅλα τὰ ὑπόλοιπα πλοῖα τους ἐκτός ἀπό 12.

36. Ὁ Λυσίας ἐδῶ ἀναφέρεται σ' ἕνα συγκεκριμένο γεγονός, πού τό ξέρουμε ἀπό τόν Ξενοφῶντα: οἱ Τριάντα, σχεδόν μόλις πῆ-

ραν τήν ἐξουσία, ἔδωσαν ἐντολή νά συγκεντρωθοῦν ὅλοι οἱ πολίτες μέ τά ὅπλα τους σ' ἓνα ὀρισμένο μέρος· ἐκεῖ, μέ τή βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς, τοὺς τά πῆραν μέ δόλο, ἀφήνοντας μόνο τά ὅπλα τῶν 3.000 ἐμπιστῶν τους.

37. Ξέρουμε ὅτι ἡ κατεδάφιση τῶν τειχῶν ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς δ-
ρους εἰρήνης πού δέχτηκαν οἱ Ἀθηναῖοι, πρὶν ἀκόμα ἀπὸ τήν ἐμ-
φάνιση τῶν Τριάντα. Ὁ Λυσίας θέλει ἐδῶ νά πεῖ ὅτι τοὺς δρους
τοὺς εἶχαν διαπραγματευτεῖ οἱ «δικοί» τους (λ.χ. ὁ Θηραμένης ἦταν
ἐπικεφαλῆς τῆς ἀντιπροσωπείας) καὶ ὅτι τήν κατεδάφιση τήν εἶχαν
προτείνει οἱ ἴδιοι.

38. Εἶναι γνωστό ὅτι γενικά τὸ ἀθηναϊκὸ στράτευμα, πού βρι-
σκόταν ἐκείνη τήν περίοδο ἔξω ἀπὸ τήν Ἀττική, κράτησε στάση ἐ-
χθρική στό πραξικόπημα τῶν 400. Μερικοὶ ὅμως, ὅπως λ.χ. ὁ Πεί-
σανδρος, προσπάθησαν νά προκαλέσουν ἀνάλογες ἀλλαγές καὶ στό
στρατό. Ὅταν διαπίστωσαν ὅτι αὐτὸ ἦταν δύσκολο, ἔφυγαν γιὰ τήν
Ἀθήνα, ὅπου ἡ παρουσία τους θά ἦταν χρήσιμη.

39. Ἐννοεῖ ἀπὸ τὸ πραξικόπημα τῶν 400 (411) ὡς τήν πτώση
τῆς Ἀθήνας (404).

40. Ἐννοεῖ τήν ἡττα στοὺς Αἰγὸς ποταμούς.

41. Φαίνεται ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀλιγαρχικῶν ἐται-
ρειῶν. Ἐκτός ἀπὸ αὐτὸ ὅμως, ὁ ἀριθμὸς ἔχει καὶ κάποια ἄλλη ση-
μασία. Γενικά οἱ ὀλιγαρχικοὶ στήν Ἀθήνα ἐπιδίωκαν μιὰ ἀντιστοι-
χία μέ τήν πολιτεία τῆς Σπάρτης. Στὴν ἐκεῖ ὀλιγαρχική κυβέρνησι,
ἅς ποῦμε, ὑπῆρχαν 5 ἔφοροι. Ἀργότερα τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μέ
τὸν ἀριθμὸ τῶν Τριάντα. Στὴ Σπάρτη τήν κύρια ἐξουσία ἀσκοῦσε
μιὰ γερούσια μέ 28 μέλη μαζί μέ τοὺς 2 βασιλεῖς.

42. Κύριος σκοπὸς τῶν ἐφόρων ἦταν, ὅπως φαίνεται, νά συγκεν-
τρώσουν καὶ νά ὀργανώσουν τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ἐκείνους πού δέν
ἀνῆκαν σὲ ἑταιρεῖες. Πολλές ὅμως ἐλπίδες στήριζαν καὶ στὴ μερίδα
τοῦ λαοῦ πού ἦταν δυσανεστήμενη μέ τή δημοκρατία.

43. Ὁ Κριτίας καταγόταν ἀπὸ παλιά ἀθηναϊκὴ οἰκογένεια καὶ ἦ-
ταν ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ καλλιεργημένους Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς
του, γνωστός στοὺς φιλοσοφικοὺς κύκλους γιὰ τίς ἀκραῖες ιδέες

του. Μαθητής τῶν σοφιστῶν καί τοῦ Σωκράτη, ἦταν καί ὁ ἴδιος ἀξιόλογος ποιητής· ἔγραψε μικρότερα ποιήματα, ἀλλά καί τραγωδίες. Στό ὀλιγαρχικό πραξικόπημα τοῦ 411 ἐπαιξε δευτερεύοντα ρόλο, ἀλλά μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας ἐξορίστηκε, ὅπως καί ἄλλοι ὁμοϊδεάτες του, στήν Θεσσαλία, ὅπου ὑποκίνησε διάφορες ἐπαναστάσεις. Στήν ὀλιγαρχία τῶν Τριάντα ἡγήθηκε τῆς σκληρότερης μερίδας, πού γρήγορα συγκρούστηκε μέ τοὺς μετριοπαθεῖς τοῦ Θηραμένη. Σκοτώθηκε σέ μιά ἀπό τίς συγκρούσεις τῶν ὀλιγαρχικῶν μέ τοὺς δημοκρατικούς τοῦ Θρασύβουλου.

44. Αὐτοὺς πρέπει νά τοὺς ξεχωρίσουμε ἀπό τοὺς *φυλάρχους*, πού ἦταν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν 10 φυλῶν.

45. Ἀναφέρεται κυρίως στήν ἔλλειψη τροφίμων, πού ἄρχισε νά μαστίζει τοὺς Ἀθηναίους καί προκάλεσε τελικά τό θάνατο χιλιάδων ἀτόμων.

46. Πιθανότατα ἀναφέρεται σέ δύο κατηγορίες ὀρκῶν: σ' ἐκείνους πού εἶχαν δώσει ὥς ἔφηβοι καί σ' ἐκείνους πού ἔδωσαν ἀργότερα ὥς μέλη ὀλιγαρχικῶν ἐταιρειῶν.

47. Αὐτό ἀπευθύνεται στόν *κήρυκα*, ἓνα εἶδος ὑπαλλήλου ἢ κλητήρα, ὅπως θά λέγαμε σήμερα, τῶν δικαστηρίων.

48. Καί σέ ὁμαλές πολιτικές περιόδους ἓνας πολίτης εἶχε δικαίωμα νά καταθέσει μπροστά στή βουλή ὀρισμένες πληροφορίες ἐναντίον ἄλλου συμπολίτη του. Ἄν αὐτές ἦταν σημαντικές,μποροῦσαν νά ληφθοῦν ὀρισμένα ἔκτακτα μέτρα, λ.χ. νά συλληφθεῖ κάποιος καί νά δικαστεῖ. Φυσικά, τοῦ δινόταν πάντα τό δικαίωμα νά ἀπολογηθεῖ, προνόμιο πού τώρα εἶχαν καταργήσει οἱ Τριάντα.

49. Δύο ἀπό τοὺς καταδότες, πού ἔδρασαν στήν περίοδο τῶν Τριάντα. Γιά τόν πρῶτο, πού μᾶς εἶναι γνωστός καί ἀπό ἄλλο λόγο τοῦ Λυσία, ξέρουμε ὅτι ἦταν τέτοια ἡ δράση του, πού δέν τόλμησε νά ξαναγυρίσει στήν Ἀθήνα μετά τήν ἀποκατάσταση τῆς δημοκρατίας, μολονότι ἡ ἀμνηστία κάλυπτε τήν περίπτωσή του.

50. Ἐννοεῖ τοὺς «σκληροὺς» τοῦ Κριτία καί τοὺς «μετριοπαθεῖς» τοῦ Θηραμένη.

51. Ἡ τρομοκρατικὴ αὐτὴ ἐνέργεια ἐγινε μέ κύριο σκοπὸ νά ἐ-

ξασφαλίσουν οί Τριάντα ένα καταφύγιο σέ μιά πόλη κοντά στήν Ἀθήνα, όταν θά παρουσιαζόταν ἀνάγκη, ὅπως καί πραγματικά ἐγινε. Ἡ μεγάλη παρανομία στήν καταδίκη αὐτή ἦταν τό ὅτι ἡ ἀπόφαση δόθηκε μέ μιά κοινή ψήφο γιά ὅλους ὅσοι εἶχαν συλληφθεῖ, ἐνῶ, σύμφωνα μέ ἕνα νόμο, ὁ κάθε κατηγορούμενος ἔπρεπε νά δικαστεῖ μόνος του, ἄσχετο ἂν κατηγοροῦνταν καί ἄλλοι μαζί του. Ἡ ἱδια παρανομία εἶχε γίνει καί στή δίκη τῶν στρατηγῶν μετά τή ναυμαχία στίς Ἀργινοῦσες.

52. Λάμπρες ἦταν ἕνας ἀπό τούς δήμους τῆς Ἀττικῆς. Ὁ Λυσίας ἐδῶ δίνει καί τήν καταγωγή, ἴσως ἐπειδὴ δέν ἤθελε νά γίνει σύγχυση μέ κάποιον ἄλλο, πού εἶχε τό ἴδιο ὄνομα.

53. Μαζί μέ τόν Κριτία ἦταν ὁ ἀρχηγός τῆς σκληρῆς μερίδας τῶν Τριάντα.

54. Πολλές ἀπό τίς ἐνέργειές του τίς δικαιολογοῦσε μέ τό πρόσχημα ὅτι γίνονταν γιά χάρη τῆς συμφιλώσεως καί τῆς εἰρήνης. Ἔτσι λ.χ. ἡ ἐκδίωξη τῶν Τριάντα ἀπό τήν Ἀθήνα ἐγινε φαινομενικά ἐπειδὴ τό ἤθελαν οἱ δημοκρατικοί τοῦ Πειραιᾶ· στήν πραγματικότητα δμως μιά φιλόδοξη μερίδα ὀλιγαρχικῶν ἤθελε νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό μερικούς δυνατοῦς.

55. Ἡ Θήβα ἦταν μιά ἀπό τίς μεγάλες πόλεις πού κατά καιροῦς διεκδικοῦσε, ὅπως ἡ Ἀθήνα καί ἡ Σπάρτη, τά πρωτεῖα στήν Ἑλλάδα· γι' αὐτό καί συγκρούστηκε καί μέ τίς δύο. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ὁ Φεῖδωνας ἔπλασε ἕνα ἐπιχείρημα, ἐπειδὴ οἱ ἐξόριστοι δημοκρατικοί, πρίν καταλάβουν τό φρούριο τῆς Φυλῆς, εἶχαν συγκεντρωθεῖ στή Θήβα, ὅπου ἐγιναν δεκτοί μέ θερμή διάθεση.

56. Εἶναι γνωστή ἡ δεισιδαιμονία τῶν Λακεδαιμονίων, πού ἀρνοῦνταν νά ἐπιχειρήσουν ὅτιδῆποτε, ἂν δέν ἦταν ἐντελῶς τακτοποιημένοι ἀπό θρησκευτική ἄποψη. Τό ἐμπόδιο θά μπορούσε νά εἶναι ἡ προετοιμασία κάποιας γιορτῆς ἢ τά κακά σημάδια κάποιας δημόσιας θυσίας.

57. Τούς διοικητές τῶν στρατευμάτων τους, πού ἔδρευαν σέ ξένες πόλεις, οἱ Λακεδαιμόνιοι τοὺς ἔλεγαν *ἀρμοστές*. Αὐτοὶ δέν περιορίζονταν μόνο στά στρατιωτικά τους καθήκοντα, ἀλλά ἐπηρέαζαν καί τή γενικότερη πολιτική κατάσταση τῆς πόλης.

58. Πρίν από τόν Περικλή, ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν ἡ δυναμικότερη φυσιογνωμία τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἀπό τίς μεγαλύτερες ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στήν πατρίδα του ἦταν ἡ ἐνίσχυση τοῦ στόλου καί ἡ ἀποτελεσματική ὀχύρωση τῆς πόλης μέ ἓνα τεῖχος, πού ἄρχιζε ἀπό τόν Πειραιά. Φυσικά, ὁ Λυσίας χρησιμοποιοῦν τό συσχετισμό Θεμιστοκλῆ-Θηραμένη, γιά νά εἰρωνευτεῖ τόν Ἐρατοσθένη. Οἱ δύο ἄντρες ἦταν σέ ὅλα ἀντίθετοι στήν ὑπόθεση τῶν τευχῶν: ὁ ἕνας τά οἰκοδόμησε ἐξαπατώντας τοὺς Λακεδαιμόνιους, ὁ ἄλλος τά κατεδάφισε ἐξαπατώντας τοὺς συμπολίτες του.

59. Ἦταν ὁ πατέρας τοῦ Κριτία καί ἓνας ἀπό τή βουλή τῶν 400.

60. Ἀνῆκε καί αὐτός, μαζί μέ τό Θηραμένη, στήν ομάδα τῶν μετριοπαθῶν καί ἐπαίξε ρόλο στήν κατάλυση τοῦ πολιτεύματος τῶν 400. Ἦταν στρατηγός στή ναυμαχία τῶν Ἀργινουσῶν καί, μετά τή γνωστή δίκη, ἐκτελέστηκε μαζί μέ τοὺς ἄλλους πέντε.

61. Ὁ Ἀντιφώντας ἦταν μιά ἀπό τίς πιό αἰνιγματικές φυσιογνωμίες τοῦ τέλους τοῦ 5. αἰῶνα. Ἦταν περίφημος ρήτορας καί νομομαθής, ἓνας ἀπό τοὺς τυπικούς ἐκπροσώπους τῶν σοφιστῶν καί μέγας ὑποστηρικτῆς τῆς ὀλιγαρχίας στή σκληρότερη μορφή της. Τόν ἐκτιμοῦσε ἰδιαίτερα ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης. Ἦταν ὁ «ἰθύνων νοῦς» στό πραξικόπημα τῶν 400. Μᾶς σώζονται ὀρισμένοι ρητορικοὶ λόγοι του. Μερικοὶ μάλιστα ἀπό αὐτοὺς εἶναι ρητορικές ἀσκήσεις, πού δείχνουν πῶς πάνω στό ἴδιο θέμα μποροῦν νά παρουσιαστοῦν ἀντίθετες ἀπόψεις, χωρὶς ἀναγκαστικά μόνο ἢ μιά νά εἶναι σωστή. Αὐτό, ὅπως εἶπαμε καί στήν Εἰσαγωγή, ἀποτελοῦσε ἓνα ἀπό τά βασικά διδάγματα τῶν σοφιστῶν.

62. Συνεργάτης τοῦ Ἀντιφώντα. Στά πρώτα χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχε πάρει μέρος σέ μιά εἰρηνευτική ἀποστολή στή Σπάρτη.

63. Ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα σημεία τοῦ λόγου του, ὁ Λυσίας θέλει ὀλοφάνερα νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀπευθύνεται σ' ὀλόκληρο τό λαό τῆς Ἀθήνας. Εἶναι ἀκριβῶς τό ἴδιο, ὅπως δταν προσπαθεῖ νά πείσει τοὺς δικαστές νά βλέπουν στό πρόσωπο τοῦ Ἐρατοσθένη ὀλόκληρη τήν ομάδα τῶν Τριάντα.

64. Ἡ βουλή τοῦ Ἀρείου Πάγου δέν περιοριζόταν μόνο στίς δι-

καστικές της αρμοδιότητες. Πολύ συχνά επηρέαζε την πολιτική κατάσταση – ήταν συνήθως ένα πολύ συντηρητικό σώμα – και ιδιαίτερα σε έκτακτες περιστάσεις.

65. Οί Σπαρτιάτες είχαν συμφωνήσει με τους αντιπροσώπους των Ἀθηναίων μιά ὀρισμένη προθεσμία, γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ σύναψη τῆς εἰρήνης. Φυσικά, οἱ ὁροι τῆς ἐπρεπε νά συζητηθοῦν καί νά ἀποφασιστοῦν στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου. Ὁ Θηραμένης ὁμως κατόρθωσε μέ διάφορα τεχνάσματα νά ἀναβάλλεται συνεχῶς ἡ συγκέντρωση τοῦ λαοῦ, ὥσπου ἦταν πιά ἀργά γιά ὁποιαδήποτε συζήτηση.

66. Ἀθηναῖοι ὀλιγαρχικοί, στενοί συνεργάτες τοῦ Λύσανδρου.

67. Στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου εἶχε δικαίωμα νά μιλήσει ὁ κάθε πολίτης. Ὑπῆρχαν ὁμως πολλοί Ἀθηναῖοι, πού ἀσχολοῦνταν εἰδικότερα μέ τά θέματα τῆς πόλης καί, καθῶς ἦταν προικισμένοι μέ τό χάρισμα τοῦ λόγου, πῆγαιναν στίς συγκεντρώσεις τοῦ λαοῦ ἔχοντας πρῶτα μελετήσει καλά τά θέματα πού ἦταν νά συζητηθοῦν καί ἔχοντας προετοιμάσει λόγους, γιά νά ὑποστηρίξουν τή μιά ἢ τήν ἄλλη ἄποψη. Αὐτοί λέγονταν συχνά *ρήτορες*. Σήμερα θά τοὺς λέγαμε «πολιτικούς».

68. Ὀλιγαρχικός, πού ἔγινε ὕστερα ἓνας ἀπό τοὺς Τριάντα.

69. Οἱ Ἀθηναῖοι, μόλις ἔκλεισε ἡ εἰρήνη, ὑποσχέθηκαν νά καταδαψίσουν τά τεῖχη μέσα σέ μιά ὀρισμένη προθεσμία. Ἡ παράβαση, πού ἀναφέρεται ἐδῶ, εἶναι ὅτι ἡ προθεσμία δέν τηρήθηκε.

70. Ὁ Ξενοφώντας στά «Ἑλληνικά» του μᾶς σώζει τήν ἀπολογία τοῦ Θηραμένη στίς κατηγορίες τοῦ Κριτία. Ἐκεῖ ὁμως δέ γίνεται λόγος γιά τό θέμα πού θίγει ἐδῶ ὁ Λυσίας.

71. Ἐννοεῖ τή δημοκρατία καί τήν ὀλιγαρχία.

72. Ὑποσχόταν ὅτι θά ἀποκαταστήσει τήν τάξη στήν πολιτική ζωή καί ἔτσι θά σώσει τήν πόλη. Ὁ Λυσίας ἴσως ἐννοεῖ τή λέξη «σωτήρας».

73. Ὄταν νίκησαν οἱ δημοκρατικοί, μέ τή γενική ἀμνηστία πού ἔδωσαν, εἶχαν δικαίωμα ὅλοι οἱ πολῖτες νά πάρουν μέρος στήν ἀπο-

κατάσταση τῆς πόλης. Ἐνῶ, ἂν νικοῦσαν οἱ ὀλιγαρχικοὶ μέ τοὺς πολῖτες πού εἶχαν μείνει στήν Ἀθήνα, τό κέρδος θά ἦταν μόνο γιά τοὺς Τριάντα, πού θά ἐξακολουθοῦσαν νά ἀσκοῦν τήν τυραννική ἐξουσία τους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΜΕΡΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑΙΑ

ΑΠΟ ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ» ΤΟΥ ΞΕΝΟΦΩΝΤΑ ΓΙΑ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΡΙΑΝΤΑ

Βιβλ. Β', ΙΙ, 10

Οἱ Ἀθηναῖοι, ἔτσι πού τοὺς πολιορκοῦσαν οἱ Σπαρτιάτες καί ἀπό τήν ξηρά καί ἀπό τή θάλασσα, δέν ἤξεραν πιά τί ἔπρεπε νά κάνουν· δέν εἶχαν οὔτε πλοῖα οὔτε συμμαχοὺς οὔτε τρόφιμα. Πίστευαν ὅτι δέν ἔχουν τρόπο νά γλιτώσουν, γιά νά μὴν πάθουν τὰ ὅσα καί οἱ ἴδιοι ἔκαναν – καί ὄχι ἀπὸ πραγματικὴ πρόθεση τιμωρίας –, ὅταν, ξεπερνώντας κάθε ὄριο, ἀδικοῦσαν τοὺς πολίτες τῶν μικρῶν πόλεων, χωρὶς καμιά ἄλλη δικαιολογία παρά μόνο ἐπειδὴ δέ συμμαχοῦσαν μαζί τους. Γι' αὐτό ξανάδωσαν τὰ πολιτικά δικαιώματα σέ ὅσους τὰ εἶχαν στερηθεῖ καί περίμεναν καρτερικά. Μολονότι πέθαιναν πολλοὶ στὴν πόλη ἀπὸ τὴν πείνα, δέν ἀρχίζαν διαπραγματεύσεις γιά τὴν εἰρήνη. Ὄταν ὁμως εἶχε πιά ἐξαντληθεῖ ὁλότελα τὸ σιτάρι, ἔστειλαν ἀντιπροσώπους στὸν Ἄγην, λέγοντας ὅτι δέχονται νά γίνουν σύμμαχοι μέ τοὺς Λακεδαιμόνιους, ἀρκεῖ νά διατηρήσουν τὰ τεῖχη καί τὴν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, καί μέ βάση αὐτοὺς τοὺς δροὺς νά κλείσουν εἰρήνη. Ἐκεῖνος τοὺς εἶπε νά ἀπευθυνθοῦν στὴ Σπάρτη, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος. Ὄταν οἱ ἀντιπρόσωποι τὰ ἀνακοίνωσαν αὐτὰ στοὺς Ἀθηναίους, ἐκεῖνοι τοὺς ἔστειλαν στὴ Σπάρτη. Ὄταν ἔφτασαν στὴ Σελλασία, κοντά στὴ Λακωνία, καί οἱ ἔφοροι πληροφορήθηκαν τίς προτάσεις τους, αὐτές περίπου πού εἶχαν ἀναφέρει καί στὸν Ἄγην, τοὺς εἶπαν νά φύγουν καί, ἂν πραγματικά χρειάζονται εἰρήνη, νά σκεφτοῦν καλύτερα καί νά ξανάρθουν. Ὄταν οἱ ἀντιπρόσωποι γύρισαν πίσω καί τὰ ἀνακοίνωσαν ὅλα αὐτὰ στὴν πόλη, ὅλους τοὺς ἔπιασε ἀπελπισία. Ἦταν βέβαιοι ὅτι τελικὰ θά ὑποδουλωθοῦν καί, ὥσπου νά στείλουν ἄλλους ἀντιπροσώπους, πολλοὶ ἀκόμα θά πεθάνουν ἀπὸ τὴν πείνα. Κανεὶς ὥστόσο δέν ἔδειχνε διάθεση νά προτείνει τὴν κατεδάφιση τῶν τειχῶν. Ὄταν μάλιστα ὁ Ἀρχέστρατος εἶπε στὴ βουλή ὅτι τὸ φρονιμότερο ἦταν νά συνάψουν εἰρήνη μέ τοὺς δροὺς πού πρότει-

- ναν οἱ Λακεδαιμόνιοι, τὸν φυλάκισαν. (Συγκεκριμένα, πρότειναν νά κατεδαφίσουν ἀπὸ τὴν κάθε πλευρά τῶν μακρῶν τειχῶν περίπου 1800 μέτρα.) Ἐπιπλέον ἀποφάσισαν μέ εἰδικό νομοθέτημα νά ἀφαιρεθεῖ τὸ δικαίωμα νά γίνονται προτάσεις πάνω σ' αὐτά τὰ θέματα.
- 16 Ἔτσι ἦταν ἡ κατάσταση, ὅταν ὁ Θηραμένης δῆλωσε στὴν ἐκκλησία ὅτι, ἂν θέλουν νά τὸν στείλουν στοῦ Λύσανδρου, αὐτὸς θά ξαναγυρίσει ἔχοντας ἐξακριβώσει ἂν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔχουν σκοπὸ νά ὑποδουλώσουν τὴν πόλη, καὶ γι' αὐτὸ ἐπιμένουν στὴν κατεδάφιση τῶν τειχῶν, ἢ μόνο γιὰ λόγους ἀσφάλειας. Ἡ πόλη τὸν ἔστειλε, καὶ ἐκεῖνος ἔμεινε κοντὰ στοῦ Λύσανδρου τρεῖς μῆνες καὶ παραπάνω, περιμένοντας πότε οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ ἑλλειψη τροφίμων θά ἦταν ἔτοιμοι
- 17 νά συμφωνήσουν σὲ ὁτιδήποτε τοὺς πρότειναν. Ὅταν τὸν τέταρτο μῆνα γύρισε, ἀνακοίνωσε στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου ὅτι ὁ Λύσανδρος γιὰ ἓνα διάστημα τὸν κρατοῦσε ἐκεῖ καὶ ἀργότερα τοῦ εἶπε νά πάει στὴ Σπάρτη, ἐπειδὴ, ὅπως εἶπε, ὁ ἴδιος δέν ἦταν ἀρμόδιος γιὰ ὅσα τὸν ρωτοῦσε ἀλλὰ οἱ ἔφοροι. Μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ὀρίστηκε νά πάει, μαζί μέ ἄλλους ἐννιά, στὴ Σπάρτη ὡς ἀντιπρόσωπος μέ ἀπόλυτη
- 18 πρωτοβουλία. Ὁ Λύσανδρος ἔστειλε στοῦ μεταξὺ στοὺς ἐφόρους, μαζί μέ ἄλλους Λακεδαιμόνιους, τὸν Ἀριστοτέλη, ἐξορίστο Ἀθηναῖο, γιὰ νά τοὺς εἰδοποιήσει ὅτι εἶχε ἀπαντήσει στοῦ Θηραμένη πῶς ἐκεῖνοι ἦταν ἀρμόδιοι νά ἀποφασίζουν γιὰ θέματα εἰρήνης καὶ πολέμου.
- 19 Ὅταν ὁ Θηραμένης καὶ οἱ ἄλλοι ἀντιπρόσωποι βρῖσκονταν στὴ Σελλασία καὶ τοὺς ρώτησαν γιὰ ποῖο σκοπὸ εἶχαν ἔρθει, ἀπάντησαν ὅτι εἶχαν σταλεῖ ἀντιπρόσωποι μέ ἀπόλυτη πρωτοβουλία, γιὰ νά συζητήσουν σχετικὰ μέ τὴν εἰρήνη. Τότε οἱ ἔφοροι ἔδωσαν ἐντολὴ νά τοὺς καλέσουν. Ὅταν πῆγαν στὴ Σπάρτη, κάλεσαν συνέλευση, ὅπου κυρίως οἱ Κορίνθιοι καὶ οἱ Θηβαῖοι, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἀντιπροσώπους, ὑποστήριξαν ὅτι δέν ἔπρεπε νά κλείσουν εἰρήνη μέ τοὺς Ἀθηναίους, ἀλλὰ νά τοὺς ὑποτάξουν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀρνήθηκαν νά ὑποδουλώσουν μιὰ πόλη
- 20 ποὺ πρόσφερε τόσες ὑπηρεσίες στίς ἐπικίνδυνες περιστάσεις ποὺ παρουσιάστηκαν στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ δέχονταν τὴν εἰρήνη, μέ τὸν ὅρο νά κατεδαφίσουν οἱ Ἀθηναῖοι τὰ μακρὰ τεῖχη καὶ τὴν ὀχύρωση τοῦ Πειραιᾶ, νά παραδώσουν τὰ πλοῖα ἐκτός ἀπὸ δώδεκα, νά δεχτοῦν τὴν ἐπάνοδο τῶν πολιτικῶν ἐξορίστων καὶ νά ἀκολουθοῦν τοὺς Λακεδαιμόνιους σὲ ὅποιεσδήποτε πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν

ξηρά ἢ στή θάλασσα, ἔχοντας τοὺς ἴδιους μέ ἐκείνους ἐχθρούς καί
 φίλους. Ὁ Θηραμένης καί τὰ ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς μετάφεραν 21
 αὐτές τίς προτάσεις στήν Ἀθήνα. Καί καθὼς ἔμπαιναν στήν πόλη,
 πολὺς κόσμος ἄρχισε νά τοὺς περικυκλώνει γεμάτος φόβο μήπως
 τυχόν εἶχαν γυρίσει ἀπραχτοί· γιατί μέ τόσους πού πέθαιναν ἀπό 22
 τήν πείνα, δέ χωροῦσε πιά ἄλλη ἀναβολή. Τήν ἐπόμενη μέρα οἱ ἀν-
 τιπρόσωποι ἀνακοίνωσαν μέ ποιούς δρους οἱ Λακεδαιμόνιοι δέχον-
 ταν τήν εἰρήνη. Ὡς ἐκπρόσωπος τῆς ἀποστολῆς μίλησε ὁ Θηραμέ-
 νης, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔπρεπε νά πειστοῦν στοὺς Λακεδαιμόνιους
 καί νά κατεδαφίσουν τὰ τεῖχη. Μερικοὶ διατύπωσαν ἀντιρρήσεις,
 ἀλλά πολὺ περισσότεροι ἐπιδοκίμασαν, καί ἔτσι ἀποφάσισαν νά δε-
 χτοῦν τήν εἰρήνη. Μετά ἀπὸ αὐτὰ ἦρθε στό λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ ὁ 23
 Λύσανδρος μέ τὰ πλοῖα του, γύρισαν οἱ πολιτικοὶ ἐξόριστοι καί ἄρ-
 χισαν μέ πολλή προθυμία νά κατεδαφίζουν τὰ τεῖχη, καί μάλιστα μέ
 συνοδεία μουσικῆς, πιστεύοντας ὅτι ἐκείνη ἦταν ἡ πρώτη μέρα τῆς
 ἐλευθερίας γιά τήν Ἑλλάδα.

Βιβλ. Β', ΙΙΙ, 11.

Οἱ Τριάντα ὁρίστηκαν μέ ἐκλογή ἀμέσως μόλις κατεδαφίστηκαν
 τὰ μακρὰ τεῖχη καί τὰ τεῖχη γύρω ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ. Ἐνῶ ὅμως τοὺς
 εἶχαν ἐκλέξει μέ τὸν ὄρο νά προτείνουν νόμους, πού θά καθόριζαν
 τή μορφή τοῦ πολιτεύματος, διαρκῶς καθυστεροῦσαν νά τοὺς συν-
 τάζουν καί νά τοὺς παρουσιάσουν· στό μεταξύ ὅμως ἔδωσαν στή 12
 βουλή καί στίς ἄλλες ἀρχές τή σύνθεση πού ἤθελαν αὐτοί. Κατόπι
 ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν καί νά καταγγέλλουν, μέ κατηγορίες
 πού συνεπάγονταν καταδίκη σέ θάνατο, πρῶτα-πρῶτα δσους ἤξε-
 ραν ὅλοι ὅτι στήν περίοδο τῆς δημοκρατίας ζοῦσαν κόνοντας τό
 συκοφάντη καί ὅτι ἦταν ἐνοχλητικοὶ στοὺς τίμιους πολίτες. Ἡ 13
 βουλή τοὺς καταδίκαιζε πρόθυμα καί ὅλοι ὅσοι συναισθάνονταν ὅτι
 δέν ἀνῆκαν σ' αὐτή τήν κατηγορία δέ δυσφοροῦσαν καθόλου. Κα-
 τόπι οἱ Τριάντα ἄρχισαν νά ἀντιμετωπίζουν τό πρόβλημα πῶς θά ἐ-
 ξασφάλιζαν τή δυνατότητα νά χειρίζονται τίς ὑποθέσεις τῆς πόλης
 ὅπως ἤθελαν. Ἐστειλαν πρῶτα στή Λακεδαίμονα τὸν Αἰσχίνη καί
 τὸν Ἀριστοτέλη καί ἔπεισαν τὸ Λύσανδρο νά ἐνεργήσῃ, γιά νά
 τοὺς στείλουν φρουρούς, ὥσπου νά ξεκαθαρίσουν τοὺς ὑποπτους
 καί νά τακτοποιήσουν τὸ πολίτευμα· ὑποσχέθηκαν ὅτι αὐτοὶ θά ἐξα-

- 14 σφάλιζαν τή διατροφή τῆς φρουράς. Ὁ Λύσανδρος πείστηκε καί φρόντισε νά τούς στείλουν φρουρούς καί διοικητή τόν Καλλίβιο. Ὅταν πῆραν τή φρουρά, ἄρχισαν νά περιποιοῦνται μέ κάθε τρόπο τόν Καλλίβιο, γιά νά ἐπιδιοκιμάζει ὅλες τίς ἐνέργειές τους. Καί ἐκεῖνος τούς ἔστειλε ὄσους φρουρούς ἤθελαν, καί ἔτσι ἄρχισαν νά συλλαμβάνουν ὄχι πιά μόνο τούς ὑποπτοὺς ἢ τοὺς ἄχρηστοὺς, ἀλλά ὄσους νόμιζαν ὅτι δέ θά ἀνέχονταν πολλή πίεση καί ὅτι, ἂν ἐπιχειροῦσαν νά ἀντιδράσουν, θά ἐπαιρναν μέ τό μέρος τοὺς πολλοὺς ἐθελοντές.
- 15 Τό πρῶτο διάστημα ὁ Κριτίας συμφωνοῦσε μέ τό Θηραμένη καί ἦταν φίλοι. Ὅταν ὁμοῦ ὁ ἴδιος ἄρχισε νά ἐπιμένει στίς πολλές ἐκτελέσεις πολιτῶν (εἶχε παλιότερα ἐξοριστεῖ ἀπό τοὺς δημοκρατικούς), ὁ Θηραμένης ἀντιδρούσε, λέγοντας ὅτι δέν εἶναι σωστό νά θανατώνουν ἀνθρώπους πού εἶχαν κύρος στό λαό καί δέν ἐβλαφταν καθόλου τοὺς τίμιους πολίτες «ἀφοῦ καί ἐσύ καί ἐγώ» πρόσθετε «καί εἴπαμε καί κάναμε πολλά, γιά νά γίνουμε ἀρεστοί στήν πόλη». Ἐκεῖνος ὁμοῦ (εἶχε ἀκόμα κάποια οἰκειότητα μέ τό Θηραμένη) ἀποκρινόταν ὅτι ὅσοι ἤθελαν νά ἔχουν τήν ἐξουσία στά χέρια τους, δέν μπορούσαν παρά νά ξεκαθαρίσουν ὄσους εἶχαν τίς περισσότερες δυνατότητες νά τοὺς δημιουργήσουν προβλήματα. «Καί ἂν φαντάζεσαι» πρόσθετε «ὅτι, ἐπειδή εἴμαστε τριάντα καί ὄχι ἓνας, πρέπει νά φροντίζουμε γιά τήν ἐξουσία μας λιγότερο ἀπ' ὅτι ἂν ἦταν τυραννίδα, εἶσαι ἀφελής».
- 17 Ὅταν ὁμοῦ ἄρχισαν νά θανατώνονται πολλοί καί ἄδικα, διαπιστώθηκε ὅτι πολλοί ἀπό τοὺς πολίτες συγκεντρώνονταν σέ ὁμάδες καί ἀποροῦσαν πού πρόκειται νά καταλήξει ἡ πολιτική κατάσταση. Τότε ξανάρχισε ὁ Θηραμένης νά ἐπιμένει ὅτι θά ἦταν ἀδύνατο νά διατηρηθεῖ ἡ ὀλιγαρχία, ἂν δέ ζητοῦσαν καί ἀπό ἄλλους πολλοὺς νά συμμετάσχουν στήν ἐξουσία. Ὑστερα ἀπό αὐτά ὁ Κριτίας καί ἄλλοι ἀπό τοὺς Τριάντα ἄρχισαν νά φοβοῦνται, καί ἰδιαίτερα τό Θηραμένη, μήπως δημιουργήσει γύρω του ρεύμα πολιτῶν, καί γι' αὐτό συντάσσουν ἓνα κατάλογο ἀπό 3.000, πού προορίζονταν νά πάρουν μέρος στήν ἐξουσία. Ὁ Θηραμένης ὁμοῦ καί σχετικά μέ αὐτό τό μέτρο ἔλεγε ὅτι τοῦ φαινόταν παράλογο πρῶτα πρῶτα τό νά θέλουν νά περιορίσουν τόν ἀριθμό τῶν καλύτερων πολιτῶν, πού θά ἐπαιρναν μέρος στήν ἐξουσία, σέ 3.000, λές καί ἀναγκαστικά
- 18
- 19

μέσα σ' αυτό τόν αριθμό περιλαμβάνονταν μόνο οί άξιοι πολίτες, καί δέν ήταν δυνατό ούτε έξω από αυτόν νά υπάρχει ένας σοβαρός άνθρωπος ούτε μέσα εκεί πολλοί πονηροί. «Έπειτα» πρόσθεσε «βλέπω ότι κάνουμε δύο έντελώς άντιφατικά πράματα: συγκροτούμε μιά έξουσία βίας, αλλά τήν κρατούμε πιό αδύνατη από αυτούς πού έξουσιάζουμε».

Αυτές ήταν οί απόψεις του Θηραμένη. Οί άλλοι στό μεταξύ επι- 20
θεώρησαν τούς 3.000 στήν αγορά, ένω δσους ήταν έξω από τόν κα-
τάλογο σέ άλλα μέρη. Κατόπι έδωσαν έντολή νά συγκεντρώσουν
τά όπλα καί, όταν εκείνοι είχάν φύγει, έστειλαν τούς φρουρούς καί
από τούς πολίτες τούς όμοιδεάτες τούς καί άφαίρεσαν τά όπλα δ-
λων έκτός από τούς 3.000· τά συγκεντρώσαν στήν Άκρόπολη καί
τά αποθήκεψαν στόν Παρθενώνα. Όταν έγιναν αυτά, μέ τή σκέψη 21
ότι μπορούσαν πιά νά κάνουν ό,τι θέλουν, άρχισαν νά σκοτώνουν
πολλούς από προσωπική έχθρα, πολλούς γιά τά χρήματά τους.
Άποφάσισαν μάλιστα, γιά νά έξασφαλίσουν χρήματα γιά τούς
φρουρούς, νά συλλάβει ό καθένας από ένα μέτοικο· τούς ίδιους νά
τούς εκτελέσουν καί νά δημέψουν τίς περιουσίες τους. Είπαν καί 22
στό Θηραμένη νά συλλάβει όποιον ήθελε, εκείνος όμως άποκριθή-
κε: «Δέ νομίζω ότι είναι σωστό από τή μιά μεριά νά λέμε ότι είμα-
στε οί καλύτεροι καί από τήν άλλη οί πράξεις μας νά είναι χειρότε-
ρες από τών συκοφαντών. Έκείνοι τουλάχιστον άπ' δσους έπαιρ-
ναν χρήματα τούς άφηναν νά ζήσουν· έμείς, γιά νά έξασφαλίσουμε
χρήματα, θά άρχίσουμε νά σκοτώνουμε άθώους; Όλα αυτά δέν εί- 23
ναι από κάθε άποψη χειρότερα από τίς πράξεις τών συκοφαντών;»
Οί άλλοι, πιστεύοντας πιά ότι ό Θηραμένης γινόταν έμπόδιο στά
σχέδιά τους, άρχισαν νά συνωμοτούν έναντίον του· σέ ιδιαίτερες
συζητήσεις μάλιστα μερικοί τόν συκοφαντούσαν στά μέλη τής
βουλής, λέγοντας ότι προσπαθεϊ νά ύπονομέψει τό πολίτευμα.
Έδωσαν λοιπόν παραγγελία σέ κάτι νεαρούς, δσους θεωρούσαν
θρασυτάτους, νά κρύψουν κάτω από τή μασχάλη τους μαχαίρια καί
νά έρθουν μαζί τους, καί μετά συγκάλεσαν τή βουλή.

*(Άκολουθούν οί λόγοι του Κριτία καί του Θηραμένη καί κά-
ποια συζήτηση. Ό Θηραμένης, γιά νά σωθεϊ, καταφεύγει στό
βωμό).*

Μετά ἀπ' αὐτό ὁ κήρυκας τῶν Τριάντα ἔδωσε ἐντολή νά ἐπιτε-
 θοῦν οἱ Ἐντεκα στό Θηραμένη. Ἐκεῖνοι μπῆκαν μέσα στό βουλευ-
 τήριο μαζί μέ τούς βοηθοὺς τους – μπροστά μάλιστα πήγαινε ὁ Σά-
 τυρος, ὁ θρασύτερος καί χυδαιότερος ἀπό ὄλους. Ὁ Κριτίας εἶπε:
 55 «Σᾶς παραδίνουμε αὐτόν ἐδῶ τό Θηραμένη, καταδικασμένο σύμ-
 φωνα μέ τό νόμο. Συλλάβετέ τον ἐσεῖς οἱ Ἐντεκα, ὁδηγήστε τον ἐ-
 κεῖ ὅπου πρέπει καί φροντίστε γιά τὰ ὑπόλοιπα». Μόλις εἶπε αὐτά,
 ἄρχισε νά τόν τραβάει ἀπό τό βωμό ὁ Σάτυρος, ἄρχισαν νά τόν τρα-
 βοῦν καί οἱ βοηθοί. Ὁ Θηραμένης, ὅπως εἶναι φυσικό, ἄρχισε νά ἐ-
 πικαλεῖται θεοὺς καί ἀνθρώπους νά δοῦν τί γινόταν. Τά μέλη τῆς
 βουλῆς δέν ἀντιδρουῖσαν καθόλου, βλέποντας δίπλα στό κιγκλίδω-
 μα ὄλους ἐκείνους πού ἦταν ὅμοιοι μέ τό Σάτυρο καί τό χῶρο
 56 μπρός ἀπό τό βουλευτήριο γεμάτο φρουροὺς· ἤξεραν ἀκόμα ὅτι εἶ-
 χαν ἔρθει μέ μαχαίρια. Ὁδήγησαν τό Θηραμένη μέσα ἀπό τήν ἀγο-
 Ͼ, ἐνῶ κραυγαζε δυνατά λέγοντας τὰ ὅσα πάθαινε. Ἀναφέρουν καί
 κάτι πού εἶπε. Ὅταν ὁ Σάτυρος τοῦ εἶπε ὅτι, ἂν δέ σωπάσει, θά θρη-
 νήσει, ἐκεῖνος ρώτησε: «Μήπως ἂν σωπάσω, δέ θά θρηνήσω;» Καί
 ὅταν τόν ἀνάγκασαν νά πεθάνει καί ἔπινε τό κώνειο, λένε ὅτι κού-
 νησε τίς τελευταῖες σταγόνες μέσα στήν κούπα καί εἶπε: «Αὐτό ἄς
 εἶναι στήν ὑγεία τοῦ ὁμορφου Κριτία».

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΣΤΕΛΛΑΣ ΜΠΑΖΑΚΟΥ-ΜΑΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ
ΕΡΓΟ

Το παρόν έργο αποτελεί μια προσπάθεια να παρουσιαστεί ο ρόλος της επιστήμης στην κοινωνία. Η επιστήμη, ως μια συστηματική προσπάθεια να κατανοηθεί ο κόσμος, έχει πάντα αποτελέσει τον πυλώνα της προόδου. Στην παρούσα μελέτη, εξετάζονται οι διάφοροι τομείς της επιστήμης και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζουν την κοινωνία. Η έρευνα, η τεχνολογία και η καινοτομία είναι οι βασικοί παράγοντες που οδηγούν στην ανάπτυξη. Η επιστήμη, λοιπόν, δεν είναι μόνο μια θεωρία, αλλά και μια πρακτική που μπορεί να αλλάξει τον κόσμο. Η μελέτη αυτή στοχεύει να βοηθήσει τον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα τον ρόλο της επιστήμης στην κοινωνία και να αξιολογήσει τις επιπτώσεις της. Η επιστήμη, ως μια συστηματική προσπάθεια να κατανοηθεί ο κόσμος, έχει πάντα αποτελέσει τον πυλώνα της προόδου. Στην παρούσα μελέτη, εξετάζονται οι διάφοροι τομείς της επιστήμης και ο τρόπος με τον οποίο επηρεάζουν την κοινωνία. Η έρευνα, η τεχνολογία και η καινοτομία είναι οι βασικοί παράγοντες που οδηγούν στην ανάπτυξη. Η επιστήμη, λοιπόν, δεν είναι μόνο μια θεωρία, αλλά και μια πρακτική που μπορεί να αλλάξει τον κόσμο. Η μελέτη αυτή στοχεύει να βοηθήσει τον αναγνώστη να κατανοήσει καλύτερα τον ρόλο της επιστήμης στην κοινωνία και να αξιολογήσει τις επιπτώσεις της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΙΣΟΚΡΑΤΗ

α' Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Ὁ Ἰσοκράτης γεννήθηκε στήν Ἀθήνα τό 436 καί πέθανε στήν ἴδια πόλη τό 338 π.Χ. Ἔζησε δηλαδή ἕναν ὁλόκληρο αἰώνα, σέ μιᾶ ἀποφασιστική μάλιστα ἐποχή γιά τήν ἐλληνική ἱστορία, γεμάτη ταραχές καί πολέμους.

Τά ἑξι πρῶτα χρόνια του ἦταν τά μόνα ξένοιαστα καί εὐτυχισμένα στή ζωή του. Ἦταν ἡ ἐποχή πού τό μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας μεσουρανοῦσε, ὁ χρυσός αἰώνας τοῦ Περικλῆ ἔφτανε στή μεγαλύτερη ἀκμή του. Αὐτή ἡ θαυμαστή ἀνθήση δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶχε κάποια ἐπίδραση στή διαμόρφωση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἀλλά δέν ἔζησε γιά πολύ στήν ξεγνοιασιά. Μόλις ἦταν ἑξι χρονῶν ὅταν ξέσπασε ἡ θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού ἔφερε τόσες συμφορές σ' ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Τήν ταραγμένη αὐτή ἐποχή ὁ Ἰσοκράτης ἀρχίζει νά καταλαβαίνει τόν ἑαυτό του καί τό γύρω του κόσμο, καί ὅπωςδήποτε γεννιοῦνται μέσα του ἡ ἀβεβαιότητα, ἡ ἀνησυχία καί ὕστερα ἡ ἀνάγκη νά βρεῖ μόνος του κάποιο τρόπο νά ἀντιδράσει.

Ὁ Πελοποννησιακός πόλεμος τελειώνει τό 404 π.Χ. — ὁ Ἰσοκράτης εἶναι πιά 32 χρόνων — μέ τήν ἥττα τῆς Ἀθήνας καί τό γενικό πένθος καί τήν ντροπή τῶν πολιτῶν της. Ἀλλά καί σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα επικρατεῖ μιᾶ γενική διάλυση καί παρακμή· ὅλος ὁ Ἑλληνισμός ἔχει ὑποστῇ ἀνυπολόγιστη φθορά, ἀφοῦ ὅλες σχεδόν οἱ ἐλληνικές πόλεις πῆραν μέρος στόν ὀλέθριο αὐτό πόλεμο, ἄλλες στό πλευρό τῆς Ἀθήνας καί ἄλλες μέ τό μέρος τῆς Σπάρτης.

Τήν Ἀθηναϊκή ἡγεμονία, πού χρεωκόπησε στά δύσκολα αὐτά χρόνια, τή διαδέχθηκε ἡ Σπαρτιατική μέ ἐπικεφαλῆς τούς νικητές Σπαρτιάτες. Αὐτοί ὥς τότε ὑπόσχοιταν στίς ἐλληνικές πόλεις ἰσοτιμία καί

αυτονομία και απαλλαγή από τό ζυγό τών Ἀθηναίων, οἱ ἴδιοι ὁμως θά ἐξελιχτοῦν σέ δυνάστες πολύ πιό μισιτούς από τούς Ἀθηναίους μέ τίς δεκαρχίες και τίς τριακονταρχίες — κυβερνήσεις από ὀλιγαρχικούς — πού τοποθετοῦσαν στίς διάφορες πόλεις μετά τόν πόλεμο, γιά νά διευκολύνουν τά δικά τους σχέδια.

Τώρα παντοῦ ἀνησυχία και ἀγωνία, φόβος και ἀναταραχή πολεμική συνθέτουν τήν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς, καθώς πότε ἡ μία και πότε ἡ ἄλλη από τίς ἐλληνικές πόλεις, πού ἀποχτοῦν κάποια δύναμη, προσπαθοῦν νά ἐπιβάλουν τήν κυριαρχία τους στίς ἄλλες μέ ὅλα τά μέσα, ἀκόμα και μέ τή βοήθεια τοῦ Πέρση βασιλιᾶ, και προκαλοῦν τό μίσος και τήν ἀντίδρασή τους.

Στήν ἀρχή ἡ Σπάρτη τρεῖς δεκαετίες σχεδόν κάνει ὅ,τι θέλει στήν Ἑλλάδα, μέ τό δικαίωμα πού τῆς ἐξασφάλισε ἡ νίκη της στόν Πελοποννησιακό πόλεμο και μέ τή συμπαράσταση τών Περσῶν, και τελικά παραδίνει στά χέρια τών τελευταίων τά ἐλληνικά νησιά και τά μικρασιατικά παράλια και τούς δίνει τό δικαίωμα νά ἐπεμβαίνουν στά πράγματα τῆς Ἑλλάδας μέ τή συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., προκαλώντας ἔτσι τήν ἀνησυχία και τήν ἀντίδραση ὄλων τών Ἑλλήνων.

Ὑστερα ἡ Θίβρα θά ἀναστατώσει πάλι τήν Ἑλλάδα μέ τή δική της ἐπεκτατική πολιτική και θά δημιουργήσει και ἄλλα πανελλήνια προβλήματα κοντά στά τόσα πού ὑπῆρχαν, ὥσπου θά ὑποκύψει και αὐτή στή μάχη τῆς Μαντινείας τό 362 π.Χ., ὅπου σκοτώθηκε ὁ Ἐπαμεινώνδας, και τό χάος, πού ἐπικρατοῦσε μέχρι τότε στήν Ἑλλάδα, ἔγινε ἀκόμα μεγαλύτερο, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ξενοφώντας στό τέλος τῶν «Ἑλληνικῶν» του.

Τό χάος αὐτό και ἡ διάλυση θά εὐνοήσουν τά σχέδια μιᾶς νέας δυνάμεως, πού ξεπροβάλλει από τό βορρᾶ γεμάτη σφρίγος και ὁρμή. Εἶναι τό κράτος τῶν Μακεδόνων, πού ἔχει τήν τύχη τά ἀποφασιστικά αὐτά χρόνια νά κατεθύνεται από τό Φίλιππο τό Β', ἄνθρωπο δραστήριο, ἐξυπνο και δυναμικό, πού μπορεί και ξέρεי νά ἐκμεταλλεῖται τίς εὐκαιρίες. Αὐτός λοιπόν από ἐπιτυχία σέ ἐπιτυχία και από νίκη σέ νίκη θά φτάσει ὡς τή Νότια Ἑλλάδα και θά ἐπιβάλει μέ τή βία τήν κυριαρχία του σέ μιᾶ ἀποφασιστική γιά τήν ἐλληνική ἱστορία μάχη, τή μάχη στή Χαιρώνεια τό 338 π.Χ., πού ἐγκαινιάζει μιᾶ νέα ἐποχή γιά τόν ἐλληνικό κόσμον· τήν ἐποχή αὐτή τό ρόλο τοῦ πρωταγωνιστῆ δέν τόν παίζουν πιά οἱ μεγάλες πόλεις τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας — Ἀθήνα, Σπάρτη, Κόρινθος.

Θήβα κτλ. — αλλά νέες δυνάμεις, πού διαμορφώθηκαν στο μεταξύ στον ελληνικό χώρο, μέ επικεφαλής τούς Μακεδόνες.

Στό διάστημα αυτό, μετά τό τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, σέ ποιά κατάσταση βρίσκεται ή 'Αθήνα, ή ιδιαίτερη πατρίδα του 'Ισοκράτη, όπου ζει, διαμορφώνει τόν κόσμο του και δημιουργεί τό έργο του ό συγγραφέας; 'Ηταν βέβαια φοβερό τό πλήγμα, πού δέχτηκε από τήν ήττα της στον πόλεμο, και ανυπολόγιστες οι υλικές και ήθικές ζημιές της. 'Ωστόσο οι δυνάμεις και οι σταθερές αξίες πού έκλεινε μέσα της ή πόλη αυτή ήταν ατέλειωτες : Λέν πέρασε πολός καιρός και άρχισε πάλι νά αναλαμβάνει από κάθε άποψη. Σ' αυτό τή βοήθησε πολύ και ή αυταρχική πολιτική της Σπάρτης, πού δυσαρέστησε τίς ελληνικές πόλεις και τίς έκαμε νά νοσταλγίσουν τήν 'Αθηναϊκή ήγεμονία και νά στραφούν πάλι μέ έμπιστοσύνη προς τήν πατρίδα του 'Ισοκράτη, ιδιαίτερα μέ τήν κακή έντύπωση πού προκάλεσε στό πανελλήνιο ή Ειρήνη του 'Ανταλκίδα τό 387 π.Χ., γιά τήν όποία υπεύθυνους θεωρούσαν τούς Σπαρτιάτες.

'Αποτέλεσμα αυτής της δυσαρέσκειας, αλλά και της αθηναϊκής δραστηριότητας, ήταν νά δημιουργηθεί ή δεύτερη 'Αθηναϊκή ήγεμονία τό 378 π.Χ., δυό χρόνια μετά τήν κυκλοφορία του Πανηγυρικού· στό γεγονός αυτό φαίνεται πώς βοήθησε και ό λόγος του 'Ισοκράτη, πού καλεί τούς 'Ελληνες νά όμονοήσουν και νά ένωθούν κάτω από τήν ήγεμονία των 'Αθηναίων.

Βέβαια διάφοροι λόγοι ιστορικοί, και ιδιαίτερα ή πολιτική της Θήβας, πού είχε άρχισι πιά νά παίξει πρωτεύοντα ρόλο στό προσκήνιο της ελληνικής ιστορίας, συνετέλεσαν νά μιν κρατήσει πολύ ή δεύτερη 'Αθηναϊκή ήγεμονία. 'Ωστόσο όμως ή ήγεμονία αυτή ήταν αληθινός θρίαμβος γιά τήν 'Αθήνα, μετά τή φοβερή φθορά πού είχε ύποστει κατά τόν Πελοποννησιακό πόλεμο, και αποδείχνει ακριβώς τό γεγονός ότι ή πόλη αυτή δικαιολογημένα δημιουργούσε στους πολίτες της περηφάνια γιά τό μεγαλείο της και δικαιώνει τίς θέσεις πού παίρνει ό 'Ισοκράτης στον Πανηγυρικό του λόγο γιά τά απαράβατα δικαιώματα της πατρίδας του στό θέμα της ήγεμονίας των 'Ελλήνων. 'Ακόμα εξηγεί γιατί και κατά τόν 4ο αιώνα, μετά τά όλέθρια άποτελέσματα του πολέμου, έξακολουθούν νά αναφαίνονται εξαίρετες πνευματικές μορφές μέσα σ' αυτή τήν πόλη, όπως ή μορφή του 'Ισοκράτη λ.χ., και γιατί και τήν έποχή αυτή παραμένει πάντα τό εκπαιδευτήριο όλης της 'Ελλάδας.

β' ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ

Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη Θεόδωρος ἦταν πλούσιος· εἶχε ἐργοστάσιο πού κατασκεύαζε αὐλούς. Αὐτό τοῦ ἔδωσε τή δυνατότητα νά πάρει ἀπό τά πρῶτα χρόνια του ἐπιμελημένη ἀγωγή καί μόρφωση καί νά ἀξιολογήσει ἔτσι τά φυσικά του προσόντα· γιατί ἦταν προικισμένος μέ μιὰ ἐμφυτή κλίση γιά τά γράμματα, μέ ὀξυδέρκεια καί ἦθος, πού τόν ἔκαναν νά ξεχωρίζει ἀνάμεσα στούς συνομηλίκους του. Ἀλλά καί ἡ μορφή του ἦταν ὡραία, ιδίως ὅταν ἔφτασε στά χρόνια τῆς ἐφηβείας. Ἦταν δηλαδή ὁ «καλός ἀγαθός» νέος — ὡραῖος στή μορφή καί στήν ψυχή, ἰδανικό πού τόσο ἀγαποῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι — μέ τίς ἀρετές τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς του καί μέ τή χάρη τῆς μορφῆς του.

Δάσκαλοι, πού ἄσκησαν ἀποφασιστική ἐπίδραση ἐπάνω του — ἔξω ἀπό τήν ἴδια τήν πόλη του, πού ἦταν, ὅπως εἶπαμε, πάντα τό κοινό ἐκπαιδευτήριό ὅλης τῆς Ἑλλάδας — στάθηκαν γνωστοί σοφιστές πρῶτα, πού δίδασκαν τή ρητορική τέχνη εἰσπράττοντας συχνά γενναῖα δίδακτρα καί σημάδεψαν μέ τήν παρουσία τους τήν ἐποχή του: Ὁ Πρωταγόρας, ὁ Πρόδικος, ὁ Τεισίας καί ιδίως ὁ Γοργίας.

Τόν τελευταῖο τόν ἄκουσε στή Θεσσαλία, ὅπου εἶχε πάει γι' αὐτό τό σκοπό ἀνάμεσα στό 421 καί τό 413 π.Χ., τήν ἐποχή τῆς Εἰρήνης τοῦ Νικία, ὁπότε τά πράγματα ἡρεμοῦν κάπως μέσα στή γενική θύελλα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ὁ Γοργίας εἶχε ἐξαιρετική φήμη σά σοφιστής καί δάσκαλος στήν ἐποχή του καί ὅλοι, ὅσοιμποροῦσαν νά πληρώσουν τά μεγάλα δίδακτρα πού γύρευε, φιλοδοξοῦσαν νά στείλουν τά παιδιά τους κοντά του. Ὁ πατέρας τοῦ Ἰσοκράτη εἶχε ἀκόμα τήν οἰκονομική δυνατότητα νά ἀνταποκριθεῖ σέ τέτοιες ἀξιώσεις — ἀργότερα ἔχασε τήν περιουσία του μέσα στή γενική καταστροφή πού ἔφερε ὁ πόλεμος — καί ἔτσι μπόρεσε νά ἀκούσει ἀπό κοντά τό μεγάλο δάσκαλο. Ἦταν φυσικό βέβαια νά ἐπηρεαστεῖ ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Γοργία: Ἡ πίστη του στή δύναμη πού ἔχει ἓνας καλοδουλεμένος λόγος νά πείθει τό κοινό ἀσφαλῶς ὀφείλεται στά μαθήματα τοῦ Γοργία, ὅσο καί ἂν ἀπομακρύνθηκε ἀργότερα ἀπό τό πνεῦμα τοῦ δασκάλου του, πού θεοποιοῦσε τή δύναμη τοῦ λόγου καί πού εἶναι ὁ εἰσηγητής ὅλων τῶν ρητορικῶν σχημάτων καί ὁ δημιουργός τοῦ ἐντεχνου πεζοῦ λόγου στήν Ἑλλάδα.

Ἀργότερα ἔγινε καί μαθητής τοῦ Σωκράτη. Ὁ μέγας φιλόσοφος τόν ἀγάπησε πολύ καί τόν ἐπηρεάσε βαθιά. Ἀλλά καί ὁ Ἰσοκράτης

δέθηκε μέ τό δάσκαλό του, καί ὁ ἄδικος θάνατός του τό 399 π.Χ. τόν πίκρανε πολύ — λένε μάλιστα πώς βγήκε στήν ἀγορά μέ ροῦχα πένθιμα.

Τά μαθήματα τοῦ Γοργία λοιπόν πρῶτα γιά τή μεγάλη δύναμη τοῦ λόγου καί ἡ ἠθική διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ὕστερα διαμόρφωσαν κυρίως τόν ψυχικό καί τόν πνευματικό κόσμο τοῦ Ἰσοκράτη, μαζί μέ διάφορες ἄλλες ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἀπό πολλές μεριές.

Μετά τό τέλος τοῦ πολέμου οἱ δυσκολίες τῆς ζωῆς ἔγιναν πολλές γι' αὐτόν, ἀφοῦ ἔχασε, ὅπως εἶπαμε, ὅλη του τήν περιουσία. Γιά νά ἀντιμετωπίσει λοιπόν τό οἰκονομικό πρόβλημα, ἀναγκάζεται νά ἐργαστεῖ ἐπαγγελματικά καί νά κάνει γιά δέκα χρόνια περίπου, ἀπό τό 404 μέχρι τό 393 π.Χ., τό λογογράφο: πληρώνεται δηλαδή καί γράφει δικανικούς λόγους γιά λογαριασμό τῶν πελατῶν του. Τό ἐπάγγελμα αὐτό ἀναδείχτηκε μετά τόν πόλεμο, πού δημιούργησε πολλές δικαστικές ὑποθέσεις στήν Ἀθήνα, καί πολλοί συνάδελφοί του εἶχαν ἐξαιρετική ἐπιτυχία στόν τομέα αὐτόν, ὅπως ὁ Λυσίας. Ἀλλά καί ὁ Ἰσοκράτης ἐργάστηκε μέ εὐσυνειδησία, ἄν καί εἶχε νά ἀντιμετωπίσει τόν ἰσχυρό ἀνταγωνισμό τῶν ἄλλων λογογράφων, ἰδίως τοῦ Λυσία, καί κατάφερε νά διορθώσει τά οἰκονομικά του μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό, πού δέν τό ἀγαποῦσε, γιατί δέν ταίριαζε στήν ιδιοσυγκρασία καί στά ἐνδιαφέροντά του, καί τό ἀσχοῦσε μόνο ἀπό ἀνάγκη.

γ Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ

Κατά τό 390 π.Χ. ἡ οἰκονομική του κατάσταση τοῦ ἐπέτρεψε νά ἀφήσει τό ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου καί νά ἀνοίξει στήν Ἀθήνα μιὰ σχολή, γιά νά γίνει δάσκαλος καί ὁδηγητής τῶν νέων σέ μιὰ δύσκολη ἐποχή.

Ἡ σχολή αὐτή λειτουργοῦσε ἔξω ἀπό τά τείχη τῆς Ἀθήνας, ἀνάμεσα στό Κυνόσαργες καί στό Λύκειο, τό ἄλσος δηλαδή τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνα, κοντά στόν Ἰλισό, ὅπου ἦταν ἡ Περιπατητική Σχολή τοῦ Ἀριστοτέλη. Εἶχε γύρω στούς 14 - 18 μαθητές, Ἀθηναίους στήν ἀρχή καί ὕστερα, μετά τή δημοσίευση τοῦ Πανηγυρικοῦ τό 380 π.Χ., πού τόν ἔκαμε διάσημο, ἀπό πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας. Ἔμεναν κοντά του 3 - 4 χρόνια, καί ἀνάμεσα στό δάσκαλο καί στούς μαθητές ἀναπτύσσονταν πάντοτε ἰσχυροί δεσμοί φιλίας, πού βοηθοῦσαν νά καρποφορήσει ἅμεσα

καί αποδοτικά ό σπόρος τής διδασκαλίας του. Μετά τό τέλος τών σπονδών όλοι σχεδόν αποχωρίζονται μέ μεγάλη θλίψη τόν 'Ισοκράτη. Τά διδάκτρα πού πλήρωναν δέν είναι ακριβώς γνωστά, φαίνεται όμως πώς μέ τίς εισπραξεις τής Σχολής, αλλά και μέ διάφορες δωρεές τών φίλων του, κατόρθωσε νά ξαναφτιάξει μιιά περιουσία.

Τόν 4ο αιώνα λειτουργούν και άλλες σχολές στην 'Αθήνα: ήταν μιιά ανάγκη γιά τήν ανήσυχη αυτή εποχή, αφού οι άνθρωποι δέν έχουν πού νά στηριχτούν και διψούν νά ακούσουν και νά μάθουν. Σέ τρείς βασικές κατηγορίες μπορούμε νά χωρίσουμε τίς σχολές αυτές. Πρώτα είναι οι καθαρά ρητορικές, όπως τού Γοργία, πού σκοπό έχουν νά διδάξουν στους νέους κυρίως τή ρητορική τέχνη, γιά νά τούς ετοιμάσουν γιά τήν πολιτική σταδιοδρομία. "Υστερα είναι οι φιλοσοφικές, όπως τού Πλάτωνα και τού 'Αριστοτέλη, πού ασχολούνται ιδιαίτερα μέ θεωρητικά προβλήματα, χωρίς νά έχουν πρακτική κατεύθυνση, και τέλος οι ενδιάμεσες, άς πούμε, σάν τή σχολή τού 'Ισοκράτη, πού, χωρίς νά αδιαφορεί γιά τή ρητορική κατάρτιση τών μαθητών, φιλοδοξεϊ και επιδιώκει νά δημιουργήσει ολοκληρωμένες ήθικές προσωπικότητες, ανθρώπους αξιους πού δέ θά ξαντλούνται στή θεωρητική συζήτηση, αλλά θά είναι σέ θέση νά αντιμετωπίσουν όλα τά προβλήματα τού καιρού τους, ατομικά και πολιτικά, μέ τά εφόδια τής αρετής και τής πρακτικής γνώσης πού δά αποχτούσαν στή Σχολή.

Είχε δηλαδή περισσότερο πρακτική κατεύθυνση από μιιά καθαρή φιλοσοφική σχολή και αντιμετώπιζε σοβαρότερα τά ήθικά και θεωρητικά προβλήματα από μιιά ρητορική σχολή. Βοηθοῦσε τούς νέους νά καλλιεργήσουν τήν ψυχή και τό πνεῦμα τους και νά αποκτήσουν ήθικά και πρακτικά εφόδια, γιά νά τά βγάλουν πέρα σέ οποιαδήποτε κατάσταση και νά βοηθούν και τήν πολιτεία αποτελεσματικά. Γιατί, γιά τόν 'Ισοκράτη, τά εφόδια, πού αποχτούμε σάν άτομα, δέν έχουν καμιά αξία, αν δέν τά χρησιμοποιούμε γιά τό καλό τών συνανθρώπων μας.

Κατά τή γνώμη του λοιπόν, άληθινά μορφωμένοι άνθρωποι δέν είναι αυτοί πού είναι φορτωμένοι γνώσεις και σοφία: είναι εκείνοι πού μπορούν νά αντιμετωπίσουν κάθε κατάσταση, σάν άτομα ή σάν μέλη μιιάς πολιτείας, και νά προσφέρουν πολύτιμη βοήθεια στό σύνολο και στό συνάνθρωπό τους: εκείνοι πού δέν ενοχλούνται από τά ελαττώματα και τίς αδυναμίες τών άλλων, αλλά τά βλέπουν όλα μέ ανθρωπιά και κατανόηση: εκείνοι πού σέ κάθε τους κίνηση, σέ κάθε εκδήλωσή τους, προσέχουν νά

μήν πληγώνουν, νά μήν προσβάλουν τόν ἄλλο· ἐκεῖνοι πού ξέρουν νά βά-
ζουν χαλινάρι στά πάθη τους καί δέν παρασέρονται ἀπό εὐκολες ἀπο-
λαύσεις, ὥστε νά μήν μποροῦν νά ξεχωρίσουν τό καλό ἀπό τό κακό, τί
ἔχει ἀξία στή ζωή καί τί δέν ἔχει· ἐκεῖνοι πού δέν κλονίζονται ἀπό τίς
συμφορές πού τοὺς τυχαίνουν, ἀλλά τίς ἀντιμετωπίζουν μέ γενναιότητα,
χωρίς νά ξεχνοῦν ὅτι ὑπάρχουν πάντα καί χειρότερες καταστάσεις καί ὅτι
εἶναι ντροπή νά μήν τίς λογαριάζουν καί νά σκέφτονται ἐγωϊστικά
μόνο τόν ἑαυτό τους· τέλος ἐκεῖνοι πού δέ διαφθείρονται ἀπό τήν εὐτυ-
χία καί τήν καλή τους τύχη, ὥστε νά ἀποχτήσουν ἔπαρση καί ἀνόητη πε-
ρηφάνια.

Γιά νά φτάσουμε ὁμῶς σέ ἓνα τέτοιο ἀποτέλεσμα, ἀπαραίτητες εἶναι
τρεῖς προϋποθέσεις: Οἱ ἔμφυτες ἱκανότητες τοῦ νέου —
χωρίς αὐτές τίποτα δέν μπορεῖ νά φέρει οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα — ἡ κα-
τάλληλη ἀγωγή, πού θά δεχτεῖ στά χρόνια πού διαπλάθεται καί
διαμορφώνεται ὁ χαρακτήρας του, καί τέλος ἡ πείρα, πού θά ἀπο-
χτήσει ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῦντας τά ἐφόδια αὐτά πάνω στήν πράξη, σάν
ἄτομο καί σάν μέλος μιᾶς κοινωνίας.

Τό βασικό ὕλικό γιά τή διδασκαλία του ἀποτελοῦσαν οἱ πανηγυ-
ρικοί καί οἱ συμβουλευτικοί λόγοι. Οἱ πρῶτοι προορί-
ζονταν νά ἀπαγγελθοῦν σέ πανηγύρεις καί σέ συγκεντρώσεις καί εἶχαν
γιά βασικό τους θέμα τόν ἔπαινο τῶν προγόνων καί τῆς πολιτείας· οἱ
δεύτεροι ἀπευθύνονταν σέ διάφορα πρόσωπα καί ἔδιναν συμβουλές κάθε
λογῆς. Οἱ λόγοι αὐτοί τοῦ ἐξασφάλιζαν πλούσιο παιδευτικό ὕλικό, γιά
νά ἐφαρμόσει τίς παιδαγωγικές καί ἠθικές του ἀρχές στίς εὐπλαστες
ψυχές τῶν νέων, πού τίς χειρίζονταν μέ προσοχή καί ἀληθινό σεβασμό.
Ἀντίθετα εἶχε ἀποκλείσει ἀπό τή διδασκαλία τοὺς δικανικούς
λόγους, πού ἀπαγγέλλονταν στά δικαστήρια, γιατί τοὺς περιφρονοῦσε,
ἀφοῦ παρουσίαζαν τά πάθη καί τίς ἀντιδικίες τῶν ἀνθρώπων, καί τοὺς
θεωροῦσε ἀκατάλληλους γιά παιδαγωγικούς σκοπούς.

Μέ τό φωτεινό της πρόγραμμα, μέ τό μελετημένο περιεχόμενο της
καί μέ τήν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου, δέν ἦταν δύσκολο ἡ Σχολή νά
πραγματοποιήσει τό σκοπό της: Νά δημιουργήσει δηλαδή ἀνθρώπους
ἄξιους ἀπό κάθε ἀποψη, ἱκανούς νά βοηθήσουν τήν πολιτεία, ἰδίως τήν
κρίσιμη ἐκείνη ἐποχή. Καί πράγματι οἱ μαθητές τῆς πρώτης δεκαε-
τίας, 390 - 380 π.Χ. — ὁ Εὐνομος, ὁ Κάλιππος, ὁ Ὀνήτορας, ὁ Ἀντι-
κλῆς, ὁ Λυσιθέιδης, ὁ Φιλωνίδης καί ἄλλοι — τιμήθηκαν ἀπό τήν πολι-

τεία μέ τό χροσό στέφανο γιά τίς ὑπηρεσίες, πού τῆς πρόσφεραν οἱ κατοπινοί πάλι — ὁ Τιμόθεος, ὁ Λεωδάμας, ὁ Θεόπομπος, ὁ Ἔφορος, ὁ Διόδοτος, ὁ Πύθωνας, ὁ Ἰερώνυμος — ἐργάσθηκαν ὅλοι γιά τόν ἴδιο πολιτικό σκοπό πού ἐπιδιώκει καί ὁ δάσκαλός τους στά διάφορα δημοσιεύματά του.

δ. ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΟΥ ΙΔΕΕΣ Η ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΔΕΑ

Ὁ Ἰσοκράτης ἐζησε σέ ὅλο τους τό βάθος τά προβλήματα τῆς ἐποχῆς του καί προσπάθησε λογικά καί ψύχραιμα, ἀλλά καί μέ μοναδική ἐπιμονή καί συνέπεια, νά προσφέρει καί τίς δικές του ὑπηρεσίες στή λύση τους, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ὁ ἴδιος.

Πίστευε ἀπόλυτα πώς ἓνας μονάχα τρόπος ὑπῆρχε, γιά νά σωθεῖ ἡ Ἑλλάδα: Νά σταματήσει τό γρηγορότερο ὁ καταλυτικός ἐμφύλιος σπαραγμός, νά μονοιάσουν μεταξύ τους οἱ Ἕλληνες, ἀφ'οὗ συνειδητοποιήσουν τήν ἐθνική τους ἐνότητα καί τήν κοινή τους μοίρα. Νά στραφοῦν ὕστερα ὅλοι μαζί μέ ὁρμή καί πείσμα ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού εἶναι οἱ φυσικοί καί προαιώνιοι ἐχθροί τους. Ἡ πολιτική αὐτή πρῶτα πρῶτα θά ἱκανοποιήσει ὅλες τίς εὐγενικές φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων καί θά πραγματοποιήσει τά ἐθνικά καί ἠθικά ἰδανικά τους ὕστερα, μέ τήν κατάκτηση ξένων γόνιμων ἐδαφῶν καί μέ τήν ἐγκατάσταση πολλῶν Ἑλλήνων στίς πλούσιες χώρες τῆς Ἀνατολῆς, θά λυθοῦν σοβαρά κοινωνικά προβλήματα τῆς Ἑλλάδας, ἀφ'οὗ θά μπορέσει ἔτσι νά ἀποσυμφορηθεῖ ὁ ἐλληνικός χῶρος, πού εἶναι φτωχός καί δέν ἐπαρκεῖ νά θρέψει ὅλους τοὺς κατοίκους του.

Ὁ Ἰσοκράτης θά ἀγωνιστεῖ μέ μεγάλη εὐσυνειδησία νά πραγματοποιήσει τό ἰδανικό του. Δέ θά ἀναμειχθεῖ βέβαια στήν ἐνεργό πολιτική, ὅπως ὁ πατριώτης του Δημοσθένης, γιατί θεωρεῖ τόν ἑαυτό του ἀκατάλληλο γι' αὐτήν. Ὅμως ὁ λόγος του — καί ξέρεи ὅτι τά καταφέρει πολὺ καλά ἐδῶ — θά μπεῖ στήν ὑπηρεσία τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, καί δέ θά κουραστεῖ νά ἐπιμένει καί νά προσπαθεῖ 50 χρόνια συνεχῶς, ἀπὸ τό 390 π.Χ. πάνω κάτω μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του.

Τό 380 π.Χ., μέ τόν Πανηγυρικό του λόγο, θά ζητήσῃ νά ἀναλάβῃ ἡ Ἀθήνα τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων, γιά νά τοὺς ὁδηγήσῃ ἐναντίον τῶν βαρβάρων, στό μοναδικό τρόπο τῆς σωτηρίας, προβάλλοντας μέ

πάθος τὰ ἠθικά ἀπαρabiάστα δικαιώματα πού ἔχει ἡ πατρίδα του πάνω στο θέμα αὐτό. Ὁ Ἀθηναῖος, πού γαλουχήθηκε στά πρῶτα χρόνια του μέ τή λάμψη τῆς Ἀθήνας τοῦ Περικλῆ, δέν εἶναι εὐκολο νά παραδεχτεῖ πώς ἡ πόλη του, τσακισμένη ἀπό τὰ ἀλλεπάλληλα χτυπήματα, δέν ἔχει τή δύναμη νά ἐπιβληθεῖ τὰ χρόνια αὐτά στούς Ἕλληνες· μόνο ἀργότερα, καί ὕστερα ἀπό πολλές ἀπογοητεύσεις, θά ὑποχρεωθεῖ νά δεῖ τήν ἀλήθεια.

Ἀλλά ὁ Ἰσοκράτης δέ θά σταματήσει τόν ἀγῶνα του: Ἀπό τό 380 ὡς τό 345 π.Χ. δημοσιεύει λόγους τόν ἕνα μετά τόν ἄλλο μέ κεντρικό πυρῆνα πάντα τό ἴδιο θέμα: προσπαθεῖ νά ἐνθουσιάσει τούς Ἕλληνες, νά κάνει κοινή συνείδηση ὅλων τή δικιά του βαθιά πίστη. Στέλνει ἀνοιχτές ἐπιστολές, γιά νά ξεσηκώσει τίς ἰσχυρές προσωπικότητες τοῦ καιροῦ του νά ἀναλάβουν τήν ἡγεσία σέ μιὰ τέτοια ὑπόθεση. Τή μιὰ φορά τραβάει τήν προσοχή του ὁ Νικοκλῆς τῆς Κύπρου, τήν ἄλλη ὁ Ἰάσοντας τῆς Θεσσαλίας, ἀργότερα ὁ Διονύσιος τῶν Συρακουσῶν ἢ ὁ Ἀρχίδαμος τῆς Σπάρτης. Καμιά ὅμως ἀπό τίς προσωπικότητες αὐτές δέν ἦταν δυνατό νά ἀνταποκριθεῖ στήν πρόσκλησή του· τούς ἔλειπαν τὰ προσόντα, πού νόμιζε ὁ Ἰσοκράτης ὅτι εἶχαν, καί δέν μπορούσαν νά ἐξαρθοῦν στό ὕψος τῶν περιστάσεων.

Ἔτσι ἡ φωνή τοῦ ρήτορα θά μείνει χωρίς καμιά ἀπόκριση γιά πολύ καιρό, ὥσπου νά φανεῖ μιὰ ἄλλη ἡγετική μορφή ἀπό τό βορρά, ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος ὁ Β', πού χωρίς ἄλλο συγκέντρωνε πολύ περισσότερα προσόντα ἀπό ὅλους τούς προηγούμενους καί στηριζόταν σέ πολύ πιό εὐνοϊκές προϋποθέσεις. Γιά ἄλλη μιὰ φορά λοιπόν ὁ Ἰσοκράτης ἀρπάχτηκε ἀπό τήν εὐκαιρία καί στήριξε σ' αὐτήν ὅλες του τίς ἐλπίδες, σέ ἐποχή μάλιστα πού τίποτα δέν ἔπρεπε νά ἀναβληθεῖ, ἀφοῦ ὁ ρήτορας ἔχει περάσει πιά τὰ 80 του χρόνια.

Μέ τό λόγο του «Φίλιππος» τό 346 π.Χ. καί μέ ἐπιστολές ζητάει ἀπό τό Μακεδόνα βασιλιά νά γίνει ὁ ἄξιος ἀρχηγός, πού θά συμφιλιώσει τούς Ἕλληνες καί θά τούς ὀδηγήσει ἐνωμένους στήν ἐκστρατεία κατά τῶν Περσῶν.

Τά πράγματα δέ θά ἔρθουν βέβαια ὅπως τὰ ὀνειρεύτηκε ὁ Ἰσοκράτης. Ὁ Φίλιππος θά ἐπιβάλλει μέ τή βία τήν κυριαρχία του στούς Ἕλληνες στή μάχη τῆς Χαιρώνειας τό 338 π.Χ. Ὑστερα οἱ περιστάσεις θά βοηθήσουν νά πραγματοποιηθεῖ καί τό ὄνειρο τοῦ μεγάλου ἰδεολόγου μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, κάπως διαφορετικά βέβαια

ἀπό ὅ,τι εἶχε ἐλπίσει ἐκεῖνος, ὅπωςδὴποτε ὁμως μετά τό θάνατό του, ὅταν ὁ ἴδιος δέν μπορεῖ πιά νά χαρεῖ τούς καρπούς ἀπό τό δικό του σπόρο.

ε' ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ἦταν γραφτό του νά πεθάνει σέ μιὰ πολύ ἄτυχη ὥρα: ἀμέσως μετά τή μάχη στή Χαιρώνεια, ἀφοῦ εἶδε νά ἀλληλοσκοτώνονται πάλι μέ μα-
νία οἱ Ἕλληνες καί νά γκρεμίζονται ἔτσι ὅλα του τά ὄνειρα, πού 50 ὁλό-
κληρα χρόνια τά ἔτρεφε μέ τόση πίστη καί μέ τόσο πάθος.

Λένε πώς πέθανε ἀπό ἀσιτία τήν τέταρτη ἢ τήν ἑνατῇ μέρα μετά τή συμφορά, τή μέρα πού ἔθαβαν τούς νεκρούς τῆς μάχης. Ἦταν τόση ἡ ἀπογοήτευση καί ἡ πίκρα του, πού ἀρνήθηκε, λέει, νά δεχτεῖ τροφή καί νερό, καί ἔτσι αὐτοκτόνησε. Ἄλλοι ὁμως ἰσχυρίζονται πώς αὐτό δέν ἀνταποκρίνεται ἀπόλυτα στήν πραγματικότητα· οἱ συγκινήσεις τοῦ 338 π.Χ., ἡ μεγάλη του ἡλικία — εἶναι πιά 98 χρόνων ὁ Ἰσοκράτης — καί μιὰ ἀρρώστια, πού τόν βρῆκε στά τελευταῖα του χρόνια — μιλάει γι' αὐτήν ὁ ἴδιος στόν Παναθηναϊκό του λόγο — ἦταν φυσικό νά προκαλέ-
σουν ἕνα θάνατο φυσιολογικό. Ὅπως καί νά εἶναι ὁμως, ὁ Ἰσοκράτης μένει πιστός στό ἰδανικό του μέχρι τήν τελευταῖα του στιγμή καί ὁ θά-
νατός του ὅπωςδὴποτε ἔχει κάποια σχέση μέ τό ἰδανικό αὐτό.

Ἡ μορφή τοῦ Ἰσοκράτη στήν ταραγμένη ἐποχή του στάθηκε πάνω ἀπό κάθε ὑποψία καί συγκέντρωνε τό γενικό σεβασμό καί τήν ἐκτίμηση ὅλων. Τό γεγονός αὐτό ἀποδείχνει καλύτερα ἀπό κάθε ἄλλο τήν ἀγνή φιλοπατρία του, τήν καθαρή πρόθεση στίς πράξεις του καί τήν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του.

στ' ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Τό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη ἀποτελεῖται ἀπό λόγους δικανικούς, ἐπιδεικτικούς ἢ πανηγυρικούς, συμβουλευτι-
κούς ἢ παραινετικούς καί ἀπό διάφορες ἐπιστολές. Μέσα
σ' αὐτό προβάλλουν καθαρά οἱ ιδέες του, πολιτικές, κοινωνικές καί
παιδαγωγικές, ἡ ἐποχή μέ τά προβλήματα της καί ὅλα σχεδόν τά πο-
λιτικά γεγονότα καί οἱ ἱστορικές στιγμές της.

Οἱ ἀρχαῖοι λογάριζαν 60 λόγους τοῦ Ἰσοκράτη, σ' ἐμᾶς ὁμως ἔφτασαν μόνο 21 καί 9 ἐπιστολές. Ἀπό αὐτούς οἱ 6 εἶναι δικανικοί,

οἱ 3 παραινετικοί καί οἱ ὑπόλοιποι ἐπιδεικτικοί καί πολιτικοί. Ὁ ἱ-
διος δέν ἀπαγγεῖλε οὔτε ἕναν μπροστά στό πλῆθος. Ἦταν δειλός καί
εἶχε φωνή ἀσθενική. Τούς ἔγραφε ὁμως καί τούς δημοσίευε γιά τό
κοινό — λένε πώς τά βιβλία του εἶχαν μεγάλη κυκλοφορία στήν ἐποχή
του — ἡ ἦταν ῥητορικά γυμνάσματα, πού χρησίμευαν γιά νά διδάσκει
τούς μαθητές του.

Οἱ λόγοι πού μᾶς σώθηκαν εἶναι κατά κατηγορίες οἱ ἑξῆς :

1. Δικανικοί : Πρός Εὐθύνοιν, ἀμάρτυρος (403 ἤ 402 π.Χ.),
Παραγραφή πρὸς Καλλίμαχον (402 ἤ 401 π.Χ.), Κατά Λοχίτον (400 —
396 π.Χ.), Περὶ τοῦ ζεύγους (396 ἤ 395 π.Χ.), Τραπεζιτικός (393 —
391 π.Χ.) καί Αἰγυνητικός (391 ἤ 390 π.Χ.). Οἱ δικανικοί λόγοι, πού
γράφτηκαν τά πρῶτα δέκα χρόνια τῆς συγγραφικῆς του σταδιοδρομίας, ἀ-
πεικονίζουν τή μεταπολεμική περίοδο μέ τήν ὀξύτητα, τά πάθη καί
τήν παρακμή της.

2. Συμβουλευτικοί ἢ Παραινετικοί : Εὐαγόρας
(γύρω στό 374 π.Χ.), Πρὸς Νικοκλέα (μετά τό 373 π.Χ.) καί Νικο-
κλῆς (λίγο ἀργότερα) — Ὁ γνωστός πρὸς Δημόνικον λόγος, πού ἀπο-
δίδονταν ὡς τώρα στόν Ἰσοκράτη, δέν εἶναι δικός του· γράφτηκε μᾶλ-
λον ἀπό κάποιον μαθητή του — Οἱ λόγοι αὐτοί περιέχουν συμβουλές
πρὸς τό νεαρό Κύπριο ἡγεμόνα Νικοκλῆ, γιό τοῦ φίλου του Εὐαγόρα,
πού σκοποῦ ἔχουν νά τόν βοηθήσουν στήν ἄσκηση τῶν καθηκόντων του,
σάν πολίτη καί σάν ἄρχοντα. Παρουσιάζουν ὁμως γενικότερο ἐνδιαφέ-
ρον, καθὼς προβάλλουν καί οἱ τρεῖς καινούριο ἰδανικό πολιτικῆς ζωῆς,
τή μοναρχία. Ὁ Ἰσοκράτης δηλαδή θεωρεῖ σάν ἀνάγκη τῆς ἐποχῆς του
τήν παρουσία μιᾶς ἰσχυρῆς προσωπικότητας, μέ ἠθικά καί πνευματικά
ἐφόδια, πού θά μπορούσε μέ τό κύρος της καί μέ τήν πειθῶ νά ἐπι-
βάλει στίς πόλεις καί στούς Ἕλληνες γενικότερα τίς σωστές λύσεις.

3. Ἐπιδεικτικοί ἢ Πανηγυρικοί : Κατά τῶν Σοφι-
στῶν (390 π.Χ.), Βούσειρις καί Ἑλένη (πρὶν ἀπό τό 385 π.Χ.) — ἐγκώ-
μια μέ παιδαγωγικό περιεχόμενο — Πανηγυρικός (380 π.Χ.) — τό πρῶ-
το πολιτικό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη καί ἀσφαλῶς ὁ τελειότερος λόγος του
— Πλαταϊκός (πρὶν ἀπό τό 371 π.Χ.), Ἀρχίδαμος (366 π.Χ.), Περὶ εἰ-
ρήνης (355 π.Χ.), Ἀρεοπαγитικός (354 π.Χ.), Περὶ ἀντιδόσεως (353
π.Χ.) — ἐδῶ ἑξηγεῖ τό νόημα τῆς πολιτικῆς καί παιδαγωγικῆς του ἐργα-
σίας ἀπαντώντας στίς ἐπικρίσεις τῶν ἐχθρῶν του — Φίλιππος (346 π.Χ.)
καί Παναθηναϊκός (342 - 339 π.Χ.) — τό τελευταῖο του ἔργο, ποῖ

ἔγραψε σέ ἡλικία 94 χρόνων, γι' αὐτό καί εἶναι κατώτερο στή μορφή ἀπό τά προηγούμενα.

4. Ἐπιστολές: Πρὸς Διονύσιον, πρὸς Φίλιππον, πάλι πρὸς Φίλιππον, πρὸς Ἀντίπατρον, πρὸς Ἀλέξανδρον, πρὸς τοὺς παῖδας Ἰάσονος, πρὸς Τιμόθεον, πρὸς Μυτιληναίων ἄρχοντας καί πρὸς Ἀρχίδαμον. Προέκειται γιὰ ἀνοιχτές ἐπιστολές, πού σκοπὸ εἶχαν νά παρουσιάσουν προβλήματα τῆς ἐποχῆς καί νά διαβαστοῦν ἀπὸ ὅλους.

ζ' Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Ἀπὸ τοὺς λόγους πού μᾶς σώθηκαν οἱ πιὸ σπονδαῖοι ἀπὸ κάθε ἀποψη εἶναι οἱ ἐπιδεικτικοί - πολιτικοί, πού συγκεντρώνουν ὅλες τίς ἰδέες του καί περιβάλλουν τὴ ρητορική ἱκανότητα καί τίς λογοτεχνικές ἀρετές τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἡ ἐξαιρετικά ἐπιμελημένη μορφὴ τοὺς τοῦ ἐξασφάλισε δίκαια τὴ φήμην τοῦ ἀριστοτέχνη πεζογράφου. Τό λεξιλόγιό του δέν ἔχει τίποτα τό ξεχωριστό, εἶναι ἡ γλώσσα πού μιλεῖται στήν ἐποχή του, καί τό διακρίνει ἀκρίβεια καί σαφήνεια. Δέν κνηγάει τίς περιτεχνες καί φανταχτερές ἐκφράσεις, ὅπως ὁ Γοργίας, καί ἀποφεύγει τίς εἰκόνες καί τίς τολμηρές μεταφορές· παραθέτει ὁμως τίς λέξεις μέσα στή φράση μέ κάποια τάξη καί ἀντιστοιχία, ἔτσι πού ὁ λόγος του ἀποχτάει ρυθμὸ καί ἁρμονία. Τέλος κάθε ἔργο του ἀποτελεῖ ἓνα ὁργανωμένο σύνολο, ὅπου ξεχωρίζεις καθαρά τὰ μέρη του, δεμένα ὁμως μεταξύ τους ἁρμονικά· τὰ πάντα πειθαρχοῦν στό κεντρικὸ νήμα, χωρὶς νά χάνουν τὴν αὐτοτέλειά τους καί οἱ δευτερεύουσες ἰδέες.

Τὰ βασικά θέματα στό ἔργο τοῦ Ἰσοκράτη δέν εἶναι βέβαια ἄγνωστα στὸν ἀρχαῖο κόσμος. Ἡ λαμπρὴ «Πανελλήνια ἰδέα» λ.χ., πού ἔρχεται καί ξανάρχεται ἀκούραστα σχεδόν σέ ὅλους του τοὺς λόγους, δέν εἶναι δικό του ἐπινόημα. Ὁ ἴδιος παραδέχεται ὅτι πολλοὶ πρὶν ἀπὸ αὐτόν εἶχαν ἀσχοληθεῖ μέ τό ἴδιο θέμα — γνωστοί εἶναι οἱ Ὀλυμπιακοὶ λόγοι τοῦ Γοργία καί τοῦ Λυσία, μέ τό ἴδιο σχεδόν θέμα, πού τοὺς ἀπάγγειλαν στήν Ὀλυμπία, ὁ πρῶτος τό 392 καί ὁ ἄλλος τό 388 π.Χ. Ἐκεῖνο ὁμως πού ξεχωρίζει τόν Ἰσοκράτη ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους εἶναι ἡ πίστη του ὅτι ἡ ἐνωσις τῶν Ἑλλήνων δέν ἐπιβάλλεται μόνο γιὰ λόγους ἠθικοὺς· ἀποτελεῖ μαζί καί ἀνάγκη ἐθνική, κοινωνική καί οἰκονομική, ὅπως ἐξηγήσαμε παραπάνω, εἶναι ἡ μοναδική λύση γιὰ νά σωθεῖ ὁ Ἑλληνισμός. Βλέπονμε

δηλαδή έδω έναν άνθρωπο θετικό, μέ αναπτυγμένη πολιτική συνείδηση, έναν πολιτικό έξυπνο και διορατικό, πού συλλαμβάνει σέ βάθος τά προβλήματα τής εποχής του.

Μπορεί λοιπόν τό θέμα νά είναι τό ίδιο, ό 'Ισοκράτης όμως τό τοποθετεί, τό χειρίζεται και τό παρουσιάζει μέ τρόπο διαφορετικό από τούς άλλους. Καί ασφαλώς δέν είναι τό γεγονός ότι του λείπει άλλο θέμα, πού τόν κάνει νά επανέρχεται κάθε τόσο στό ίδιο είναι ή βαθιά του πίστη ότι αποτελεί τό πρώτο και τό κύριο πρόβλημα του 'Ελληνισμού και ότι κανείς δέ θά έπρεπε ούτε στιγμή νά απομακρύνεται από αυτό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ

Ὁ Πανηγυρικός κυκλοφόρησε τό καλοκαίρι τοῦ 380 π.Χ. μεταξύ Ἰουλίου καί Σεπτεμβρίου. Ἡ χρονολογία εἶναι σίγουρη, γιατί οἱ πολιορκίες τῆς Ὀλύνθου καί τοῦ Φλειούντα — πού ἀναφέρονται μέσα σάν γεγονότα σύγχρονα καί διαρκοῦν ἀκόμα — ἄρχισαν τό 382 καί 381 π.Χ. καί τέλειωσαν τό 379 π.Χ.

Εἶναι ἀκόμα βέβαιο ὅτι ὁ ρήτορας δούλευε τό λόγο του αὐτόν πάνω ἀπό δέκα χρόνια. Ἀρχισε νά σκέφτεται τό θέμα ὅταν ἄφηνε τό ἐπάγγελμα τοῦ λογογράφου, γύρω στά 392 π.Χ., τή χρονιά πού ὁ Γοργίας ἀπάγγειλε στήν Ὀλυμπία τόν Ὀλυμπιακό του λόγο μέ τό ἴδιο σχεδόν θέμα καί τή χρονιά πού οἱ Πέρσες ἔπιασαν τόν Ἀθηναῖο ναύαρχο Κόνωνα καί προκάλεσαν νέα ἔξαψη στά πνεύματα τῶν συμπατριωτῶν του.

Τό 388 π.Χ. ὁ Ὀλυμπιακός λόγος τοῦ Λυσία, πού ἀπαγγέλλθηκε πάλι στήν Ὀλυμπία καί καλοῦσε τούς Ἕλληνες νά ἐνωθοῦν κατά τοῦ τυράννου τῶν Συρακοσῶν Διονυσίου, ἔδωσε νέα ἀφορμή στόν Ἰσοκράτη. Ἀποφασιστική ὅμως γιά τήν ὀλοκλήρωση τοῦ λόγου αὐτοῦ στάθηκε ἡ ὑπογραφή τῆς Εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα τό 387 π.Χ., πού παράδινε τά ἑλληνικά νησιά καί τά μικρασιατικά παράλια στόν Πέρση βασιλιά καί ἀναγνώριζε σ' αὐτόν τό δικαίωμα νά ἐπεμβαίνει στά πράγματα τῆς Ἑλλάδας, καταρρακώνοντας ἔτσι τό γόητρο τῶν Ἑλλήνων. Ἡ εἰρήνη αὐτή δικαιολογημένα ἔφερε τήν ἀγανάκτηση στήν ψυχή τοῦ ρήτορα καί τοῦ ἐξασφάλισε ἄφθονα ἐπιχειρήματα γιά τό σκοπό του.

Ὅτι ὁ Πανηγυρικός εἶχε δουλευτεῖ πρὶν ἀπό τό 387 π.Χ. εἶναι βέβαιο, γιατί ὡς τήν παράγραφο 115 δέ γίνεται καθόλου λόγος γιά τήν Εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού θά τοῦ ἔδινε ἀπό τήν ἀρχή πλούσιο ὕλικό γιά τούς σκοπούς του. Μετά τήν 115 καί ἐνῶ τό σχέδιο τοῦ λόγου σχεδόν εἶναι ὀλοκληρωμένο, ὁ Ἰσοκράτης γράφει ἀκόμα 75 παραγράφους — εἶναι φανερό πώς ἡ ἐπέκταση αὐτή ὀφείλεται στίς νέες ἀνάγκες πού δημιουργήσε ἡ ἀναγγελία τῆς συνθήκης — ὅπου κυρίως κάνει δορυμύτατη κριτική κατά τῆς Εἰρήνης, ἐπικρίνει τήν πολιτική τῶν Λακεδαιμονίων

καί τόν προδοτικό τους ρόλο καί ἀναλύει τή σημασία καί τίς δλέθριες συνέπειες πού θά ἔχει αὐτή γιά τήν Ἑλλάδα.

Ὁ λόγος γράφτηκε βέβαια μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς Ὀλυμπιάδας πά-
λι, ἀλλά δέν ἀπαγγέλθηκε στήν Ὀλυμπία. Ἀπευθύνεται πρωταρχικά
στούς μαθητές του μέ σκοπό νά τούς διδάξει — ἀπό πολιτική καί ρητο-
ρική ἄποψη — ἀλλά καί εὐρύτερα προβάλλει σέ ὅλο τό ἑλληνικό κοινό
τό πολιτικό του πιστεύω, ὅπως διαμορφώθηκε ἀπό τίς ἀνάγκες ἐκείνης
τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς : Νά ἐνωθοῦν ἐπιτέλους οἱ Ἕλληνες ἀφήνοντας
τήν καταλυτική ἀντιζηλία καί τά μίση, πού τούς ὀδήγησαν σέ τέτοια
παρακμή, καί ὅλοι μαζί νά στραφοῦν κατὰ τοῦ φυσικοῦ ἐχθροῦ τοῦ Ἑλ-
ληνισμοῦ, κατὰ τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας, πού τόσες συμφορές τούς
ἔφεραν ὡς τώρα. Ἡ ἐκστρατεία αὐτή θά λύσει ὅλα τά δξύτατα προβλή-
ματα τῶν Ἑλλήνων — πολιτικά, κοινωνικά, οἰκονομικά — μέ τήν κατὰ-
κτηση νέων πλούσιων ἐδαφῶν, ὅπου θά ἐγκατασταθεῖ μέγα μέρος τοῦ
ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, πού πλεονάζει τώρα καί προκαλεῖ συμφόρηση
στόν ἑλληνικό χώρο.

Τήν ἡγεσία στήν ἱερή αὐτή ἀποστολή φυσικό εἶναι νά τήν ἀναλάβει
ἡ Ἀθήνα, ἀφοῦ ἔχει πολλά πατροπαράδοτα καί ἀπαραβίαστα δικαιώματα
γιά αὐτό. Πρώτη κράτησε τήν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας καί πάντοτε φέρεται
καί ἄπογα πρὸς τούς Ἕλληνες.

Μέ τήν εὐκαιρία, ἀκολουθώντας παλιά συνήθεια καλὰ δοκιμασμένη,
πλέκει μέ τρόπο ἐξοχο τό ἐγκώμιο τῶν Ἀθηναίων καί ἐπιμένει — ὅπως
πρίν ἀπό 50 χρόνια ὁ Περικλῆς — στά πολιτιστικά της ἐπιτεύγματα,
πού καθιέρωσαν στή συνείδηση τῶν Ἑλλήνων τή λαμπρή πόλη μέ τά
ὕλικά καί τά πνευματικά ἀγαθά, πού δημιούργησε καί πρόσφερε ἀπλό-
χερα γιά τήν προκοπή καί τήν εὐδαιμονία ὅλης τῆς Ἑλλάδας.

Ἀναγκαστικά θά ἀντιπαραθέσει ἐδῶ καί τή σπαρτιατική πολιτι-
κή στά χρόνια τῆς ἡγεμονίας τῶν Λακεδαιμονίων, ἐπικρίνοντάς την αὐ-
στηρά, ἰδιαίτερα μέ τά ἐπιχειρήματα πού τοῦ ἔδινε ἡ Εἰρήνη τοῦ Ἀν-
ταλκίδα, γιά νά ἐνισχύσει τή θέση του πῶς ἡ ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων
ἀνήκει δικαιωματικά μόνο στήν πόλη τῆ δικιά του.

Ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη ἔχει, εἴπαμε, στόχο διπλό : Τήν ἐνωση τοῦ
Ἑλληνισμοῦ ἀπό τή μιὰ καί τήν ἀνάγκη τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τῶν
βαρβάρων ἀπό τήν ἄλλη. Παρουσιάζει ὅμως αὐστηρή ἐνότητα καί τά
μέλη πειθαρχοῦν στήν κεντρική γραμμή. Θεωρεῖται δίκαια τό ἀριστοῦρ-
γμα τῆς πολιτικῆς κοινότητος καί συγκεντρώνει ὅλες τίς ἀρετές τῆς ὥρι-

μης πιά ρητορικής τέχνης. Μόλο πού οί ιδέες του δέν ἀκούγονται γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα, ὁ ἔξοχος χειρισμός τοῦ θέματος ἀπό τόν Ἴσοκράτη ἔκαμε νά ξεχαστοῦν ὅλα τά προηγούμενα ἔργα, πού παρουσίαζαν τό ἴδιο πρόβλημα.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Πανηγυρικοῦ πάνω στά πολιτικά γεγονότα τῆς ἐποχῆς εἶναι βέβαια δύσκολο νά ἀποδειχτεῖ. Μποροῦμε ὅμως νά ποῦμε μέ κάποια βεβαιότητα πώς προετοίμασε τό ἔδαφος γιά τή δεύτερη ἀθηναϊκή συμμαχία, πού ἔγινε σέ δύο χρόνια — τό 378 π.Χ. — καί ἀκόμα πώς εἶχε κάποια ἐπίδραση, ἔστω καί ἔμμεση, στά μεταγενέστερα πολιτικά γεγονότα, ὅταν πραγματοποιήθηκε ἡ νίκη τῆς Ἑλλάδας κατά τῶν Περσῶν μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου.

Γιά τή φιλολογική ὅμως ἐπίδραση τοῦ Πανηγυρικοῦ μποροῦμε νά εἰμαστε πιό κατηγορηματικοί : Ἦταν ἀπό τά ἀρχαῖα χρόνια ὁ πιό γνωστός, ὁ πιό διαβασμένος λόγος, καί εἶχε τούς περισσότερους μιμητές. Τό ὄφος καί οί ιδέες του στάθηκαν πρότυπο γιά ὅλους τούς μεταγενέστερους, πού ἐπανερχοῦντο στό πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καί Περσίας. Ἦταν ἀκόμα ὁ λόγος πού προτιμοῦσε καί ὁ Ἴσοκράτης καί ὡς τά τελευταῖα χρόνια του μιλάει πάντα μέ ἰδιαίτερη ἀγάπη γι' αὐτόν. (Φίλιππος, § 84—85).

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Πολλές φορές ἀπόρησα μέ αὐτοὺς πού καθιέρωσαν τίς θρησκευ- 1 *Τό θέμα καί
ὁ χειρισμός
του.*
τικές γιορτές καί ὀργάνωσαν τοὺς ἀθλητικούς ἀγῶνες¹ : "Ἐκριναν ἄξιες
γιά τόσο μεγάλη ἐπαθλα τίς ἱκανότητες τοῦ σώματος, ἐνῶ αὐτοὺς
πού κοπίασαν προσωπικά γιά τό κοινό καλὸ καί καλλιέργησαν ἔτσι
τόν ψυχικὸ τους κόσμον ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά ὠφελήσει καί τοὺς
ἄλλους, σ' αὐτοὺς δέν ἔδωσαν καμιὰ τιμητική διάκριση. Καί ὅμως 2
τό σωστό θά ἦταν γι' αὐτοὺς κυρίως νά νοιαστοῦν· γιατί δυὸ φορές
τόση δύναμη καί ἂν ἀποχτήσουν οἱ ἀθλητές, οἱ ἄλλοι δέ θά εἶχαν
νά κερδίσουν τίποτα παραπάνω· ἀντίθετα, καί ἓνας μονάχα ἄνθρωπος
ἂν θά σκεφετῇ σωστά, ὅλοι θά ἦταν δυνατό νά ὠφεληθοῦν, ὅσοι θά ἤθε-
λαν νά γευτοῦν τή γνώση ἐκείνου.

"Ὅμως δέν ἀπογοητεύτηκα ἀπὸ αὐτό ὥστε νά ἀδρανήσω. "Ἐκρι- 3
να ἱκανὸ ἐπαθλο τή φήμη πού θά μοῦ φέρει αὐτός ὁ λόγος καί ἦρθα νά
δώσω γνώμη καί γιά τόν πόλεμον μέ τοὺς βαρβάρους καί γιά τήν ἀνάγ-
κη νά μονοιάσουμε μεταξύ μας, καί ἄς ξέρω καλά ὅτι πολλοὶ ἀπὸ
ὅσους κάνουν τοὺς σοφιστές² ἔχουν κιόλας ἀσχοληθεῖ μέ αὐτό τό θέ-
μα³. "Ἐχω, βλέπετε, τήν ἐλπίδα πὼς θά ξεχωρίσω τόσο ἀπὸ κείνους, 4
ὥστε νά δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση πὼς τίποτα σχετικὸ δέν εἶπανε
ποτέ. "Υστερα θεωρῶ ἄριστους τοὺς λόγους πού ἀναφέρονται στά πιό
σοβαρά θέματα. Αὐτοὶ προβάλλουν τήν ἀξία τοῦ ρήτορα καί ὅσους
τοὺς ἀκοῦν τοὺς ὠφελοῦν πολὺ. Τέτοιοι εἶναι καί ὁ λόγος πού
θά πῶ.

"Ἀλλωστε οὔτε καί οἱ συνθηῆκες ἔχουν ἀλλάξει ἔτσι πού νά εἶναι 5
ἀνώφελο πιά νά γίνει λόγος γιά τὰ ζητήματα αὐτά. Οἱ λόγοι πρέπει
νά σταματοῦν μονάχα ὅταν τὰ πράγματα λάβουν κάποιο τέλος καί
δέν ὠφελεῖ πιά ἡ συζήτηση γι' αὐτά ἢ ὅταν διαπιστωθεῖ πὼς κάποιος
λόγος ἔφτασε πιά σέ τέλεια μορφή, ὥστε νά μὴν ἀφήνει περιθώρια
στοὺς ἄλλους νά προχωρήσουν παραπάνω. "Ὅσο ὅμως τὰ πράγματα 6
στήν Ἑλλάδα ἀκολουθοῦν τόν ἴδιον δρόμον ὅπως πρὶν καί ὅσα εἰπώθη-
καν ὥς τώρα τυχαίνει νά εἶναι ἄχρηστα, πὼς νά μὴ στρέψουμε τή

σχέψη και τό στοχασμό μας στό λόγο αυτόν, πού, άν τυχόν πε-
 τύχει τό σκοπό του, σίγουρα θά μᾶς ἀπαλλάξει και από τόν ἐμφύλιο πό-
 λεμο και από τή σημερινή ἀναταραχή και από τίς πιό μεγάλες συμ-
 7 φορές; "Αλλωστε, άν σέ καμιά περίπτωση δέ θά ἦταν δυνατό νά δηλω-
 θοῦν τά ἴδια πράγματα διαφορετικά παρά μέ ἓνα τρόπο, θά μπο-
 ροῦσε ἴσως κανείς νά σκεφεῖ πώς εἶναι περιττό νά ἐνοχλεῖ τόν
 κόσμο χρησιμοποιοῦντας τά ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα μέ ἄλλους.
 "Ὅμως ἡ φύση τῶν λόγων εἶναι τέτοια, ὥστε τά ἴδια πράγματα μέ
 8 πολλούς τρόπους νά μπορεῖ νά τά ἀναπτύξεις, και τά σπουδαῖα σάν
 ἀσήμαντα νά τά παρουσιάσεις και τά μικρά νά μεγαλοποιήσεις και
 ἀκόμα τά παλιά μέ σύγχρονο πνεῦμα νά προβάλεις και τά καινούρια
 γεγονότα μέ τόν παλιό δοκιμασμένο τρόπο νά ἐκθέσεις. Γι' αὐτό ἀκρι-
 βῶς δέν πρέπει νά ἀποφεύγεις τά θέματα πού οἱ προηγούμενοι από
 σένα ἀντιμετώπισαν, ἀλλά νά προσπαθεῖς νά τά ἀναπτύξεις μέ τρόπο
 πιό σωστό από κείνους. Τά περασμένα γεγονότα βέβαια εἶναι κοινή
 9 κληρονομιά γιά ὅλους μας. Δουλειά τώρα τῶν προικισμένων μέ μυαλό
 εἶναι νά κάνουν σωστή ἐκμετάλλευση αὐτῶν και, στήν κατάλληλη
 στιγμή, νά ἀναφέρουν μονάχα ὅ,τι χρειάζεται γιά τό καθένα από αὐτά
 και νά τά διατυπώσουν μέ τρόπο ἄψογο. Νομίζω μάλιστα πώς τότε
 10 μονάχα θά μπορούσαν νά προκόψουν και οἱ ἄλλες τέχνες και ἡ
 ρητορική ἐπιστήμη, ὅταν θαυμάζουμε και ἐκτιμοῦμε ὄχι τόσο αὐ-
 τούς πού εἶχαν τήν πρωτοβουλία νά ἀρχίσουν ἓνα ἔργο, ὅσο ἐκείνους
 πού τό ἔφεραν σέ πέρας μέ τόν πιό τέλειο τρόπο· οὔτε και αὐτούς
 πού θέλουν νά μιλοῦν γιά θέματα πού κανένας ἄλλος προηγούμενα
 δέν ἔπιασε, ἀλλά ὅσους γνωρίζουν νά τά λέν μέ τρόπο πού κανένας
 ἄλλος δέ θά τό μπορούσε.

Βεβαιότητα 11
 τοῦ
 συγγραφέα
 πώς θά
 ἐκθέσει τό
 θέμα
 καλύτερα από
 τοὺς
 προκατόχους
 του.

Και ὅμως βρίσκονται ἄνθρωποι νά κατακρίνουν τοὺς λόγους πού
 ξεπερνοῦν τό πνευματικό ἐπίπεδο τοῦ πλήθους και εἶναι δουλεμέ-
 νοι μέ τέχνη και ἐπιμέλεια. Καί ἔχουν πέσει τόσο ἔξω, ὥστε συγκρί-
 νουν τοὺς ἐπιδεικτικούς λόγους, πού ἔγιναν μέ τέχνη και ἀξιώσεις,
 μέ τά διάφορα δικαστικά ἔγγραφα⁴, πού ἀναφέρονται σέ ἰδιωτικές συμ-
 βάσεις, σάν νά ἦταν ὑποχρεωτικό νά μοιάζουν τά δύο εἶδη. Οὔτε περνάει
 από τό μυαλό τους πώς τοῦτα ἐδῶ, τά ἔγγραφα, εἶναι γραμμένα ἀπλά
 και ἀπέριττα, ἐνῶ οἱ λόγοι οἱ ἐπιδεικτικοί, γραμμένοι μέ ἐπιμέλεια
 και σχήματα ρητορικά, ἀποβλέπουν στήν ἐντύπωση πού θά δημιουργ-

γήσουν. "Η μήπως τάχα αυτοί μπορούν και διακρίνουν την άπλή εκφραση, ενώ εκείνος που ξέρει να μιλάει με όλους τους κανόνες της ρητορικής δε θα μπορούσε να τα πει και άπλά;

Δέν τους διαφεύγει βέβαια ότι έπαινουν όσους τυχαίνει να έχουν 12 κάποια ψυχική συγγένεια μαζί τους. "Εγώ δέν έχω τίποτα να πω σ' αυτούς· απευθύνομαι σ' εκείνους που δε θα δεχτούν τίποτα από όσα λέγονται στην τύχη, αλλά θα δυσανασχετήσουν και θα ζητήσουν να βρουν στά λόγια μου ό,τι δέν πρόκειται να βρουν στους άλλους. Σ' αυτούς λοιπόν τους έκλεκτους⁵ δυό λόγια ακόμα θα τολμήσω για τή δικιά μου θέση να τους πω και άμέσως ύστερα θα μπω στο θέμα μου.

Βλέπω τους άλλους ρήτορες στά προοίμιά τους να προσπαθούν 13 να διαθέσουν ευνοϊκά τό ακροατήριό τους, να βρίσκουν προφάσεις για όσα πρόκειται να πουν και να ισχυρίζονται άλλοι πώς τάχα ή προετοιμασία για τό λόγο τους στάθηκε πρόχειρη και βιαστική και άλλοι πώς είναι δύσκολο να βρουν τά λόγια που θα αποδώσουν ακριβώς τό μέγεθος των γεγονότων⁶. "Εγώ, αν δε μιλήσω με τρόπο που 14 να ταιριάζει απόλυτα στή σημασία των γεγονότων και στην ύπόληψή μου και στο χρόνο που δαπάνησα, όχι μονάχα για τή σύνταξη του λόγου⁷, αλλά και σέ όλη τή ζωή μου μέχρι τώρα, παρακαλώ όχι μονάχα να μήν έχετε καμιά επιείκεια, αλλά να με περιφρονήσετε, να με περιγελάσετε όλοι!" Ό,τι και να πεις θα αξίζει να τό πάθω, αφού τόσο μεγάλη λόγια λέω χωρίς να διαφέρω διόλου από τους άλλους⁸.

ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ

Γιά μένα ιδιαίτερα λοιπόν αυτά είχα να αναφέρω στην αρχή. 15 "Όσο για τά κοινά ζητήματα, πολλοί έρχονται και μās λέν πώς πρέπει απαραίτητα να σταματήσουμε την έχθρα μεταξύ μας και να στραφούμε προς τό βάρβαρο· διεκτραγωδούν τίς συμφορές που έπесαν επάνω μας από τόν εμφύλιο πόλεμο και απειριθμούν τίς ωφέλειες που θα προκύψουν από την έκστρατεία εναντίον των βαρβάρων. Αυτοί βέβαια όλοι μās λένε την αλήθεια· μόνο που δέν αρχίζουν από εκεί που θα μπορούσαν να πετύχουν τό σκοπό τους ασφαλέστερα. Δηλαδή από τους "Ελληνες 16 άλλοι βρίσκονται κάτω από τή δικιά μας έπιρροή και άλλοι κάτω από τήν έπιρροή των Λακεδαιμονίων· τά πολιτεύματα, βλέπετε, που σύμφωνα μ' αυτά διοικούνται οι πόλεις, έτσι ξεχώρισαν τους πιό πολλούς. "Όποιος λοιπόν νομίζει πώς οι άλλες πόλεις θα κάνουν κάτι αξιό-

15 ΘΕΜΑ Α':
Ποιός πρέπει
να έχει την
ήγεμονία.

λογο, προτοῦ νά συμφιλιωθοῦν οἱ δύο μεγάλες πόλεις, πού τίς κα-
τευθύνουν, εἶναι πολύ ἀφελής καί βρίσκεται μακριά ἀπό τήν πραγ-
ματικότητα.

17 "Οποῖος ὅμως δέν ἐπιδιώκει μονάχα νά ἐπιδειχτεῖ ἀλλά φιλο-
δοξεῖ νά ἐπιτύχει καί κάποιο ἀποτέλεσμα, πρέπει ἀπαραίτητα νά
ἐπιζητήσῃ ἐκεῖνα τά ἐπιχειρήματα πού θά πείσουν τίς δύο αὐτές
πόλεις νά ἀναγνωρίσουν τήν ἰσοτιμία μεταξύ τους καί νά μοιρά-
σουν λογικά τήν ἡγεμονία· καί τά πλεονεκτήματα, πού προσπα-
θοῦν νά ἐπιτύχουν σήμερα ἀπό τοὺς "Ελληνες, νά τά ἐπιδιώξουν
αὔριο ἀπό τοὺς βαρβάρους.

18 Τή δικιά μας πόλη βέβαια εἶναι εὐκολο νά τήν ὀδηγήσουμε πρὸς
τήν κατεύθυνση αὐτή· οἱ Σπαρτιάτες ὅμως καί τώρα ἀκόμα δυσπι-
στοῦν. Κληρονόμησαν, βλέπετε, τή λανθασμένη γνώμη ὅτι τάχα εἶ-
ναι πατροπαράδοτο προνόμιο σ' αὐτούς νά ὀδηγοῦν τοὺς ἄλλους. "Αν
ὅμως τοὺς ἀποδείξει κάποιος πὼς ἡ τιμὴ αὐτῇ ἀνήκει περισσότερο
σ' ἐμᾶς παρὰ σ' ἐκείνους, θά ἄφηναν ἴσως κατὰ μέρος τίς διαφωνίες
πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα καί θά κοιτοῦσαν τό συμφέρον τους.

19 "Ἐπρεπε λοιπόν καί οἱ ἄλλοι ρήτορες ἀπὸ αὐτό τό σημεῖο νά κά-
νουν τήν ἀρχή· νά μὴ μᾶς δίνουν συμβουλές γιά ὅσα θέματα ὑπάρχει
ὁμοφωνία, προτοῦ μᾶς δώσουν γνώμη γιά ὅσα ἀμφισβητοῦνται.
Ἐγὼ πάντως γιά δύο λόγους βασικά εἶναι ἀνάγκη νά μιλήσω διε-
ξοδικά γι' αὐτά τὰ τελευταῖα θέματα : Πρῶτα, γιά νά πετύχουμε
κάποιο ἀποτέλεσμα ὅσο ἀκόμα εἶναι καιρὸς καί σταματώντας τίς

20 ἔχθρες μεταξύ μας νά πολεμήσουμε ὅλοι μαζί τό βάρβαρο· ὕστερα,
ἂν αὐτό σταθεῖ ἀδύνατο, γιά νά δείξω ξεκάθαρα ποιοὶ ἐμποδι-
ζουν τήν εὐτυχία τῶν Ἑλλήνων καί νά γίνῃ σέ ὅλους φανερό ὅτι
ἡ πόλη μας δικαιολογημένα κράτησε καί παλιότερα τήν ἀρχηγία στή
θάλασσα καί τώρα πάλι μέ τό δίκιο της διεκδικεῖ τήν ἡγεμονία⁹.

ΟΙ ΤΙΤΑΙΟΙ
ΤΗΣ
ΑΘΗΝΑΣ
Ἀρχαιότητα.

21 Καί αὐτό γιατί, ἂν πρέπει σέ κάθε πράξη νά τιμοῦν αὐτοὺς πού
ἔχουν μιά πείρα ἐξαιρετική καί πῶς μεγάλη δύναμη, χωρίς συζήτηση ἐ-
μεῖς ἔχουμε τό δικαίωμα νά πάρουμε πάλι τήν ἡγεμονία, πού εἴχαμε καί
σέ παλιότερους καιροὺς : Κανεὶς δέ θά μπορούσε νά παρουσιάσῃ ἄλλη
πόλη μέ τέτοια ὑπεροχή στὸν πόλεμο τῆς στεριᾶς ὥστε εἶναι ἡ δικιά μας
22 στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες. Μά καί ὅσοι ἀκόμα δέ θεωροῦν δίκαιη τήν
ἀντίληψή αὐτή, γιατί τὰ πράγματα ἀλλάζουν διαρκῶς — καί πραγ-

ματι ἡ ἐξουσία δέν παραμένει σταθερά ποτέ στά ἴδια χέρια — βρίσκουν ὅμως σωστό νά ἔχουν τήν ἡγεμονία, σάν ὁποιοδήποτε ἄλλο προνόμιο, αὐτοί πού πρῶτοι τήν ἀπόχτησαν ἢ ὅσοι πρόσφεραν τά μεγαλύτερα ἀγαθά στό Πανελλήνιο, καί αὐτοί, νομίζω, συμφωνοῦν μαζί μου. "Ὅσο πιό πίσω μέσ στό χρόνο ἀναζητήσουμε τίς 23
ρίζες καί γιά τό ἓνα καί γιά τό ἄλλο¹⁰, τόσο πιό κάτω θά ἀφήσουμε αὐτούς πού θά ἀναμετρηθοῦν¹¹ μ' ἐμᾶς στό θέμα τῆς ἡγεμονίας : Εἶναι κοινή ὁμολογία ὅτι ἡ πόλη μας εἶναι ἡ πιό παλιά, ἡ πιό μεγάλη καί ἡ πιό ὀνομαστή σ' ὅλο τόν κόσμου. Καί μόλο πού ἡ ἀρχή τῆς ἱστορίας της στάθηκε ὁπωσδήποτε ἐξάριστη, γιά τήν κατοπινή λαμπρή πορεία της μέσα στό χρόνο, τῆς πρέπει ἀκόμα μεγαλύτερη τιμή.

Στή χώρα ἐτοῦτη κατοικοῦμε χωρίς νά διώζουμε ἄλλους¹². οὔτε 24
τή βρήκαμε ἔρημη· οὔτε καί μαζευτήκαμε ἐδῶ πέρα ἀνάκατοι ἀπό διάφορα ἔθνη. Εἶναι τόσο ὠραία καί γνήσια, λέω, ἡ καταγωγή μας, ὥστε ἐκεῖ πού γεννηθήκαμε ἐκεῖ καί κατοικοῦμε χωρίς καμιά διακοπή, γέννημα — θρέμμα αὐτοῦ τοῦ τόπου¹³. "Ἐτσι μπορούμε νά ὀνομάσουμε τήν πόλη μας μέ τίς ἴδιες τρυφερές λέξεις πού χρησιμοποιοῦμε γιά τούς στενοὺς μας συγγενεῖς. Μονάχα ἐμεῖς δηλ. ἀπό τούς "Ἕλλη- 25
νες ἔχουμε τό δικαίωμα νά τήν ἀποκαλέσουμε τροφό, πατρίδα, μάννα. Καί ἀλήθεια πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά προβάλουν μιά τόση λαμπρή καταγωγή αὐτοί πού ἔχουν εὐλογία περηφάνια, διεκδικοῦν τήν ἡγεμονία μέ τό δίκιο τους καί ἀναφέρονται συχνά στό παρελθόν τους.

Τόσο σημαντική λοιπόν εἶναι καί ἡ πρώτη μας ἀρχή καί ὅσα 26
ὕστερα μᾶς χάρισε ἡ τύχη. "Ὅσο γιά τά ἀγαθά πού ἐμεῖς προσφέραμε στοὺς ἄλλους, ὁ καλύτερος τρόπος νά τά δοῦμε εἶναι νά ἐξετάσουμε μέ χρονολογική σειρά τά κατορθώματα τῆς πόλης μας ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή. Σέ μιά τέτοια θεώρηση θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ πόλη μας 27
ὄχι μονάχα στάθηκε ἡ πρώτη πάντα στοὺς πολεμικοὺς ἀγῶνες, ἀλλά καί δημιούργησε ἀποκλειστικά σχεδόν τόν πολιτισμό πού ἔχουμε καί πού μ' αὐτόν ρυθμίζουμε τίς σχέσεις μεταξύ μας καί μᾶς ἐξασφαλίζει τή δυνατότητα νά ζοῦμε ἀνθρωπινά. "Αναγκαστικά ὅμως ἀπό ὅλες τίς εὐεργεσίες θά διαλέξουμε ὄχι βέβαια αὐτές πού ἦταν ἀσήμαντες — γι' αὐτό καί πέρασαν ἀπαρατήρητες καί δέν ἔγινε λόγος — ἀλλά ἐκεῖνες πού, γιά τήν ἀποφασιστική τους σημασία, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι παντοῦ καί πάντοτε τίς θυμοῦνται καί τίς μνημονεύουν.

Καί πρῶτα πρῶτα αὐτό πού εἶχε πρωταρχική καί ἄμεση ἀνά- 28

26 Ἡ προσφορά
στοὺς
"Ἕλληνες τῶν
ὀλικῶν
ἀγαθῶν της.

- γκη¹⁴ ὁ ὀργανισμός μας τό πήρε ἀπό τήν πόλη μας. Μπορεῖ βέβαια αὐτό νά εἶναι μονάχα μύθος, ὅμως ἀξιζεῖ καί τώρα νά τόν πῶ: Ἡ Δήμητρα, μέσ στίς περιπλανήσεις της ὅταν τῆς ἔκλεψαν τήν Κόρη¹⁵, ἔφτασε κάποτε στή χώρα μας. Συμπάθησε λοιπόν τοὺς προγόνους μας γιά ὅσα καλὰ τῆς ἔκαναν — δέν μπορεῖ ἄλλος νά τὰ μάθει αὐτά ἐξόν ἀπό τοὺς μυημένους στά Ἑλευσίνια Μυστήρια¹⁶ — καί τοὺς χάρισε δῶρα διπλά, δῶρα πού ἔχουν πολὺ μεγάλη ἀξία: Τοὺς καρπούς τῆς γῆς ἀπό τή μιὰ μεριά, πού μᾶς βοήθησαν νά μὴ ζοῦμε σάν τὰ θηριά, καί τὰ Μυστήρια τῆς Ἑλευσίνιας ἀπ' τήν ἄλλη, πού δίνουν ἐλπίδες γλυκές στοὺς μυημένους γιά τό τέλος τῆς ζωῆς μας, γιά τήν αἰωνιότητα.
- 29 Ἡ πόλη μας ὅμως, πού εὐτύχησε νά ἔχει τήν ἀγάπη τῶν θεῶν, εἶχε καί ἄμετρη ἀγάπη γιά τόν ἄνθρωπο. Τόσα ἀγαθὰ πού ἀπόχτησε δέν τὰ ἔκρυψε ζηλότυπα ἀπό τοὺς ἄλλους· ἀπό ὅσα πήρε σέ ὅλους ἔδωκε. Καί νά, τὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια καί τώρα ἀκόμα κάθε χρόνο τὰ τελοῦμε¹⁷. τῇ χρήσῃ πάλι, τήν καλλιέργεια καί τήν ὠφέλεια ἀπό τοὺς δημητριακοὺς καρπούς σέ ὅλους χωρὶς ἐξαίρεση τῇ δίδασκε. Γιά ὅλα αὐτά κανεῖς δέ θά μπορούσε νά ἀμφιβάλει, ἂν μάλιστα προσθέσω λίγα ἀκόμα.
- 30 Πρῶτα πρῶτα τό ἐπιχείρημα πὼς ἡ παράδοση αὐτὴ εἶναι πολὺ παλιά, πού θά μπορούσε ἴσως νά μᾶς κάνει νά μὴν τῇ λογαριάσουμε, αὐτό τό ἴδιο ἐπιχείρημα δικαιολογημένα θά μπορούσε καί νά ἀποδείξει ὅτι ἔγιναν στήν πραγματικότητα ὅσα λέγονται. Ἀφοῦ πολλοὶ ἔχουν μιλήσει γιά τήν παράδοση αὐτὴ καί ὅλοι τήν ἔχουν ἀκουστά, ἐπιβάλλεται νά θεωροῦμε τὰ λεγόμενα ἀπόλυτα ἀξιόπιστα καί ὅχι λόγια καινούρια ἀδοκίμαστα ἀπό τό χρόνο. Ἐπειτα δέν εἶναι τό μοναδικό μας ἐπιχείρημα ὅτι ὁ μύθος καί ἡ παράδοση φτάνουν στίς μέρες μας ἀπό τὰ πολὺ παλιά· ἔχουμε δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουμε καί ἄλλες ἀποδείξεις, πῶς ἰσχυρές ἀκόμα ἀπὸ αὐτό.
- 31 Οἱ περισσότερες δηλ. ἀπὸ τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας κάθε χρόνο στέλνουν στήν πόλη τῇ δικιά μας, ἀνάμνηση τῆς παλαιᾶς εὐεργεσίας, τίς ἀπαρχές¹⁸ ἀπὸ τῇ συγκομιδῇ τους· ὅσες μάλιστα ἀθέτησαν τό χρέος τους αὐτό, πολλὰς φορές τίς πρόσταζε ἡ Πυθία νά φέρουν τόν καρπὸ καί νά ἐκπληρώσουν ἔτσι τήν πατροπαράδοτη ὑποχρέωσή τους ἀπέναντι στήν πόλη μας. Σέ τί ἄλλο λοιπόν θά ἄξιζε νά ἔχουμε πιότερη ἐμπιστοσύνη, ἂν ὅχι σέ ὅ,τι χρησιμοδοτεῖ ὁ θεὸς καί συμφωνοῦν μ' αὐτό καί πολλοὶ Ἕλληνες; Ἀκόμα περισσότερο πού οἱ

παλιές μας παραδόσεις συμβαδίζουν απόλυτα με τὰ σημερινά μας ἔργα καὶ ἐτοῦτα πάλι συμφωνοῦν με ὅσα οἱ παλαιοὶ μᾶς ἔχουν παραδώσει.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ αὐτά, ἂν τὰ ἀφήσουμε ὅλα κατὰ μέρος 32 καὶ ἐξετάσουμε τίς πρῶτες στιγμές πού ἐμφανίστηκε ὁ ἄνθρωπος στὴ γῆ, θά δοῦμε πὼς οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι δὲ βρῆκαν ἐτοιμα τὰ μέσα τῆς ζωῆς πού ἔχουν τώρα, ἀλλὰ σιγά σιγά τὰ ἀνακάλυψαν οἱ ἴδιοι. Ποιοὶ ὅμως ἀπὸ ὅλους πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ἢ ὅτι τὰ δέχτηκαν χάρισμα ἀπὸ τοὺς θεοὺς ἢ ὅτι τὰ ἀνακάλυψαν ψάχνοντας οἱ ἴδιοι; Ὅχι 33 αὐτοὶ πού ὅλοι παραδέχονται πὼς εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι, οἱ πιὸ προικισμένοι γιὰ τίς τέχνες καὶ οἱ πιὸ εὐσεβεῖς πρὸς τοὺς θεοὺς; Περιττό τώρα νὰ ἀναπτύξω πόση τιμὴ ἀξίζει σ' αὐτοὺς πού ἐγιναν οἱ δημιουργοὶ τόσο μεγάλων ἀγαθῶν. Εἶναι βέβαιο ὅτι κανεὶς δὲ θά μπορούσε νὰ βρεῖ δῶρο τόσο σημαντικό, ἀντάξιο στὰ κατορθώματά τους.

Γιὰ τὴ σπουδαιότερη λοιπὸν εὐεργεσία, πού στάθηκε ἡ πρώτη, 34 κοινὴ γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, αὐτὰ εἶχα νὰ πῶ. Τὰ ἴδια πάλι χρόνια ἢ πόλη μας ἔβλεπε τοὺς βαρβάρους νὰ κατέχουν τὸ πιὸ μεγάλο μέρος ὅλου τοῦ κόσμου τότε, τὴν ὥρα πού οἱ Ἕλληνες, ἀσφυκτικά κλεισμένοι σ' ἓναν τόπον στενόν, ἀπὸ ἔλλειψη ἀκριβῶς ζωτικοῦ χώρου, ἀλληλοεπιβουλεύονταν καὶ ὁ ἓνας ἐξεστράτευε κατὰ τοῦ ἄλλου, με ἀποτελεσματτοῦ ἄλλοι νὰ χάνονται ἀπὸ τὴν πείνα καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὸν πόλεμο. Μπροστά σέ μιὰ τέτοια κατάσταση δὲν ἦταν βέβαια δυνατό νὰ 35 ἀδιαφορήσει: "Ἐστειλε στίς διάφορες πόλεις ἀρχηγούς, παράλαβαν τοὺς πιὸ φτωχοὺς, ἐγιναν στρατηγοὶ τους καὶ νίκησαν με τὰ ὅπλα τοὺς βαρβάρους· ἵδρυσαν ὕστερα πόλεις πολλές στίς δυὸ ἡπείρους, ἀποίκισαν ὅλα τὰ νησιά καὶ ἔσωσαν ἔτσι τοὺς συντρόφους τους, μὰ καὶ ὅσους εἶχαν μείνει πίσω στὴν πατρίδα: Στούς τελευταίους, βλέ- 36 πετε, ἄφησαν ἀρκετὴ γῆ, γιὰ νὰ ἐργάζονται, ἐνῶ στοὺς συντρόφους τοὺς ἔδωσαν περισσότερη ἀπὸ ὅση εἶχαν πρὶν, τώρα μάλιστα πού εἶχαν δικές τους ὅλες τίς χώρες πού κατέχουμε καὶ σήμερα. Ἐτσι διευκόλυναν πολὺ καὶ ὅσους ὕστερα θέλησαν νὰ μιμηθοῦν τὴν πόλη μας καὶ νὰ ἱδρύνουν ἀποικίες· δὲν εἶχαν πιά ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίσουν ἓνα σωρὸ κινδύνους γιὰ τὴν κατάκτηση μιᾶς νέας χώρας, ἀφοῦ μπορούσαν νὰ πᾶν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν εὐκόλα σ' αὐτές πού ἤδη εἶχαμε κατακτήσει ἐμεῖς.

"Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ ποιὸς θά μπορούσε νὰ προβάλει ἡγεμονία με 37

περισσότερα δικαιώματα μέσ στη βαθιά παράδοση τῶν Ἑλλήνων ἀπό τούτη ἐδῶ, πού παρουσιάστηκε προτοῦ ἀκόμα ἰδρυθοῦν οἱ περισσότερες ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας; Καί ἀκόμα ποιά ἡγεμονία θά μπορούσε νά καυχηθεῖ πώς στάθηκε πιό χρήσιμη ἀπό τή δικιά μας, πού ἀναστάτωσε¹⁹ τοὺς βαρβάρους καί ὁδήγησε τοὺς Ἕλληνες σέ μιά τέτοια οἰκονομική εὐημερία;

Ἡ προσφορά
τῶν πνευμα-
τικῶν ἀγαθῶν
τῆς.

38 Νά μή θαρρεῖτε ὅμως πώς, ἀφοῦ κατάφερε νά πραγματοποιήσῃ τά πιό σπουδαῖα ἔργα, ἀδιαφόρησε γιά τὰ ἄλλα. Βέβαια θεώρησε πρωταρχικό της χρέος νά βρεῖ ψωμί γιά ὅσους πεινοῦσαν — καί εἶναι ἀνάγκη ὅλοι, ὅσοι φιλοδοξοῦν νά διοικήσουν ἱκανοποιητικά ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς μας, αὐτό τό πρόβλημα νά ἀντιμετωπίζουν πρῶτα. Πιστεύοντας ὅμως πώς μιά ζωή, πού ἀποβλέπει νά ἱκανοποιήσῃ μονάχα οἰκονομικὲς ἀνάγκες, δέν ἔχει τή δύναμη νά κάμει τοὺς ἀνθρώπους νά τήν ἐπιθυμοῦν, φρόντισε τόσο καί γιά τίς ἄλλες μας ἀνάγκες, ὥστε ἀπό τὰ πνευματικά ἀγαθὰ, πού ἔχουμε ὅλοι σήμερα — αὐτὰ πού δέν τὰ πήραμε ἀπό τοὺς θεοὺς, ἀλλὰ τὰ δημιουργήσαμε οἱ ἴδιοι μέ τήν κοινὴ προσπάθεια — τίποτα δέν ἔγινε χωρὶς τήν ἀποφασιστικὴ συμβολή τῆς δικιάς μας πόλης· ἀντίθετα τὰ πιό πολλὰ ὀφείλουν τήν ὑπαρξή τους ἀποκλειστικά σ' αὐτήν.

39 (Θέλω νά πῶ ὅτι βρῆκε τοὺς Ἕλληνες νά ζοῦνε χωρὶς νόμους καί νά εἶναι σκόρπιοι ἐδῶ καί ἐκεῖ, νά καταδυναστεύονται ἀπὸ τυράννους ἢ νά χάνονται ἀπὸ ἀναρχία, καί τοὺς ἀπάλλαξε ἀπὸ ὅλα τὰ κακὰ αὐτά, ἄλλους ἀναλαμβάνοντας τήν προστασία τους καί σ' ἄλλους προβάλλοντας τὸν ἑαυτὸ της γιά ὑπόδειγμα εὐνομούμενης πολιτείας· εἶναι γνωστὸ πώς πρώτη αὐτὴ καθιέρωσε νομοθεσία καί
40 διαμόρφωσε πολίτευμα δημοκρατικό²⁰. Τό ἀποδείχνει εὐκολα τό ἐξῆς γεγονός: Στὰ πανάρχαια χρόνια, ὅταν γίνονταν καταγγελίες γιά ἐγκλήματα καί ἤθελαν νά λύσουν τίς διαφορὲς τους μέ βάση τή λογικὴ καί ὄχι μέ τρόπο αὐθαίρετο²¹, στήριζαν πάντα τήν κρίση τους στὶς διατάξεις τῶν δικῶν μας νόμων. Ἀλλὰ καί ἀπὸ τίς τέχνες, τόσο τίς βιοποριστικές, ὅσο καί αὐτές πού ἐπινοήσαμε γιά τήν ψυχαγωγία μας, ἄλλες τίς ἀνακάλυψε ἡ πόλη μας καί ἄλλες τίς καλλιέργησε ἀκόμα πιό πολὺ καί τίς παράδωσε στοὺς ἄλλους νά τίς χρησιμοποιήσουν.

41 Τοὺς ἄλλους τομεῖς ἔπειτα τῆς πολυπλευρῆς δραστηριότητάς της τοὺς ρύθμισε μέ πνεῦμα τόσο φιλόξενο καί τόσο στοργικὸ γιά ὅλους, ὥστε νά προσαρμόζονται καί σ' αὐτοὺς πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ χρή-

ματα καί σέ ὅσους θέλουν νά ἀπολαύσουν τά ἀγαθά τους· δέν ἦταν ἔστοργη οὔτε γιά ὅσους τούς εὐνόησε ἡ τύχη οὔτε γιά κείνους πού δυστυχοῦσαν στόν τόπο τους, ἀλλά ἐξασφάλισε στούς πρώτους εὐχάριστη καί ἀνετη ζωή²², στούς ἄλλους πάλι σίγουρο καταφύγιο καί ἀσφάλεια²³.

Ἀκόμα εἶναι γνωστό πώς κάθε χώρα βέβαια δέν παρουσιάζει 42 αὐτάρκεια σέ ὅλα τά προϊόντα : "Ἄλλα τῆς λείπουν καί ἄλλα τά ἔχει παραπάνω ἀπό τίς ἀνάγκες της. Ἔτσι ὑπάρχει μέγα πρόβλημα πού νά διαθέσει τό περίσσειμα καί ἀπό πού νά κάνει εἰσαγωγή γιά τά ἄλλα. Καί αὐτό ὅμως τό πρόβλημα ἡ πόλη μας τό ἀντιμετώπισε μέ τρόπο ἀποφασιστικό : Στή μέση τῆς Ἑλλάδας ἔκαμε ἐμπορικό κέντρο τόν Πειραιά, ὅπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ὥστε αὐτά πού εἶναι δύσκολο νά τά προμηθευτεῖς καθένα καί ἀπό τόπον ἄλλο, ἐδῶ τά βρίσκεις εὐκολα ὅλα συγκεντρωμένα.

Σ' αὐτούς λοιπόν πού καθιέρωσαν τίς πανελλήνιες γιορτές ται- 43 ριάζει δίκαιος ἔπαινος. Μᾶς κληροδότησαν τό θαυμάσιο ἔθιμο νά μαζευόμαστε ὅλοι μαζί στόν ἴδιο τόπο ὕστερα ἀπό σπονδές καί ἀπό διάλυση τῆς ἔχθρας πού μᾶς χώριζε²⁴. νά ἐνώνουμε κατόπιν τίς προσευχές καί τίς θυσίες μας καί νά θυμόμαστε τούς παλιούς συγγενικούς δεσμούς μας, νά ἔχουμε πιό φιλική διάθεση στό μέλλον ὁ ἓνας γιά τόν ἄλλο καί τέλος νά ἀνανεώνουμε τίς παλιές φιλίες καί νά δημιουργοῦμε νέες. Οὔτε λοιπόν γιά τούς κοινούς ἀνθρώπους οὔτε 44 καί γιά τίς προικισμένες φύσεις εἶναι ἄσκοπη ἡ προσέλευση στίς πανελλήνιες γιορτές, ἀφοῦ οἱ τελευταῖοι ἔχουν τήν εὐκαιρία νά ἐπιδείξουν τά προσόντα τους μπροστά στό συγκεντρωμένο πλῆθος τῶν Ἑλλήνων²⁵ καί οἱ ἄλλοι μποροῦν νά τούς καμαρώσουν πού κάνουν μεταξύ τους ἀγώνα εὐγενικό. Καί ὅλοι εἶναι εὐχαριστημένοι, ἀφοῦ ὅλοι ἔχουν μέ τί νά ἱκανοποιηθοῦν : Οἱ θεατές βλέπουν τούς ἀθλητές νά ἀγωνίζονται γιά χάρη τους καί τοῦτοι πάλι σκέφτονται πώς ὅλοι ἤρθαν γιά νά τούς καμαρώσουν. Ἀφοῦ λοιπόν τόσο καλό κάνουν σ' ἐμᾶς οἱ πανελλήνιες συγκεντρώσεις, ἦταν φυσικό νά μή μείνει πίσω ἡ πόλη μας οὔτε καί σ' αὐτές.

Καί πράγματι ἀπόχτησε θεάματα πάρα πολλά καί θαυμαστά²⁶, 45 ἄλλα πολυτελή καί πολυδάπανα, ἄλλα ὀνομαστά γιά τήν ἀξία τους τήν καλλιτεχνική καί ἄλλα πάλι πού συνδυάζουν καί τά δύο. Καί εἶναι τόσο τό πλῆθος τῶν ἀνθρώπων πού καταφθάνουν συνέχεια στήν

- πόλη μας, ώστε, αν κάτι καλό υπάρχει στην επικοινωνία αυτή ανάμεσα στους ανθρώπους, και αυτό τό απόλαυσε ή πόλη μας. Πέρα από αυτά υπάρχει ή δυνατότητα νά βρεί κανείς εδώ φίλους ειλικρινείς και συντροφίεσ κάθε λογής²⁷, νά δεί αγώνες δρόμου και σωματικῆς ἀλκῆς, αγώνες λόγου, πνεύματος και ὄλων τῶν ἄλλων ἔργων τοῦ ἀνθρώπου, και γιά ὅλα αυτά τά πιό μεγάλα ἔπαθλα. Γιατί, ἐκτός ἀπό ὅσα ἀθλοθετεῖ ή ἴδια, τά καταφέρνει νά προσφέρουν και οἱ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας· και αὐτό γιατί ὅσα ἐμεῖς κρίνουμε ἄξια, ἀμέσως ἀποχτοῦν μιὰ τέτοια φήμη, πού τά ἀγαπάει ὅλος ὁ κόσμος. Ξέχωρα ἀπό αυτά οἱ ἄλλες πανελληνίεσ συγκεντρώσεις γίνονται σέ χρονικά διαστήματα ἀραιά²⁸ και διαλύονται γρήγορα, ἐνῶ ή πόλη ή δικιά μας εἶναι μιὰ ἀδιάκοπη γιορτή γιά ὅσους φτάνουν σ' αὐτόν τόν τόπο.
- 47 Ἡ πόλη μας δίδαξε ἐπίσης ὅτι ή καλλιέργεια τοῦ πνεύματος²⁹ τά ἐπινόησε και ἔδωσε μορφή σέ ὅλα αυτά, μᾶς ἔδωσε τά ἐφόδια νά μεταφέρουμε τή θεωρία σέ πράξη, γλύκανε τίς σχέσεις μεταξύ μας, ξεχώρισε τίς συμφορές σ' αὐτές πού φέρνει ή ἀμάθεια και αὐτές πού φέρνει ή ἀνάγκη και μᾶς ἔμαθε νά φυλαγόμαστε ἀπό τίς πρῶτες και νά ἀντιμετωπίζουμε μέ καρτερία τίς ἄλλες. Ἡ πόλη μας ἀναγνώρισε ἀκόμα τήν πρέπουσα ἀξία στήν τέχνη τοῦ λόγου, πού ὅλοι λαχταροῦν νά ἀποχτήσουν, φθονοῦν ὥστοςο αὐτούς πού τήν κατέχουν. Και αὐτό γιατί ἔχει βαθιά ἐπίγνωση πῶς εἶναι τό μόνο φυσικό μας πλεονέκτημα ἀπέναντι στά ζῶα και ἀκριβῶς αὐτό εἶναι πού μᾶς κάνει νά ξεχωρίζουμε ἀπό ἐκεῖνα σέ ὅλες τίς ἄλλες ἐκδηλώσεις μας· βλέπει καλά ὅτι ή τύχη στίς ἄλλες βέβαια πλευρές τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος εἶναι ἔτσι ἰδιότροπη και ἄστατη, ὥστε πολλές φορές δέν πετυχαίνουν στή ζωή οἱ μυαλωμένοι, ἐνῶ τά καταφέρνουν οἱ ἀνόητοι, και μονάχα οἱ λόγοι πού εἶναι καμωμένοι μέ ὁμορφιά και τέχνη δέν εἶναι δυνατό νά βγοῦν ἀπό ἀμαθεῖς και ἄξεστους, παρά εἶναι
- 49 δημιουργήματα πνευμάτων φωτεινῶν και προικισμένων. Ξέρει ἀκόμα ὅτι οἱ καλλιεργημένοι και αὐτοί πού θεωροῦνται ἄξεστοι σ' αὐτό τό σημεῖο διαφέρουν μεταξύ τους βασικά, ἀλλά και ὅσοι ἀνατρέφθηκαν ἀπό τήν ἀρχή ὅπως ταιριάζει σέ ἐλεύθερους δέν ξεχωρίζουν ἀπό τήν παλικαριά και ἀπό τά πλούτη τους και ἀπό ἄλλα τέτοια ἀγαθά· ή ἱκανότητα στό λόγο εἶναι πού τούς προβάλλει και ἀποτελεῖ κατά κοινή ὁμολογία τό ἀλάνθαστο κριτήριο γιά τό βαθμό καλλιέργειας πού διαθέτει ὁ καθένας· και ὅσοι χειρίζονται τό λόγο μέ ἱκανότητα δέν

έχουν δύναμη μόνο στον τόπο τους, αλλά και στά άλλα μέρη τους τιμούν.

Τόσο πολύ ξεπέρασε ή πόλη μας όλους τούς άλλους στην πνευμα- 50
τική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές
έγιναν δάσκαλοι στους άλλους³⁰. τό όνομα πάλι "Έλληνες κατόρθωσε
νά μή συμβολίζει πιά την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύ-
ματος, και "Έλληνες νά ονομάζονται πίο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρό-
πο τής δικιάς μας άγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί πού έχουν την
ίδια μέ έμάς καταγωγή.

Γιά νά μή δώσω όμως την έντύπωση πώς πελαγοδρομώ σέ λε- 51
πτομέρειες, ένώ στην άρχή υποσχέθηκα πώς θά αναπτύξω όλο τό θέ-
μα στή γενική μορφή του, και για νά μή φανεί πώς πλέκω έγκώμιο
στην πόλη μας μέ όλα τά παραπάνω, γιατί αδυνατώ νά την επαινέσω
για τά πολεμικά της κατορθώματα, άς πούμε πώς τά είπα όλα αυτά
για όσους ικανοποιείται τό φιλότιμό τους όταν άκούν τέτοια θέματα.
Έγώ προσωπικά νομίζω ότι στους προγόνους μας δέν ταιριάζει μικρό-
τερη τιμή για τούς πολεμικούς κινδύνους πού αντιμετώπισαν από όση
για τίς άλλες εύεργεσίες πού πρόσφεραν στους "Έλληνες. Δέν ήταν δά 52
ούτε μικροί ούτε άσήμαντοι ούτε και λίγοι οι άγώνες πού υπόμειναν
άντιθετα, πολλοί και μεγάλοι και φοβεροί! "Άλλοι για νά υπερασπί-
σουν τή δικιά τους χώρα και άλλοι για την έλευθερία των Έλλήνων —
Είναι γνωστό πώς πάντοτε διέθεταν τή δύναμη τής πόλης για τό
κοινό συμφέρον τής Ελλάδας και για την υπεράσπιση Έλλήνων,
πού δεινοπαθοῦσαν. Γι' αυτό δά και μάς κατακρίνουν μερικοί πώς 53
τάχα δέ σκεφτόμαστε λογικά, άφοῦ είχαμε την άνόητη συνήθεια
νά βοηθοῦμε τούς αδύνατους — λές και δέ βοηθάνε τέτοια λόγια
αυτούς πού θέλουν νά μάς επαινέσουν! Υποθετήσαμε αυτή την τακτι-
κή όχι γιατί δέν ξέρουμε τί ρόλο παίζουν οι ισχυρές συμμαχίες για την
ασφάλειά μας· ξέρουμε καλύτερα από τούς άλλους τίς συνέπειες μιās
τέτοιας τακτικής, αλλά τό βρίσκουμε πίο έντιμο νά υπερασπίζουμε
τούς πίο αδύναμους ενάντια στό συμφέρον μας, παρά νά συνεργοῦμε
στίς άδικίες των ισχυρών, μόνο και μόνο για νά εξασφαλίσουμε ύλικά
κέρδη.

"Ίσως θά ήταν δυνατό νά άντιληφθεῖ κανείς τή νοοτροπία και 54
τή δύναμη τής πόλης μας από τίς επικλήσεις για βοήθεια πού μερι-
κοί μάς έκαναν ως τώρα. Αυτές που τώρα τελευταία έγιναν ή

51 Πολεμικές
εύεργεσίες τής
Αθήνας πρίν
άπό τά
Μηδικά.

- Ήταν για άσημαντα ζητήματα θά τις παραλείψω. "Ομως πολύ προ-
 του νά γίνουν τά Τρωϊκά — από εκεί είναι σωστό νά άντλοϋν έπιχει-
 ρήματα όσοι προβάλλουν δικαιώματα πατροπαράδοτα — ήρθαν οί
 γιοί τοϋ 'Ηρακλή³¹ και λίγο πριν ό "Αδραστος³² τοϋ Ταλαοϋ και βασι-
 55 λιάς τοϋ "Αργους. 'Ο τελευταίος άπότυχε στήν έκστρατεία κατά τής
 Θήβας και δέν είχε τή δύναμη ό ίδιος νά σηκώσει και νά θάψει τούς νε-
 κρούς πολεμιστές του, πού είχαν πέσει κάτω από τά τείχη τής Καδ-
 μέας. Ζήτησε λοιπόν από τήν πόλη μας νά τόν συνδράμει σ' αύτή
 τή συμφορά — πού σέ όλους είναι δυνατό νά τύχει — και νά μήν άνε-
 χτεί νά μένουν άταφοί οί σκοτωμένοι στους πολέμους, ούτε νά κατα-
 56 πατηθεϊ παλιά συνήθεια και νόμος ιερός πατροπαράδοτος. Τά τέχνα
 πάλι τοϋ 'Ηρακλή, κυνηγημένα από τήν έχθρα τοϋ Εϋρυσθέα, άφη-
 σαν κατά μέρος τίς άλλες πόλεις τής 'Ελλάδας σάν άνίκανες νά τούς
 προσφέρουν συνδρομή στή δυστυχία τους και πίστεψαν πώς μόνο ή
 δικιά μας ήταν σέ θέση νά τούς παρασταθεϊ για τό καλό πού ό πατέ-
 ρας τους έκανε σέ όλη τήν ανθρωπότητα.
- 57 'Από όλα αυτά φαίνεται ολοκάθαρα πώς και τά χρόνια εκείνα ή
 πόλη μας είχε τά πρωτεΐα : Ποιός τάχα θά είχε τό κουράγιο νά κάνει
 έπικλήσεις για βοήθεια ή σέ κατώτερους του ή στους ύποταγμένους σέ
 άλλους και δέ θά λογάριζε τούς πιο ισχυρούς; 'Ακόμα περισσότερο
 πού τά ζητήματά τους δέν είχαν χαρακτηρήα ιδιωτικό, αλλά παρουσία-
 ζαν ενδιαφέρον γενικό, και ήταν φυσικό νά άσχοληθοϋν μέ αυτά μονάχα
 όσοι διεκδικούσαν τό δικαίωμα νά κατευθύνουν τίς τύχες τών 'Ελλήνων.
- 58 "Αλλωστε δέ φαίνεται νά διαψεύστηκαν οί έλπίδες τους, πού
 τούς όδήγησαν νά καταφύγουν στους προγόνους μας. 'Ανάλαβαν,
 όπως ξέρουμε, από τή μιά μεριά τόν πόλεμο έναντια στους Θηβαίους,
 για νά πετύχουν νά ένταφιαστοϋν οί νεκροί, και από τήν άλλη τά έβα-
 λαν μέ τή δύναμη τοϋ Εϋρυσθέα για τό χατήρι τών παιδιών τοϋ 'Η-
 ρακλή. "Ετσι ανάγκασαν μέ έκστρατεία τούς Θηβαίους νά παραδώ-
 σουν τούς νεκρούς στους συγγενείς τους νά τούς θάψουν· αλλά και
 τό στρατό τών Πελοποννησίων, πού έκαμε εισβολή στή χώρα μας
 μαζί μέ τόν Εϋρυσθέα, τόν καταδίωξαν, τόν νίκησαν στή μάχη και
 έδωσαν γερό χτύπημα στήν ύπεροψία και τή θρασύτητα εκείνου.
- 59 Καί για τά άλλα τους κατορθώματα βέβαια τούς θαυμάζουν τούς
 προγόνους μας, όμως φήμη ακόμα μεγαλύτερη απόχτησαν από τίς
 πράξεις τους αυτές. Δέν πέτυχαν δά και μικρό πράγμα: "Αλλάξαν τόσο

τύχη καί στίς δυό περιπτώσεις πού ἀνάφερα πιά πάνω, ὥστε αὐτός πού ἔκρινε σωστό νά μᾶς ἰκετεύσει γύρισε πίσω, ἀφοῦ πέτυχε ὅλα ὅσα ζήτησε, μέ τή βία, ἀπ' τοὺς ἐχθρούς του· ὁ Εὐρυσθέας πάλι, πού ἔλπιζε γιά μιά στιγμή πώς θά μᾶς ἐπιβληθεῖ μέ τή βία, πιάστηκε αἰχμάλωτος καί ἀναγκάστηκε νά πέσει στά πόδια μας ἰκέτης. Αὐτός 60 πού σέ ὅλη τή ζωή του ἔδινε ἐντολές καί καταδυναστεύε ἐκεῖνον, πού ξεπέρασε τή φύση τήν ἀνθρώπινη— ἦταν γιός τοῦ Δία³³, μά καί σάν ἄνθρωπος θεϊκιά δύναμη εἶχε— ὅταν ἔκανε τό λάθος νά τά βάλει μαζί μας, τόσο ἀνάποδα τοῦ ἦρθαν τά πράγματα, ὥστε ἔπεσε στά χέρια τῶν ἀπογόνων τοῦ θύματός του καί τελείωσε ντροπιασμένος τή ζωή του.

Παρόλο πού πολλές ἦταν οἱ εὐεργεσίες πού προσφέραμε στήν 61 πόλη τῶν Σπαρτιατῶν, ἡ περίσταση τό ἔφερε νά σᾶς μιλήσω μοναχά γι' αὐτήν. Καί αὐτό γιατί οἱ πρόγονοι τῶν σημερινῶν βασιλιάδων τῆς Σπάρτης καί ἀπόγονοι τοῦ Ἡρακλῆ, στηριγμένοι ἀκριβῶς στή σωτηρία πού τοὺς ἐξασφάλισαμε ἐμεῖς, κατέβηκαν στήν Πελοπόννησο, πῆραν τό Ἄργος, τή Λακεδαίμονα καί τή Μεσσήνη, ἔδρυσαν ὕστερα τή Σπάρτη καί ἐγιναν οἱ δημιουργοί τῶν ἀγαθῶν πού ἀπολαμβάνουν τώρα ὅλοι. "Ὅλα αὐτά βέβαια ἔπρεπε νά τά θυμοῦνται ἐκεῖνοι 62 καί σέ καμιά περίπτωσι νά μὴν εἰσβάλουν στή χώρα τούτη, ἀπό ὅπου ξεκίνησαν καί ἀπόχτησαν τόση εὐημερία· ποτέ νά μὴ βάζουν σέ κίνδυνο τήν πόλη αὐτή, πού ἀντιμετώπισε κινδύνους, γιά νά ὑπερασπίσει τά τέκνα τοῦ Ἡρακλῆ· οὔτε καί νά ἔχουν τήν ἀξίωση νά κάνουν σκλάβα τους³⁴ τήν πόλη, πού ἔσωσε τό γένος τοῦ Ἡρακλῆ, τή στιγμή μάλιστα πού κάνουν βασιλιάδες τοὺς ἀπογόνους του.

Μά καί ἂν ἀκόμα πρέπει νά ἀφήσω κατά μέρος τήν καλοσύνη 63 πού τοὺς δείξαμε καί τήν εὐγνωμοσύνη πού χρωστοῦν σ' ἐμᾶς, γιά νά ξαναγυρίσω στό βασικό μου θέμα καί νά σᾶς πῶ τά πράγματα χωρίς περιστροφές, ἔχω νά πῶ ὅτι δέν εἶναι πατροπαράδοτη συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νά διευθύνουν οἱ ξενοφερμένοι³⁵ τοὺς αὐτόχθονες³⁶, οὔτε καί ὅσοι εὐεργετήθηκαν τοὺς εὐεργέτες τους, οὔτε καί αὐτοὶ πού ἔπessαν στά γόνατα θερμοπαρκαλώντας ὅσους τοὺς δέχτηκαν μέ καλοσύνη καί ἀνθρωπιά.

Μπορῶ ὅμως νά ἀποδείξω αὐτά καί πιά συνοπτικά: Ἀπό 64 τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας, ἂν βγάλεις τή δικιά μας, ἦταν καί εἶναι οἱ πιά μεγάλες τό Ἄργος, ἡ Θήβα καί ἡ Σπάρτη. Οἱ πρόγονοί μας ὅμως τόσο τοὺς πέρασαν ὅλους αὐτούς, ὥστε γιά τό χατήρι τῶν

Ἀργείων, ὅταν ἔπαθαν τῇ συμφορᾷ ἐκείνῃ, ἐπέβαλαν τῇ θέλῃσὶ τοὺς στούς Θηβαίους, τῇ στιγμῇ μάλιστα πού ἐτοῦτοι ἦταν γεμάτοι ἔπαρ-
65 ση, πού νίκησαν. Ἐπειτα γιὰ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἡρακλῆ νίκη-
σαν πολεμώντας τοὺς Ἀργεῖους καὶ τοὺς ἄλλους Πελοποννησίους. Τέλος μέ τόν πόλεμο κατὰ τοῦ Εὐρυσθέα ἔσωσαν αὐτοὺς πού ἴδρυσαν τῇ Σπάρτῃ καὶ σήμερα τήν κυβερνοῦν. Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτά δέν ξέρω μέ ποιόν τρόπο θά μπορούσε νά ἀποδείξει κανεῖς σαφέστερα τό δικαίωμα πού ἔχουμε γιὰ τήν ἡγεμονία τῶν Ἑλλήνων.

66 Τώρα, νομίζω, ἦρθε ἡ ὥρα νά μιλήσω καὶ γιὰ τὰ κατορθώματα τῆς πόλης κατὰ τῶν Περσῶν, κυρίως γιατί βασικὸ θέμα τοῦ λόγου μου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἡγεμονία τῆς ἐκστρατείας ἐναντίον τους. Ἄν ἀπαριθμοῦσα ὅμως ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀγῶνες, θά ἔτρωγα χωρίς ἄλλο πολὺ χρόνο· γι' αὐτό, ὅπως καὶ παραπάνω, θά σταθῶ μόνο στοὺς πιό σημαντικούς.

67 Οἱ Θράκες λοιπόν, οἱ Σκύθες³⁷ καὶ οἱ Πέρσες ὅπωςδῆποτε εἶναι τὰ πιό πολεμικά ἀπὸ τὰ βαρβαρικά ἔθνη καὶ ἔχουν τήν πιό μεγάλη δύναμη. Ὅλοι αὐτοὶ τὰ βάλανε μαζί μας, καὶ ἡ πόλη ἀντιμετώπισε σκληροὺς ἀγῶνες ἐναντίον τους. Τί θά ἀπομείνει τώρα γιὰ ἐπιχείρημα σ' αὐτοὺς πού ὑποστηρίζουν τό ἀντίθετο, ἀφοῦ θά ἀποδειχτεῖ ὅτι, ὅσοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἀδυνατοῦσαν νά βροῦν τό δίκιο τους, σ' ἐμᾶς κατάφευγαν γιὰ προστασία καί, ὅσοι ἀπὸ τοὺς βαρβάρους εἶχαν σκο-
πό νά ὑποδουλώσουν τοὺς Ἑλληνες, πρῶτα τὰ ἔβαζαν μαζί μας;

68 Ἀπὸ τοὺς πολέμους αὐτοὺς βέβαια ὁ πιό ὀνομαστός στάθηκε ὁ Περσικός. Ὅμως τὰ ἀρχαιότερα κατορθώματά μας δέν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη μικρότερη γιὰ ὅσους προβάλλουν δικαίωμα στοῦ θέματος τῆς πατροπαράδοτης ἡγεμονίας. Θέλω νά πῶ πῶς, τόν καιρὸ πού ἡ Ἑλλάδα ἦταν ταπεινὴ καὶ ἀσήμαντη, ἦρθαν στή χώρα μας οἱ Θράκες μέ τόν Εὐμόλπο³⁸, τό γιό τοῦ Ποσειδῶνα, καὶ οἱ Σκύθες μέ τίς Ἀμαζόνες³⁹, τίς θυγατέρες τοῦ Ἄρη — ὅχι βέβαια τήν ἴδια ἐποχὴ, ἀλλὰ τὰ χρό-
νια πού τό καθένα ἔθνος ἀπὸ τὰ δύο αὐτά ἐπιχειροῦσε νά ἐπεκταθεῖ καὶ στήν Εὐρώπῃ. Μισοῦσαν ὅπωςδῆποτε ὅλους μαζί τοὺς Ἑλληνες, μά ἐπινόησαν προφάσεις γιὰ νά τὰ βάλουν μέ ἐμᾶς ξεχωριστά, ἀκριβῶς γιατί πίστευαν πῶς, πολεμώντας μόνο μέ τῇ δικιά μας πόλῃ, τήν ἴδια ὥρα θά ἐξασφάλιζαν κυριαρχία πάνω σέ ὅλους τοὺς Ἑλλη-
νες.

69 Βέβαια δέν τὰ κατάφεραν. Μπορεῖ νά πολέμησαν μόνο μέ τοὺς

δικούς μας τούς προγόνους, ἔπαθαν ὅμως τέτοια συμφορά, σὺν νά τά
ἔβαλαν μέ ὅλο τὸν πληθυσμὸ τῆς γῆς. Θέλετε καὶ ἀπόδειξη γιὰ τὸ
μέγεθος τῆς καταστροφῆς πού τοὺς βρῆκε τότε; Ποτέ ἡ παράδοση γι'
αὐτά τὰ γεγονότα δέ θά ἦταν τόσο ζωντανή, ἂν τὸ κατόρθωμα τὸ
ἴδιο δέν εἶχε ἐντελῶς ξεχωριστὴ σημασία.

Λένε μάλιστα γιὰ τίς Ἀμαζόνες πῶς, ἀπὸ ὅσες ἦρθαν ἐδῶ, κα- 70
μιά δέ γύρισε πίσω· καὶ ὅσες πάλι ἀπόμειναν στὸν τόπο τους διώχτη-
καν ἀπὸ τὴν ἐξουσία πού εἶχαν, μόνο καὶ μόνο γιὰ τὸ κακό πού ἔπα-
θαν ἐδῶ. Γιὰ τοὺς Θράκες ὕστερα, πού εἶχαν τὰ ἴδια σύνορα μ' ἐμᾶς
πρωύτερα, λένε ὅτι μέ ἐκείνη τὴν καταστροφή πῆγαν καὶ χώθηκαν
τόσο βαθιά, ὥστε στὸν ἄδειο χῶρο πού ἄφησαν ἐγκαταστάθηκαν
ἔθνη πολλά καὶ διάφορες φυλές καὶ χτίστηκαν τεράστιες πόλεις.

Καλὰ καὶ ἄξια βέβαια εἶναι ὅλα αὐτά γιὰ ὅσους μέ τὸ δίκιο τους 71
διεκδικοῦν τὴν ἡγεμονία τῆς Ἑλλάδας. Ὅμως κατορθώματα ἀνά-
λογα μέ αὐτά καὶ ὅπως θά τὰ περίμενε κανένας ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους
τέτοιων προγόνων εἶναι ἐκεῖνα πού ἔκαναν ὅσοι πολέμησαν μέ τὸ Δα-
ρεῖο καὶ τὸν Ξέρξη. Αὐτός ὁ πόλεμος βέβαια ἦταν ὁ φοβερότερος
ἀπὸ ὅλους, καὶ ἔπεσαν μαζεμένοι στὴν Ἑλλάδα κίνδυνοι πάμπολλοι
τὴν ἴδια ἐποχὴ. Οἱ ἐχθροὶ πίστευαν πῶς ἦταν ἀκατάβλητοι γιὰ τὸ
πλῆθος τους τὸ ἀμέτρητο, καὶ οἱ σύμμαχοί μας νόμιζαν πῶς ἡ πα- 72
λικαριά τους δέ βρίσκει τὸ ταίρι της. Παρ' ὅλα αὐτά οἱ πρόγονοί μας
νίκησαν καὶ τοὺς δυό — φυσικά μέ τὸν τρόπο πού στὸν καθένα
ταίριαζε — καὶ στίς μάχες ὅλες διακρίθηκαν. Γι' αὐτὸ καὶ κρίθη-
καν ἀμέσως ἄξιοι γιὰ τὰ ἀριστεῖα καὶ πολὺ γρήγορα ἀπόχτησαν
τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα, πού τοὺς τὴν ἔδωσαν οἱ ἄλλοι Ἕλληνες,
χωρὶς νά τὴν ἀμφισβητοῦν οὔτε καὶ αὐτοὶ πού ἐπιδιώκουν σήμερα
νά μᾶς τὴν ἀφαιρέσουν⁴⁰.

Καὶ ἄς μὴ νομίζει κανένας πῶς μοῦ διαφεύγει ὅτι καὶ οἱ Σπαρ- 73
τιάτες τὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια πρόσφεραν ἐξαιρετικές ὑπηρεσίες
στὴν Ἑλλάδα. Ἰσα ἴσα! Μά γι' αὐτὸ ἀκριβῶς κιόλας μπορῶ καὶ
πλέκω τέτοιον ἐγκώμιο στὴν πόλη μας· γιατί τῆς ἔλαχαν τέτοιοι ἀν-
ταγωνιστές καὶ μπόρεσε νά τοὺς ξεπεράσει τόσο. Μάλιστα θέλω νά
πῶ περισσότερα γιὰ τίς δυό πόλεις, νά μὴ μιλήσω σύντομα, γιὰ νά
σᾶς βοηθήσω νά θυμηθεῖτε ἀκριβῶς δυὸ πράγματα σπουδαῖα: Καὶ
τὴν παλικαριά τῶν πατεράδων μας καὶ τὸ μίσος τους τὸ ἄσβηστο
γιὰ τοὺς βαρβάρους.

71 Ἡ σπουδαί-
τητα τῶν Μηδ-
κῶν — Συμβολὴ
Σπάρτης καὶ
Ἀθηνῶν.

Βέβαια δέν ξεχνῶ πῶς εἶναι δύσκολη ἡ θέση μου, ἀφοῦ ἤρθα τελευταῖος νά μιλήσω γιά θέματα πού ἄλλοι τά καταπιάστηκαν ἀπό καιρό καί μίλησαν γι' αὐτά πολλές φορές σέ λόγους ἐπιτάφιους οἱ πῖο δεινοί τῆς πόλης ῥήτορες⁴¹. Εἶναι φυσικό τά πῖο σπουδαῖα σημεῖα τους νά ἔχουν πιά ἐξαντληθεῖ καί νά ἔχουν ἀπομείνει μονάχα λεπτομέρειες. Καί αὐτές ὅμως, ἀφοῦ τό ἐπιβάλλει ἡ περίσταση, δέ θά διατάσω νά τίς ἀναφέρω.

⁴¹Επαῖνος τῶν
προγόνων,
ποῦ διαμόρφω-
σαν τή γενιά
τῶν Μηδικῶν.

Βέβαια πρόσφεραν, νομίζω, πάρα πολλές εὐεργεσίες καί ἀξίζουσαν χωρίς ἄλλο τόν πῖο μεγάλο ἔπαινο αὐτοῖ πού πρόταξαν τά στήθη τους γιά τήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων⁴². Ὅμως σωστό δέν εἶναι νά ξεχνοῦμε καί ἐκεῖνους πού ἔζησαν πρὶν ἀπό αὐτόν τόν πόλεμο⁴³ καί εἶχαν στά χέρια τους τήν τύχη τόσο τῆς μιᾶς ὅσο καί τῆς ἄλλης πολιτείας : Ἐκεῖνοι εἶναι πού ἄσκησαν τοὺς μεταγενέστερους, ἔδειξαν στό λαό τό δρόμο γιά τήν ἀρετή καί τόν ἔκαναν νά γίνηι ὁ φόβος καί ὁ τρόμος τῶν βαρβάρων.

76 Καί αὐτό γιατί δέν ἔδειχναν ἀδιαφορία γιά τά δημόσια πράγματα, δέν τά ἐκμεταλλεύονταν σάν νά ἦταν προσωπικό τους βιός ἀδιαφορώντας σύγκαιρα γι' αὐτά, σάν νά ἦταν ξένα. Ἀντίθετα τά νοιάζονταν μέ τήν καρδιά τους, σάν νά ἦταν δικό τους χτῆμα, μά ἀπομάκρυναν κάθε προσωπικό συμφέρον ἀπό αὐτά, ὅπως εἶναι σωστό νά γίνεταί πάντα γιά πράγματα πού δέ μᾶς ἀνήκουν. Οὔτε καί μετροῦσαν τήν εὐτυχία μέ βάση τή χρηματική περιουσία τοῦ καθενός· πλοῦτη σπουδαῖα καί ἄξια πίστευαν πῶς ἔχει αὐτός μονάχα πού κάνει ὅσα εἶναι γιά νά τοῦ ἐξασφαλίσουν τό πῖο ἐντιμο ὄνομα καί γιά νά ἀφήσει στά παιδιά του κληρονομιά τήν πῖο μεγάλη δόξα.

77 Δέ ζήλευαν ἐπίσης τήν ἐπίδειξη παρὰτολμῆς παλικάριᾶς — γι' αὐτό καί δέν ἔπαιρναν μέτρα γιά νά ἀσκηθεῖ ἡ τόλμη τους. Παρ' ὅλα αὐτά τοὺς ἦταν πῖο ὀδυνηρό νά τοὺς κακολογοῦν οἱ συμπολίτες τους, παρά νά δώσουν τή ζωή τους τιμημένα ὑπερασπίζοντας τήν πόλη· καί περισσότερη ντροπή τοὺς ἔφερνε τό σφάλμα πού εἶχε ἀντίχτυπο στό κοινό συμφέρον ἀπό ὅση νιώθουμε σήμερα ἐμεῖς γιά τά προσωπι-

78 κά μας λάθη. Αὐτό ὀφείλεται βασικά στό γεγονός ὅτι ἀγρυπνοῦσαν πάντα γιά τή δικαιοσύνη καί τή σωστή ἐφαρμογή τῶν νόμων — ὄχι τόσο γι' αὐτοὺς πού ἀναφέρονταν σέ ἰδιωτικές συναλλαγές, ὅσο γι' αὐτοὺς πού ρύθμιζαν τίς καθημερινές κοινωνικές σχέσεις τῶν πολιτῶν. Ἦξεραν δά ὅτι οἱ τίμιοι ἄνθρωποι δέ χρειάζονταν πολλές γρα-

πτές διατυπώσεις· μιά άπλή έντιμη συμφωνία εύκολα θά μπορούσε νά στηρίξει καί τίς προσωπικές καί τίς δημόσιες συναλλαγές τους.

Καί είχαν τέτοια πολιτική συνείδηση, ώστε ό άνταγωνισμός ανά- 79
μεσα στά κόμματα είχε σκοπό όχι βέβαια ποιό θά έξοντώσει τό άλλο, γιά νά αναλάβει ύστερα τήν έξουσία, αλλά ποιό θά πρωτοπροσφέρει τίς άγαθές ύπηρεσίες του στήν πόλη. Καί τά πολιτικά τους κόμματα δέν απόβλεπαν σέ κομματικά όφέλη, αλλά έξυπηρετοϋσαν μόνο τοϋ συνόλου τά συμφέροντα.

Μέ τόν ίδιο ακριβώς τρόπο ρύθμιζαν καί τίς σχέσεις τους μέ 80
τίς άλλες πόλεις, τίς συμμαχικές : Προστάτευαν τούς "Ελληνες καί δέν τούς καταπίεζαν· θεωροϋσαν χρέος τους νά είναι οί στρατηγοί τους καί όχι οί τύραννοί τους· προτιμοϋσαν νά τούς αποκαλοϋν ήγέτες καί όχι άφεντικά, σωτήρες καί όχι έξολοθρευτές. "Επαιρναν μέ τό 81
μέρος τους τίς πόλεις μέ τίς εύεργεσίες τους καί δέν τούς ανάγκαζαν μέ τή βία, καί ήταν ό λόγος τους πιό αξιόπιστος από ό,τι είναι σήμερα οί όρκοι. Είχαν τήν αξίωση οί συμφωνίες καί οί συνθήκες νά είναι άπαραβίαστες σάν τήν ανάγκη· όχι πώς είχαν καμιά έπαρση, πού ήταν οί άρχηγοί, αλλά καμάρωναν πραγματικά γιά τή ζωή τους, πού ήταν μετρημένη καί άσφογη. "Ενιωθαν ακόμα χρέος τους στους κατώτερους νά φέρονται όπως θά ήθελαν οί ίδιοι νά φέρονται οί άνώτεροι σ' αϋτούς. Τέλος ό καθένας έβλεπε τήν πόλη του σάν ιδιαίτερα δικό του τόπο, μά ένιωθε γιά κοινή πατρίδα όλων τήν "Ελλάδα.

Μέ τίς άρχές αϋτές καί αϋτά τά ήθη άνάθρεψαν τή νέα γενιά καί 82
ανάδειξαν σέ τέτοια παλικάρια αϋτούς πού άντιμετώπισαν τήν έπιδρομή των έχθρων από τήν "Ασία, ώστε κανείς ποτέ, ρήτορας ή ποιητής, δέ μπόρεσε νά γράψει τίποτα άντάξιο στις λαμπρές πράξεις εκείνων. Καί τούς δικαιολογώ άπόλυτα : Είναι τό ίδιο δύσκολο νά βρείς έπαι-
νους γιά εκείνους πού έχουν ξεπεράσει τίς άρετές των άλλων, όσο καί 83
γι' αϋτούς πού δέν έχουν κάνει τίποτα αξιόλογο : Σέ τούτους δέ βρίσκεις τί νά επαινέσεις, σ' εκείνους πάλι πού νά βρείς λόγια πού νά αποδώσουν ταιριαστά τίς πράξεις τους!

82 "Η συμβολή
των "Αθηνών
στά Μηδικά.

Καί πράγματι πώς νά βρεθούν λόγοι ταιριαστοί γιά τέτοιους 83
άντρες, πού ξεπέρασαν τόσο πολύ εκείνους πού πολέμησαν στήν Τροία; "Εκείνοι δέκα χρόνια όλόκληρα χρειάστηκαν γιά μιά μονάχα πόλη· έτοϋτοι μόνο σέ λίγο χρόνο όλες τίς άσιατικές δυνάμεις κατατρόπωσαν. Καί δέν έσωσαν μόνο τήν πατρίδα του ό καθένας, αλλά

ἐξασφάλισαν καί τήν ἐλευθερία ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ποιά τάχα πράξη ἢ προσπάθεια ἢ κίνδυνο ἀπόφυγαν, γιά νά ἔχουν ὅσο ζοῦσαν τό μέτωπο ψηλά, ἀφοῦ καί γιά τή δόξα, πού θά ἀποχτοῦσαν μετά θάνατο, δέχτηκαν νά πεθάνουν τόσο πρόθυμα;

- 84 Μάλιστα σκέφτομαι πώς κάποιοι θεός, ἀπό τήν παλικαριά τους θαμπαμένος, ξεσήκωσε τόν πόλεμο αὐτό, λεβέντες τέτοιοι νά μήν πᾶν χαμένοι οὔτε καί νά τελειώσουν τή ζωή τους ἄδοξα, ἀλλά νά ἀξιωθοῦν τήν ἴδια δόξα καί τιμή πού χαίρονται οἱ ἡμίθεοι, οἱ γεννημένοι ἀπό τοὺς θεούς· γιατί καί ἐκεῖνοι βέβαια παράδωσαν τό σῶμα τους στό θάνατο, ὑποκύπτοντας στήν ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης φύσης τους, ἄφησαν ὅμως ἀθάνατη μνήμη τῆς ἀρετῆς τους⁴⁴.

- 85 Ἀνέκαθεν βέβαια οἱ πρόγονοί μας καί οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν μεγάλο ἀνταγωνισμό ἀνάμεσά τους, ὅμως τά χρόνια ἐκεῖνα ἀνταγωνίστηκαν γιά ἓναν ὠραιότατο σκοπό. Δέν ἐβλεπαν ὁ ἓνας τόν ἄλλο μέ μίσος ἐχθρικά, ἀλλά ἀντικρίζονταν ἀντίπαλοι εὐγενικοί γιά τά πρωτεῖα τῆς ἀρετῆς. Δέν κολάκευαν τό βάρβαρο, γιά νά ὑποδουλώσουν τήν Ἑλλάδα μέ τή δικιά του συνδρομή⁴⁵, ἀλλά μπροστά στή σωτηρία τῶν Ἑλλήνων ὁμονοοῦσαν πάντα καί ἀνταγωνίζονταν μονάχα ποῖός ἀπό τοὺς δύο θά συντελέσει περισσότερο σ' αὐτή. Καί πρῶτα - πρῶτα
- 86 ἔδειξαν τήν παλικαριά τους σ' ἐκείνους πού ἔστειλε ὁ Δαρεῖος⁴⁶. Δηλαδή, ὅταν ἀποβιβάστηκαν στήν Ἀττική οἱ Πέρσες, οἱ Ἀθηναῖοι δέν περίμεναν τοὺς συμμαχούς, ἀλλά θεώρησαν προσωπική ὑπόθεσή τους τόν κοινό ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων καί ἀντιμετώπισαν μόνο μέ τή δικιά τους δύναμη αὐτούς πού ἔδειξαν καταφρόνηση γιά ὅλη τήν Ἑλλάδα — μιὰ χούφτα ἄνθρωποι ἐνάντια σέ πολλές μυριάδες — σάν νά διακινδύνευαν ζωές πού δέν ἦταν δικές τους. Οἱ ἄλλοι πάλι δέν πρόλαβαν νά μάθουν τόν πόλεμο στήν Ἀττική καί, ἀφήνοντας στήν ἄκρη κάθε ἄλλη ἔγνοια τους, ἔτρεξαν νά μᾶς βοηθήσουν, μέ τόση μάλιστα σπουδή, ὅση θά ἔδειχναν, ἂν θά ἐκπορθοῦσαν οἱ ἔχθροί τήν ἴδια τους τή χώρα⁴⁷.

- 87 Νά τώρα καί ἡ ἀπόδειξη γιά τήν εὐγενικιά τους ἄμιλλα καί τή σπουδή τους : Τήν ἴδια μέρα, λένε, πού οἱ πρόγονοί μας ἔμαθαν τήν ἀπόβαση τῶν βαρβάρων ἔτρεξαν νά ὑπερασπίσουν τά σύνορα τῆς χώρας καί, ἀφοῦ τοὺς νίκησαν στή μάχη, ἔστησαν τρόπαιο⁴⁸ τοῦ θριάμβου τους ἐνάντια στοὺς ἐχθρούς. Οἱ Σπαρτιάτες πάλι σέ τρεῖς μονάχα μέρες καί ἄλλες τόσες νύχτες κατάφεραν νά διασχίσουν χίλια διακόσια στάδια⁴⁹, μάλιστα μέ ρυθμό πορείας στρατιωτικῆς. Τόσο πολύ βιάστηκαν

καί οἱ δύο, οἱ Σπαρτιάτες γιά νά λάβουν μέρος στόν ἀγώνα καί οἱ Ἀθηναῖοι γιά νά ἀγωνιστοῦν πρίν νά ἔρθει ἡ βοήθεια.

Ἦτοτε ἀπό αὐτά ἐγινε ἡ δευτέρα ἐκστρατεία⁵⁰, πού τή διεύθυνε 88
προσωπικά ὁ Ἐέρξης, ἀφοῦ ἔφησε τά παλάτια του καί τόλμησε νά
γίνει ἀρχιστράτηγος καί ἀφοῦ ξεσήκωσε μαζί του ὅλους τοὺς Ἀσιά-
τες. Γι' αὐτόν ὅσες ὑπερβολές καί ἄν πεῖς, πάλι πῶς κάτω ἀπό τήν πρα-
γματικότητα θά εἶναι. Εἶχε μιὰ τέτοια ἀλαζονεία καί ἔπαρση, ὥστε θε- 89
ώρησε ἀσήμαντο κατόρθωμα νά ὑποτάξει τήν Ἑλλάδα καί, ἔχοντας
τή φιλοδοξία νά ἀφήσει στήν ἀνθρωπότητα μνημεῖο πού νά ξεπεράσει
κάθε δυνατότητα ἀνθρώπινη, δέν ἡσύχασε παρά μόνο ἀφοῦ σοφίστη-
κε καί ἀνάγκασε νά γίνει αὐτό πού ὅλοι ἔχουν νά τό λένε : Νά διαβεῖ τό
πεζικό μέσα ἀπό τή θάλασσα, μέ τό γεφύρι στόν Ἑλλησποντο, καί
νά διαπλεύσει ὁ στρατός του τή στεριά, μέ τή διώρυγα στόν Ἄθω.
Λοιπόν αὐτόν τόν ἀνθρώπο, πού τόσο τό εἶχε πάρει ἀπάνω του, πού 90
τόσο μεγάλα ἔργα τεχνικά κατάφερε, πού ἦταν ἀφέντης καί μονάρ-
χης σέ τόσα πλήθη ἀμέτρητα, οἱ πρόγονοί μας τόν ἀντιμετώπισαν
μοιράζοντας ἰσότημα τό βάρος τοῦ κινδύνου : Οἱ Σπαρτιάτες στίς
Θερμοπύλες, στό πεζικό του ἀντιμέτωποι, μέ χίλια⁵¹ δικά τους
παλικάρια διαλεχτά καί ἀπό τοὺς συμμαχοὺς λίγους⁵², γιά νά τόν
ἐμποδίσουν στό στενό νά προχωρήσει πρὸς τά κάτω, καί οἱ δικοί μας
πατεράδες στό Ἀρτεμίσιο μέ ἐξήντα πολεμικά καράβια⁵³ ἀπέναντι
σέ ὅλο τό στόλο τῶν ἐχθρῶν.

Εἶχαν τήν τόλμη νά κάνουν τέτοια κατορθώματα ὅχι τόσο γιατί 91
καταφρονοῦσαν τόν ἐχθρό, ὅσο γι' αὐτή τήν ἄμιλλα πού εἶχαν μετα-
ξὺ τους : Οἱ Σπαρτιάτες, ζηλεύοντας τήν πόλη μας γιά τό θρίαμβό της
στό Μαραθώνα, λαχταροῦσαν νά ἐξισωθοῦν μαζί μας καί εἶχαν πάντα
τό φόβο μήπως δύο φορές στή σειρά ἡ πόλη μας ἐξασφαλίσει μόνη της
τή σωτηρία τῆς Ἑλλάδας. Οἱ δικοί μας πάλι ποθοῦσαν πρῶτα πρῶ-
τα νά διατηρήσουν τή δόξα πού ἀπόχτησαν καί νά κάμουν σέ ὅλο τόν
κόσμο φανερό ὅτι καί πρίν μέ τήν παλικαριά τους νίκησαν καί ὅχι μέ
τῆ βοήθεια τῆς τύχης, καί ἔπειτα εἶχαν σκοπό νά ξεσηκώσουν τοὺς
Ἕλληνες σέ ναυτικό ἀγώνα κατὰ τῶν Περσῶν, μέ τό παράδειγμά
τους ἀποδείχνοντας πῶς καί στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες, ἀκριβῶς ὅπως
καί στοὺς ἀγῶνες τῆς στεριάς, ἡ παλικαριά πάντα νικάει τήν ἀρι-
σθητικὴ ὑπεροχή.

Τὴν ἴδια λοιπόν τόλμη ἔδειξαν καί οἱ δύο, ὅμως δέν εἶχαν καί 92

τήν τύχη ἴδια : Ἐκεῖνοι χάθηκαν στή μάχη. Μὲ τίς ψυχές τους νίκησαν, μέ τὰ κορμιά δέν ἄντεξαν· δέν ἐπιτρέπεται λοιπόν νά ποῦμε πώς νικήθηκαν, ἀφοῦ κανένας μάλιστα δέ δέχτηκε νά φύγει. Οἱ πρόγονοί μας πάλι νίκησαν βέβαια τήν πρώτη μοίρα τοῦ στόλου τοῦ ἐχθρικοῦ, μά, ὅταν ἔμαθαν πώς οἱ ἐχθροί ἦταν πιά κύριοι στίς Θερμοπύλες, γύρισαν στήν πατρίδα τους, ὀργάνωσαν τήν ἄμυνα καί πῆραν τέτοιες ἀποφάσεις γιά τήν τακτική πού θά ἀκολουθοῦσαν παραπέρα, ὥστε ξεπέρασαν σ' αὐτές τίς τελευταῖες μάχες ὅλα τὰ προηγούμενα λαμπρά τους

93 κατορθώματα. Τήν ὥρα δηλαδή πού ὅλοι οἱ σύμμαχοι εἶχαν χάσει τό θάρρος τους καί οἱ Πελοποννήσιοι ἔχτιζαν τεῖχος στόν Ἰσθμό, γιά νά ἐξασφαλίσουν τή δικιά τους μόνο σωτηρία· τήν ὥρα πού οἱ ἄλλες πόλεις εἶχαν πέσει στά χέρια τῶν ἐχθρῶν καί εἶχαν μάλιστα ἐκστρατεύσει καί μαζί τους — ἐξόν καμιά ἀσήμαντη, πού δέν τή λογάριασαν· τήν ὥρα πού χίλια διακόσια πολεμικά καράβια⁵⁴ ἔπλεαν ἐναντίον τους, ἐνῶ ἀναρίθμητος στρατός⁵⁵ ἀπό τή στεριά ἦταν νά μπεῖ στήν Ἀττική· τήν ὥρα πού καμιά ἐλπίδα σωτηρίας δέν κρυφόλαμπε ἀπό πουθενά καί

94 ἦταν ἀπό συμμαχούς ἐρημοί, γυμνοί ἀπό κάθε ἐλπίδα· τήν ὥρα πού ἦταν στό χέρι τους ὄχι μονάχα ἀπό κείνους τοὺς κινδύνους νά γλιτώσουν, ἀλλά καί ἓνα σωρό προνόμια προσωπικά νά ἐξασφαλίσουν, ὅπως ὑπόσχονταν ὁ Ξέρξης⁵⁶, ἂν θά τοῦ ἔδιναν τό ναυτικό τῆς πόλης — πίστευε, βλέπετε, πώς ἔτσι θά κυριαρχοῦσε ἀμέσως καί στήν Πελοπόννησο· τήν ὥρα αὐτή, τήν κρισιμότατη γιά κείνους, δέ δέχτηκαν τίς προσφορές του οὔτε καί ἔτρεξαν στίς προτάσεις τῶν βαρβάρων γιά

95 προδοσί⁵⁷. Ἀντίθετα : οἱ ἴδιοι ἐτοιμάζονταν νά ἀγωνιστοῦν ἀγῶνα ἔσχατο γιά τήν Ἐλευθερία, χωρίς νά νιώθουν ὅμως καί καμιά μνησι-κακία γιά τοὺς ἄλλους, πού προτιμοῦσαν τή σκλαβιά. Πίστευαν, βλέπετε, πώς οἱ μικρές καί ἀσήμαντες πόλεις ἔχουν τό δικαίωμα νά ἐπιζητοῦν τή σωτηρία τους μέ κάθε μέσο· ἐκεῖνες ὅμως πού ἔχουν τήν ἀξίωση νά ρυθμίζουν τήν τύχη τῆς Ἑλλάδας δέν εἶναι δυνατό νά ἀποφεύγουν τοὺς κινδύνους. Ὅπως γιά κάθε τίμιο καί ἄξιο ἄνθρωπο ἓνας ἐνδοξος θάνατος εἶναι προτιμότερος ἀπό μιά ζωή βουτηγμένη στήν ντροπή, ἔτσι καί γιά τίς πόλεις πού ξεχωρίζουν ἀπό τίς ἄλλες εἶναι πιό ὠφέλιμο νά ἐξαφανιστοῦν ἀπό τό πρόσωπο τῆς γῆς παρά νά τίς δοῦν ντροπιασμένες στή σκλαβιά.

96 Εἶναι φανερό πώς ἡ σκέψη αὐτή στάθηκε ὁδηγός τους. Καί ἀφοῦ

δέν είχαν τή δύναμη νά ἀντιμετωπίσουν τόν ἐχθρό στή στεριά καί στή θάλασσα μαζί, παράλαβαν ὅλο τόν ἄμυχον πληθυσμό καί τράβηξαν γιά τό γειτονικό νησί τῆς Σαλαμίνας, γιά νά μπορέσουν νά πολεμήσουν πρῶτα μέ τή μιά καί ὕστερα μέ τήν ἄλλη ἀπό τίς δύο δυνάμεις τοῦ ἐχθροῦ. Πῶς θά ἦταν δυνατό λοιπόν νά βρεθοῦν ἄντρες πῶς γενναῖοι ἀπό αὐτούς ἢ μέ πῶς μεγάλη ἀφοσίωση στούς "Ελληνες, ἀφοῦ ἄντε-
ξαν νά δοῦν τήν πόλη τους νά ἐρημώνεται, τή χώρα τους νά καταστρέ-
φεται, τά ἱερά νά λεηλατοῦνται καί τούς ναούς νά καίγονται καί ὅλη
τήν κατάρρα τοῦ πολέμου νά ζώνει τή δικιά τους πόλη, μόνο καί μόνο
γιά νά μή γίνουν ἡ αἰτία νά πέσουν στή σκλαβιά οἱ ἄλλοι "Ελληνες;

Καί σά νά μήν τούς ἔφταναν αὐτά, ἔτοιμοι ἦταν νά τά βάλουν μό- 97
νοι τους μέ χίλια διακόσια πλοῖα τοῦ ἐχθροῦ. Μά δέν τούς ἄφησαν μονά-
χους : Ἐπειδὴ ντράπηκαν οἱ Πελοποννήσιοι τήν ἀρετή τους καί νόμι-
σαν πῶς, ἂν χαθοῦν οἱ δικοί μας, οὔτε καί ἐκεῖνοι θά γλιτώσουν τελικά,
ἂν πάλι καταφέρουν καί νικήσουν, οἱ πόλεις οἱ δικές τους θά βουτη-
χτοῦνε στή ντροπή, ἀναγκάστηκαν νά πάρουν μέρος στόν ἀγώνα. Καί
γιά τήν ἀναταραχή πάνω στή μάχη, γιά τίς πολεμικές κραυγές καί γιά
τίς ἐνθαρρυντικές προτροπές — χαρακτηριστικά κοινά σέ ὅλες τίς ναυ-
μαχίες — ἔχω τή γνώμη πῶς δέν πρέπει νά χάσω ὥρα νά τά πῶ.

"Ὅμως τίς πράξεις τίς ξεχωριστές, πού ἀξίζουν τήν ἡγεμονία 98
καί εἶναι σύμφωνες μέ ὅσα προανάφερα, αὐτές εἶναι τό χρέος μου νά
σᾶς παρουσιάσω : Ἡ πόλη μας λοιπόν, ὅταν εἶχε τή δύναμή της ὅλη
ἀνέπαφη, εἶχε μιά τέτοια ὑπεροχή ἀπέναντι στίς ἄλλες, ὥστε, καί ρη-
μαχμένη ἀκόμα, ἔβαλε στόν κοινό ἀγώνα τῆς Ἑλλάδας τριῆρεις περισ-
σότερες ἀπό ὅσες ὅλοι μαζί οἱ ἄλλοι "Ελληνες, πού ἔλαβαν μέρος στή
ναυμαχία τότε. Καί σίγουρα κανεῖς δέν ἔχει τόση ἐμπάθεια μαζί μας,
ὥστε νά μήν ὁμολογεῖ ὅτι ἡ ναυμαχία αὕτη εἶναι πού ἐξασφάλισε τή
νίκη μας στούς Περσικούς πολέμους καί τούτη πάλι ἦταν κατόρ-
θωμα τῆς πόλης μας μονάχα.

"Αμα λοιπόν εἶναι νά γίνῃ ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν βαρβάρων, 99
ποιοί εἶναι φυσικό νά ἔχουν τήν ἡγεμονία; Δέν εἶναι αὐτοί πού καί στόν
προηγούμενο πόλεμον ξεχώρισαν ἀπό ὅλους, πού πρόταξαν πολλές φορές
σάν ἄτομα τά στήθη τους στόν κίνδυνο γιά τό κοινό συμφέρον, ὅπου
δέχτηκαν τά πρωτεῖα; Δέν εἶναι αὐτοί πού ἄφησαν τήν πόλη τους,
γιά νά σωθοῦν οἱ ἄλλοι, πού τόν παλιό καιρό ἱδρυσαν τίς πῶς
πολλές πόλεις καί πού πολλές φορές τίς ἔσωσαν ἀπό μεγάλες

συμφορές; Δέ θά ἦταν τάχα προσβολή ἀπαράδεκτη, ἂν θά κριθοῦμε ἄξιοι ἐμεῖς γιά πιά μικρές τιμές, τῇ στιγμῇ πού σηκώσαμε στίς πλάτες μας τίς πιά μεγάλες συμφορές, καί ἂν θά ἀναγκαστοῦμε νά ἀκολουθοῦμε τώρα ἄλλους, τῇ στιγμῇ πού τότε πῶτοι πῶτοι ἐμεῖς ἀντιμετωπίσαμε τόν κίνδυνο πού ἀπειλοῦσε ὅλη τήν Ἑλλάδα;

Ὡς τῇ στιγμῇ ἐκείνῃ, τό ξέρω, ὅλοι θά παραδέχονταν ὅτι εἶχε προσφέρει ἡ πόλη μας πολλές εὐεργεσίες στήν Ἑλλάδα καί δικαιοματικά θά τῆς ἀνῆκε ἡ ἡγεμονία. Γιά τήν ἀμέσως κιόλας κατοπινὴ περίοδο μᾶς κατακρίνουν μερικοὶ πὼς τάχα, ἀφότου παραλάβουμε τήν ἀρχηγία στὴ θάλασσα, ἀφθονες συμφορές προξενήσαμε στοὺς Ἑλλήνες. Μὲ τὰ λόγια τους αὐτά μᾶς καταλογίζουν φυσικά τήν ὑποδούλωση τῶν κατοίκων τῆς Μήλου⁵⁸ καί τὴ σφαγὴ τῶν Σκιωναίων⁵⁹.

- 101 Προσωπικά ὅμως νομίζω ὅτι, ἂν μερικοὶ ἀπὸ ὅσους μᾶς πολέμησαν ἀποδείχτηκε πὼς τιμωρήθηκαν σκληρὰ, αὐτὸ δέ μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπόδειξη πὼς διοικήσαμε μὲ τρόπο ἀνάρμοστο. Ἀντίθετα, πολὺ πιά ἰσχυρὴ ἀπόδειξη, πὼς ὀρθὰ διαχειριστήκαμε τίς ὑποθέσεις τῶν συμμάχων, ἀποτελεῖ τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τίς πόλεις τίς συμμαχικές, πού ἔμειναν πιστές στὴ δικιά μας ἐξουσία, καμιά δὲν ἔπεσε σ' αὐτές τίς συμφορές.

- 102 Ἐπειτα, ἂν ὑπάρχουν ἄνθρωποι πού διαχειρίστηκαν τίς ἴδιες ὑποθέσεις μὲ τρόπο μαλακότερο, δικαιολογημένα θά τὰ ἔβαζαν μαζί μας. Ἀφοῦ ὅμως οὔτε αὐτὸ ἔχει συμβεῖ, οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἐπιβάλλεις ἐξουσία σέ τόσο πλῆθος πόλεων χωρὶς νά τιμωρεῖς αὐτοὺς πού παρεκτρέπονται, πὼς δὲν ἀξίζουμε τόν ἔπαινο ἐμεῖς, τῇ στιγμῇ πού κατορθώσαμε νά διατηρήσουμε τόσον καιρὸ τήν ἐξουσία⁶⁰, χωρὶς νά δυσχεραίσουμε παρά ἐλάχιστους;

- 103 Νομίζω μάλιστα πὼς ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ἄξιοι προστάτες τῶν Ἑλλήνων θά σταθοῦν ἐκεῖνοι πού στά δικά τους χρόνια, ὅσοι πειθαρχήσαν, ἀπόκτησαν μεγάλη εὐτυχία. Στά χρόνια λοιπόν τῆς ἡγεμονίας τῆς δικιάς μας θά βροῦμε καί τῶν ιδιωτῶν τὰ σπίτια σέ μεγάλη προκοπὴ καί εὐδαιμονία καί ὅλες τίς πόλεις σέ μιὰ ξεχωριστὴ ἀνάπτυξη καί εὐημερία. Εἶναι πού δέ ζηλεύαμε τίς πόλεις πού προόδευαν· δέ δημιουργοῦσαμε ἀναταραχὴ ἐπιβάλλοντας πολιτεύματα ἀντίθετα, ἔτσι πού μεταξὺ τους νά φαγώνονται καί ἐμᾶς νά μᾶς ὑπηρετοῦν δουλικά⁶¹. Τῶν συμμάχων τήν ὁμόνοια τῇ θεωροῦσαμε κοινὴ ὠφέλεια γιά ὅλους καί κυβερνοῦσαμε ὅλες τίς πολιτεῖες μετ' οὓς ἴδιους νόμους σὰν σύμμαχοι

πραγματικοί και όχι σάν αφέντες. Μόνο τή γενική πολιτική τους κα-
τευθύνουμε, χωρίς νά έπεμβαίνουμε σέ θέματα προσωπικής έλευθε-
ρίας, πού ήταν άπαραβίαστη. Βοηθούσαμε τό λαό και πολεμούσαμε τήν 105
τυραννία, γιατί είχαμε τή γνώμη πώς είναι άπαραδέκτο οί λίγοι νά
καταδυναστεύουν τούς πολλούς, νά αποκλείονται άπό τά δημόσια
άξιώματα οί άποροι, πού ώστόσο σέ τίποτα δέν ύστεροΰσαν μπρός
στούς άλλους : Πιστεύαμε ότι δέν έπιτρέπεται σέ μιá πατρίδα, πού
είναι κοινή γιά όλους, άλλοι νά είναι τύραννοι και άλλοι μέτοικοι⁶², και
αυτοί πού είναι άπό τή φύση πολίτες, νά χάνουν τά πολιτικά τους
δικαιώματα άπό τό νόμο.

Τέτοιες κατηγορίες έχοντας γιά τίς όλιγαρχίες και ακόμα σοβα- 106
ρότερες εφαρμόσαμε στίς άλλες συμμαχικές πόλεις τό ίδιο άκρι-
βώς πολίτευμα πού είχαμε και έμεΐς, και δέν ξέρω γιατί πρέπει νά
κάνω μακρολογώντας έπαινο γι' αυτό, τή στιγμή μάλιστα πού είναι
δυνατό νά είμαι και σύντομος.

Άρκει νά πώ ότι μέ τό πολίτευμα αυτό ζήσαμε ήσυχοι έβδο-
μήντα χρόνια συνεχώς, χωρίς τυράννους, χωρίς σκλαβιά άπό τούς
βαρβάρους, μονιασμένοι και άδερφωμένοι μεταξύ μας, σέ γαλήνη
και ειρήνη μέ τόν κόσμο όλο.

Γιά όλα αυτά πρέπει οί άνθρωποι πού λογιεύονται νά μ'ας χρω- 107
στούν εύγνωμοσύνη, και όχι νά μ'ας κακολογούν γιά τούς κληρού-
χους⁶³, άφοΰ τούς στέλναμε στίς πόλεις πού έρηνμώνονταν όχι άπό πλε-
ονεξία, μά γιά νά τίς φυλάξν και νά τίς προστατεύουν. Θέλετε τώρα
και άπόδειξη γι' αυτό; Είχαμε βέβαια χώρα πολύ μικρή, σέ σύγ-
κριση μέ τό μεγάλο αριθμό τών πολιτών, μά δύναμη μεγάλη· είχαμε
πλοΐα δυό φορές τόσα όσα οί άλλοι "Έλληνες μαζί, πλοΐα πού ήταν σέ
θέση νά άναμετρηθοΰν κάθε στιγμή μέ τά διπλάσια σέ αριθμό· πλάι 108
στήν Άττική ήταν ή Εϋβοΐα, πού είχε θέση εξάΐρετη γιά τήν κυριαρ-
χία μας στή θάλασσα και πολλά πλεονεκτήματα σέ σύγκριση μέ τά
άλλα νησιά, και αυτήν τήν είχαμε στό χέρι πιό σίγουρα και άπό τή
δική μας πόλη· ξέραμε ακόμα ότι και άπό τούς "Έλληνες και άπό τούς
βαρβάρους εύημεροΰσαν περισσότερο όσοι ξεσπίτωναν και άναστατώ-
ναν τούς γείτονες, γιά νά εξασφαλίσουν γιά λογαριασμό τους πλούσια
ζωή και ξένοιαστη. Όμως τίποτα άπό αυτά δέ μ'ας ξεσήκωνε τό νοΰ,
γιά νά φερθοΰμε άδίκαια στούς ανθρώπους τοΰ νησιού αυτού. Άντίθε- 109
τα, μονάχα έμεΐς άπό τούς λαούς πού άπόχτησαν ποτέ μεγάλη δύναμη

δεχτήκαμε νά ζήσουμε πιά φτωχικά από όσους έχουν τό όνομα ότι εἶναι δοῦλοι. Καί ὅπωςδήποτε, ἂν θέλαμε νά δοῦμε τό συμφέρον μας μονάχα, σίγουρα δέ θά ἐπιθυμούσαμε τῶν Σκιωναίων τή χώρα — εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι τήν παραδώσαμε στούς Πλαταιεῖς τούς πρόσφυγες, πού κατέφυγαν σ' ἐμᾶς γιά προστασία⁶⁴ — ἀφήνοντας ἀνενόχλητη μιά τέτοια χώρα, πού θά μπορούσε ὅλους μας νά μᾶς κάνει πλούσιους.

Οἱ συμφορές 110
πού προκάλε-
σε ἡ Σπαρτιατι-
κή ἡγεμονία.

Παρ' ὅλα αὐτά καί ἐνῶ τέτοια διαγωγή δείξαμε στούς συμμάχους καί τόσο φανερά ἀποδείξαμε πώς δέν ἐπιθυμούσαμε τά ξένα ἀγαθά, τολμοῦν νά μᾶς κατηγοροῦν ποιοί; Αὐτοί πού πῆραν μέρος στίς δεκαρχίες⁶⁵, ρήμαξαν τίς πατρίδες τους, ἔκαναν ἕνα τίποτα τίς ἀδικίες τίς παλιές μπρός στίς δικές τους, δέν ἄφησαν κανένα περιθώριο γιά νά τούς ξεπεράσουν ἄλλοι πού τυχόν θά ἤθελαν κατόπιν νά φερθοῦν αἰσχρά· αὐτοί πού ἰσχυρίζονται ὅτι λατρεύουν καθετί λακωνικό, ὅμως οἱ πράξεις τους εἶναι πέρα γιά πέρα ἀντίθετες ἀπό τίς συνήθειες τῶν Σπαρτιατῶν⁶⁶, καί ἐνῶ θρηνολογοῦν δῆθεν γιά τή συμφορά πού βρῆκε τούς Μηλίους, τόλμησαν ὥστόσο νά διαπράξουν ἐγκλήματα ἀθεράπευτα στούς συμπολίτες τους τούς ἰδίους.

111 Καί ποῖο κακό δέν ἔκαμαν; Ποιά πράξη αἰσχρή ἢ φρικιαστική ἄφησαν νά τούς διαφύγει; Τούς μεγαλύτερους ἐχθρούς τοῦ νόμου καί τῆς τάξης τούς θεωροῦσαν πιστούς· χαϊδολογοῦσαν τούς προδότες, σάν νά ἦταν εὐεργέτες τῆς πατρίδας· προτιμοῦσαν νά εἶναι δοῦλοι σέ ἕναν εἴλωτα⁶⁷, ἀρκεῖ νά ἐξευτελίσουν τήν πατρίδα τους· τιμοῦσαν τούς φονιάδες καί τούς δολοφόνους τῶν συμπολιτῶν τους ἀκόμα περισσό-
112 τερο καί ἀπό τούς δικούς τους τούς γονεῖς. Ὅδῃγησαν τόν κόσμο σέ τέτοιο σημεῖο ὠμότητας, ὥστε πρωτύτερα, στά χρόνια τῆς εὐτυχίας, καί στίς μικρές ἀκόμα ἀτυχίες ἔβρισκε ὁ καθένας μας πολλούς νά τοῦ παρασταθοῦν, ἐνῶ τότε, τόν καιρό τῆς δικιᾶς τους κυριαρχίας, μέ τό πλῆθος τίς συμφορές πού ἔπεσαν στόν καθένα, πᾶψαμε νά λυπούμαστε τούς ἄλλους· δέν ἄφησαν σέ κανέναν περιθώρια νά συγκινηθεῖ μέ τούς καημούς τῶν ἄλλων.

113 Πραγματικά, σέ ποῖόν δέν ἔδειξαν τήν ἐγκληματική διάθεσή τους; Ἡ ποιός στάθηκε τόσο μακριά ἀπό τή δημόσια ζωή, ὥστε δέν ἀναγκάστηκε νά μπεῖ βαθιά μέσα στίς συμφορές, ὅπου μᾶς βούτηξαν αὐτοί οἱ ἐλεεινοί; Ἐπειτα δέν ντρέπονται πού κατακρίνουν ἐμᾶς,

έναντια σέ κάθε έννοια δικαιοσύνης, τή στιγμή πού τίς πόλεις τίς δικές τους τίς έριξαν σέ τέτοια παρανομία; Καί πάνω από όλα έχουν τό θράσος νά κάνουν λόγο γιά ιδιωτικές καί γιά δημόσιες δίκες, πού έγιναν άλλοτε σ' έμας⁶⁸, τή στιγμή πού αὐτοί, μέσα σέ τρεῖς μῆνες μονάχα, σκότωσαν χωρίς δίκη ἀκόμα περισσότερους ἀπό ὅσους δίκασε ἡ πόλη μας μέσα σέ ὅλο τό μακρύ διάστημα πού κράτησε ἡ ἡγεμονία της⁶⁹.

"Ὅσο γιά τίς ἐξορίες, τίς ἐσωτερικές ἀναστατώσεις, τή σύγχυση καί τήν παρανομία, τίς αὐθαίρετες πολιτειακές μεταβολές, καί ἀκόμα γιά τά ἐγκλήματα πρὸς τά παιδιά, τό ἀτίμασμα τῶν γυναικῶν, τήν ἀρπαγή τῶν περιουσιῶν, ποίος θά μπορούσε νά τά ἀπαριθμήσει όλα αὐτά⁷⁰; "Ενα μονάχα ἔχω νά πῶ καί τίποτα ἄλλο : Οἱ ἀδικίες πού έγιναν στά χρόνια τῆς δικιᾶς μας κυριαρχίας μέ ἓνα μονάχα ψήφισμα⁷¹ θά ἦταν δυνατό νά διαλυθοῦν· ὅμως τίς σφαγές καί τίς παρανομίες πού έγιναν στά χρόνια τους κανεῖς δέν εἶναι δυνατό νά τίς γιastreψει.

Ἀλλά οὔτε ἡ εἰρήνη, πού ἔχουμε τώρα⁷², οὔτε ἡ δῆθεν αὐτονομία, πού εἶναι γραμμένη βέβαια στίς συνθήκες, μά δέν ὑπάρχει πραγματικά στίς πολιτείες, ἀξίζει νά προτιμηθοῦν μπροστά στή δικιά μας ἡγεμονία. Καί πράγματι ποίος θά ἦταν δυνατό νά ἐπιθυμήσει μιὰ τέτοια θλιβερή κατάσταση, ὅπου οἱ πειρατές κατέχουν τίς θάλασσες, οἱ πελταστές⁷³ κυριεύουν τίς πόλεις, καί οἱ πολίτες, ἀντί νά μάχονται μέ τοὺς ἐχθροὺς, γιά νά ὑπερασπίσουν τίς πόλεις τους, τρώγονται μεταξύ τους μέσ στά τείχη, ὅπου μετά τήν εἰρήνη ὑποδουλώθηκαν μέ βία πόλεις ἀκόμα περισσότερες ἀπό ὅσες πρὶν ἀπό αὐτή, ὅπου ἀπό τίς συχνές πολιτικές ἀναστατώσεις πιό τρομαγμένοι εἶναι οἱ κάτοικοι στίς πόλεις ἀπό αὐτοὺς πού βρίσκονται διωγμένοι σέ ἐξορίες; Τρέμουν, βλέπετε, τί θά τοὺς ξημερώσει, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἔχουν τουλάχιστον ἐλπίδα πὼς θά γυρίσουν κάποτε στόν τόπο τους.

Καί τόσο μακριά βρίσκονται ἀπό τήν ἐλευθερία καί τήν αὐτονομία, ὥστε ἄλλες εἶναι στά χέρια τῶν τυράννων, ἀλλοῦ λύνουν καί δένουν οἱ ἀρμοστές, πολλές ἔχουν καταστραφεῖ ἐντελῶς καί ἄλλες ἔχουν τό βάρβαρο γιά ἀφέντη. Αὐτόν πού, ὅταν τόλμησε κάποτε νά περάσει στήν Εὐρώπη καί νά τό πάρει ἀπάνω του πιότερο ἀπό ὅσο τό ἄξιζε, τόν καταντήσαμε σέ τέτοια κατάσταση ἐμεῖς, ὥστε ὄχι μόνο νά σταμα-

115 Καταδίκη τῆς εἰρήνης τοῦ Ἀνταλκίδα – Ἡ εὐθύνη τῶν Σπαρτιατῶν.

116

117

118

τήσει ὀριστικά τίς ἐκστρατεῖς ἐναντίον μας, ἀλλά νά ἀνέχεται νά καταστρέφεται καί ἡ χώρα του. Καί μόνο πού ἐπλευσε γιά ἐδῶ μέ χίλια διακόσια πλοῖα, σέ τέτοια ταπείνωση τόν ρίξαμε, ὥστε πολεμικό καράβι νά μήν τολμάει νά κατεβάσει πιά ἐδῶθε ἀπό τήν Φασήλιδα⁷⁴, μόνο νά κάθεται ἡσυχά, νά περιμένει ἴσως εὐνοϊκή περίσταση, μά νά μήν ἔχει ἐμπιστοσύνη στίς δυνάμεις πού διέθετε.

119 Καί ὅτι τά πράγματα βάδισαν ὅπως βάδισαν μόνο μέ τήν ἀνδρεία τῶν προγόνων μας, τό ἔδειξαν ὀλοκάθαρα οἱ συμφορές τῆς πόλης μας. Ἀμέσως, μόλις χάσαμε τήν ἡγεμονία ἐμεῖς, ἄρχισαν καί τῶν Ἑλλήνων τά δεινά. Ὑστερα δηλαδή ἀπό τήν καταστροφή μας στόν Ἑλλήσποντο⁷⁵ καί ἀφοῦ ἄλλοι ἀνάλαβαν πιά τήν ἡγεσία, οἱ βάρβαροι νίκησαν σέ ναυμαχία⁷⁶, πῆραν τήν ἐξουσία στή θάλασσα, κατέλαβαν τά περισσότερα νησιά, ἀποβιβάστηκαν στή Λακωνική, κυρίεψαν τά Κύθηρα μέ βία καί ἔκαναν τό γύρο τῆς Πελοποννήσου λεηλατώντας καί ρημάζοντας.

120 Ὁ καλύτερος τρόπος μάλιστα γιά νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς τό μέγεθος τῆς μεταβολῆς πού μεσολάβησε εἶναι νά παραβάλλει τά κείμενα τῶν συνθηκῶν πού ἔγιναν στίς μέρες⁷⁷ μας μέ αὐτές πού ὑπογράφτηκαν τώρα τελευταία. Ἀπό τή σύγκριση αὐτή θά ἀποδειχτεῖ πῶς τότε ἐμεῖς βάζαμε περιορισμούς στήν ἐξουσία τοῦ βασιλιᾶ, ὀρίζαμε τοὺς φόρους σέ ὀρισμένες περιπτώσεις καί τοῦ ἀπαγορεύαμε νά βγαίνει ἐλεύθερα στή θάλασσα· τώρα ὅμως ἐκεῖνος εἶναι πού ρυθμίζει τῶν Ἑλλήνων τά ζητήματα, τοὺς δίνει ἐντολές πάνω στό τί πρέπει νά κάμουν, καί μόνο πού δέ βάζει Πέρσες σατράπες τοποτηρητές⁷⁸ στίς πόλεις μας.

121 Γιατί τί ἄλλο πιά ἀπομένει ἔξω ἀπό αὐτό; Μήπως δέν ἔκανε ὅ,τι ἤθελε στὸν πόλεμο; Δέν ὑπαγόρευσε αὐτός τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης καί δέ ρυθμίζει σήμερα ὅπως θέλει τή γενική πολιτική κατάσταση; Δέν τρέχουμε σ' ἐκεῖνον, σάν νά εἶναι ἀφεντικό μας, ὅταν εἶναι νά κατηγορήσουμε ἢ μιὰ πόλη τήν ἄλλη; Δέν τὸν ἀποκαλοῦμε Μεγάλο Βασιλέα, σάν νά εἴμαστε στὰ χέρια του αἰχμάλωτοι; Καί ὅταν πολεμοῦμε μετὰξὺ μας, ἐλπίδες σωτηρίας δέ στηρίζουμε σ' ἐκεῖνον, πού μέ μεγάλη του χαρά ὅλους θά μᾶς ἐξόντωνε;

122 Ὅλα αὐτά θά πρέπει νά τά ἀναλογιστοῦμε καί, ἀφοῦ νιώσουμε ἀγανάκτηση γιά τή σημερινή κατάντια μας, νά ἐπιζητήσουμε φιλότιμα τήν ἀνασύσταση τῆς ἡγεμονίας μας. Ἀκόμα νά ἀποδώσουμε

μομφή στους Σπαρτιάτες, γιατί ἄρχισαν τόν πόλεμο⁷⁹ δῆθεν γιά νά ἐλευθερώσουν τούς "Ελληνες καί, καταλήγοντας, τόσο πολλούς παράδωσαν στά χέρια τῶν βαρβάρων γιατί ἀπόσπασαν τούς "Ιωνες ἀπό τή δικιά μας πόλη, πού ἦταν ἡ μητρόπολή τους καί πού τούς ἔσωσε τόσες φορές, γιά νά τούς παραδώσουν στους βαρβάρους⁸⁰, πού κατέχουν τή χώρα τους παρά τή θέλησή τους καί οὔτε στιγμή δέν ἔπαψαν νά πολεμοῦν μαζί τους.

Καί τότε βέβαια τούς ἐπιανε ἡ ἀγανάκτηση, ὅταν ἐμεῖς εἴχαμε 123
τή δίκαιη ἀξίωση νά διοικοῦμε μερικούς ἀπό τούς "Ελληνες μέ τρόπο νόμιμο· τώρα ὁμως, πού ἔπεσαν σέ μιά τέτοια σκλαβιά οἱ ἴδιοι αὐτοί "Ελληνες, καθόλου δέ νοιάζονται γι' αὐτούς, πού δέν τούς φτάνει μόνο νά ρημάζονται στους φόρους, νά βλέπουν τίς ἀκροπόλεις τους νά τίς κατέχουν οἱ ἐχθροί, ἀλλά, ἐξόν ἀπό τήν κοινή τους συμφορά, δέχονται καί μαρτύρια σωματικά ἀκόμα φοβερότερα ἀπ' ὅσα οἱ σκλάβοι πού ἀγοράζουμε μέ χρήμα⁸¹. Κανένας ἀπό μᾶς δέν τυραννάει τό δοῦλο⁸² του μέ τόση ἀπανθρωπιά, ὅπως ἐκεῖνοι ἐκεῖ πέρα βασανίζουν τούς ἐλεύθερους.

Μά τό πιό τραγικό μαρτύριο εἶναι γι' αὐτούς ὅταν τούς ἀναγκά- 124
ζουν νά ἐκστρατεῦν μαζί τους, γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν ἴδια τή σκλαβιά τους, νά πολεμοῦν μέ ἐκείνους πού ἔχουν τήν ἀπαίτηση νά μείνουν ἐλεύθεροι καί νά ἀντιμετωπίζουν τούς πιό σκληρούς ἀγῶνες, ὅπου, ἂν νικηθοῦν, τήν ἴδια τή στιγμή θά ἀφανιστοῦν, ἂν πάλι κατορθώσουν καί νικήσουν, θά σιγουρέψουν τή σκλαβιά τους ἀκόμα περισσότερο.

Καί γιά ὅλα αὐτά ποιούς ἄλλους πρέπει νά θεωρήσουμε ὑπεύ- 125
θυνους, ἂν ὄχι τούς Σπαρτιάτες, πού μέ τέτοια δύναμη στά χέρια τους ἀφήνουν τούς συμμάχους νά ὑποφέρουν βάσανα φριχτά, καί τούς βαρβάρους νά ἀπλώνουν τήν κυριαρχία τους μέ τῶν "Ελλήνων τήν παλικαριά καί τή βοήθεια; Αὐτοί πού πρῶτα διώχναν τούς τυράννους⁸³ καί βοηθοῦσαν τό λαό, τόσο πολύ ἔλλαξαν πολιτική, πού πολεμοῦν τά πολιτεύματα τά δημοκρατικά καί ἐγκαθιστοῦν παντοῦ τίς μοναρχίες.

"Αλλωστε κατάστρεψαν ἀπό τά θεμέλια τή Μαντίνεια⁸⁴, καί μάλι- 126
στα μετά τή σύναψη εἰρήνης, ὑπόταξαν μέ βία τήν ἀκρόπολη Καδμεία⁸⁵ τῶν Θηβαίων καί τώρα δά πολιορκοῦν τήν "Ολυνθο⁸⁶ καί τό Φλιούντα⁸⁶. Ἀκόμα βοηθοῦν τό βασιλιά τῶν Μακεδόνων Ἀμύντα⁸⁷, τόν τύραννο

- τῆς Σικελίας Διονύσιο⁸⁷, ὥς καί τό βάρβαρο⁸⁷ πού ἐξουσιάζει τήν Ἀσία, γιά νά ἀποκτήσουν οἱ ἴδιοι ὅσο γίνεται πιά μεγάλη δύναμη καί ἐπιβο-
- 127 λή. Καί ὅμως τουλάχιστο παράλογο δέν εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ προστάτες τῶν Ἑλλήνων ἀπό τή μιᾶ μεριά νά ὀρίζουν κυρίαρχο καί ἀφέντη ἕνα μονάχα πρόσωπο σέ τόσο πλῆθος ἀπό ἀνθρώπους, πού καί τόν ἀριθμό τους δέν μπορεῖς νά ὑπολογίσεις, καί ἀπό τήν ἄλλη νά μὴν ἀφήνουν οὔτε τίς πιά μεγάλες πόλεις νά κανονίζουν μόνες τά ζητήματά τους, μά ἡ νά τίς ἀναγκάζουν νά εἶναι σκλάβες ἢ νά τίς ρίχνουν σέ συμφο-
- 128 ρές ἀβάσταχτες; Καί τό φριχτότερο ἀπό ὅλα, νά βλέπεις αὐτούς πού ἔχουν τήν ἀξίωση νά εἶναι στήν Ἑλλάδα ἡγεμόνες νά κάνουν κάθε μέρα ἐκστρατεῖες ἐνάντια στούς Ἕλληνες, μέ τούς βαρβάρους ὅμως νά ἔχουν πάντοτε φιλία καί συμμαχία ἀδιατάρακτη.

ΘΕΜΑ Β'.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ 129
πολέμου κατὰ
τῶν Πελοπόν.

- Καί ἄς μὴ νομίζει κανεὶς πὼς προκαλῶ δυσχέρειες πού ἀνακάλεσα στή μνήμη σας μέ τόσο σκληρό τρόπο τὰ γεγονότα αὐτά, τή στιγμή μάλιστα πού ἀπό τήν ἀρχή σᾶς δήλωσα πὼς θά μιλήσω γιά συνδιαλλαγή. Μίλησα ἔτσι ὄχι βέβαια γιά νά διαβάλω τήν πόλη τῶν Σπαρτιατῶν μπροστά στούς ἄλλους Ἕλληνες, ἀλλά γιά νά ἀναγκάσω αὐτούς τοὺς ἴδιους νά ἀλλάξουν νοοτροπία — μέσα στά πλαίσια φυσικά τῆς δύναμης πού ἔχει ἕνας λόγος.
- 130 Μά οὔτε καί εἶναι δυνατό νά ἀποτρέψεις ἀπό σφάλματα ἢ νά κάνεις κάποιον νά ἐπιθυμήσει πράξεις διαφορετικές, ἂν δέ θά κατακρίνεις μέ τρόπο ἀποφασιστικό τήν τωρινή κακὴ διαγωγή του. Κατήγορους πρέπει νά θεωροῦμε μονάχα ὅσους ἐπικρίνουν μέ αὐτό τὸν τρόπο μέ σκοπὸ νά βλάψουν κάποιον· ἀντίθετα, αὐτούς πού μιλοῦν γιά τὸ καλὸ θά πρέπει νά τοὺς ὀνομάζουμε συμβούλους. Καί αὐτὸ γιατί τὸν ἴδιο λόγο, ὅταν δέν ξεκινάει καί ἀπὸ τήν ἴδια πρόθεση, δέν πρέπει νά τὸν κρίνουμε καί μέ τὸ ἴδιο πνεῦμα.
- 131 Ἄλλωστε ἔχουμε νά τοὺς κατακρίνουμε καί γιά ἄλλο λόγο ἀκόμα: Τοὺς γείτονες τῆς χώρας τους τοὺς ἀναγκάζουν νά εἶναι εἰλωτες⁸⁸ στήν πόλη τους, ἐνῶ τίποτα τέτοιο δέ φροντίζουν νά πετύχουν γιά τὸ κοινὸ συμφέρον τῶν συμμάχων, παρόλο πού εἶναι στό χέρι τους νά διαλύσουν τήν ἔχθρα τους μέ ἐμᾶς καί νά ἀναγκάσουν ὅλους τοὺς βαρ-
- 132 βάρους νά γίνουν οἱ περίοικοι⁸⁸ ὅλης τῆς Ἑλλάδας. Καί ὅμως αὐτοὶ πού νιώθουν δίκαιη περηφάνια γιά τὰ φυσικά τους προτερήματα καί ὄχι γιατί ἡ τύχη τοὺς τὰ ἔφερε ὅλα βολικά, ἔχουν ὑποχρέωση νά καταπιάνονται μέ πράξεις τέτοιες βέβαια, καί ὄχι νά ὀρίζουν

τούς δασμούς για τούς κατοίκους τῶν νησιῶν, τούς ἀνθρώπους δηλαδή πού ἀξίζουν μόνο νά τούς λυποῦνται : Τούς βλέπουν κάθε μέρα πού ἀναγκάζονται νά ὀργώνουν τά βουνά, ἔτσι πού ἡ γῆ τους εἶναι στεῖρα καί ἄγονη, ἐνῶ οἱ στεριανοί, πού ἔχουν στή διάθεσή τους χωράφια ἄφθονα καί γόνιμα, τά πιό πολλά τά ἀφήνουν ἀδούλευτα· μά καί ἀπό τά λίγα πού δουλεύουν ἀποκομίζουν πλούτη ἀμέτρητα.

Ἔχω τή γνώμη πώς, ἂν κάποιοι ξένος ἐρχόταν ἀπό ἄλλοῦ καί 133 ἀντίκριζε τήν τωρινή κατάσταση τῆς χώρας μας, σίγουρα θά μᾶς νόμιζε τρελούς καί ἐμᾶς καί τούς Σπαρτιάτες : Παλεύουμε μεταξύ μας γιά τιποτένια πράγματα, τή στιγμή πού χωρίς κανένα φόβο μπορούμε νά ἀποχτήσουμε πολλά, ρημάζουμε τή χώρα τή δικιά μας καί δέ μᾶς νοιάζει διόλου νά ἀποχτήσουμε καί νά χαροῦμε τά πλούτη τῆς Ἀσίας.

Καί γιά τό βασιλιά βέβαια τῆς Περσίας τίποτα δέν εἶναι πιό 134 ὠφέλιμο, ἀπό τό νά λογαριάζει διαρκῶς μέ ποιόν ἀκριβῶς τρόπο δέ θά πάψουμε στιγμή ἐμεῖς νά πολεμοῦμε μεταξύ μας. Ἐμεῖς ὅμως τόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τό νά προκαλέσουμε συγκρούσεις μέσα στούς δικούς του ὑποτελεῖς ἢ νά τούς κάνουμε νά ἐπαναστατήσουν, ὥστε ἀκόμα καί τίς ταραχές, πού γίνονται ὁλότελα τυχαῖα, τόν βοηθοῦμε νά τίς καταπνίξει· ἀφοῦ καί ἀπό τά δυό στρατόπεδα πού βρίσκονται στήν Κύπρο⁸⁹, τή στιγμή πού καί τό ἓνα καί τό ἄλλο εἶναι τό ἴδιο ἐλληνικά, τοῦ ἐπιτρέπουμε νά χρησιμοποιεῖ τό ἓνα ἐλεύθερα γιά τούς σκοπούς του καί τό ἄλλο νά τό πολιορκεῖ.

Ὡστόσο οἱ ἀποστάτες τά ἔχουν καλά μαζί μας, ἀλλά καί στούς 135 Σπαρτιάτες θά ἐμπιστεύονταν τήν τύχη τους. Μά καί ἀπό ὅσους ἐξεστράτευσαν μαζί μέ τόν Τειρίβαζο⁹⁰ καί τοῦ πεζικοῦ τό ἐκλεκτότερο κομμάτι ἀπό ἐλληνικούς τόπους στρατολογήθηκε καί τοῦ ναυτικοῦ τό μεγαλύτερο μέρος συγκεντρώθηκε ἀπό τά ἰωνικά παράλια· καί αὐτοί μέ μεγαλύτερη χαρά θά ἐκπορθοῦσαν τήν Ἀσία παρά θά πολεμοῦσαν μεταξύ τους γιά ἀσήμαντα ζητήματα.

Γιά ὅλους αὐτούς καμιά ἔγνοια δέν ἔχουμε παρά φιλονικοῦμε 136 μεταξύ μας ποιός θά κατέχει τίς Κυκλάδες καί παραδῶσαμε στό βάρβαρο μέ τόση ἀπερισκεψία ἀμέτρητες πόλεις καί ἐξαιρετικά ὑπολογίσιμες δυνάμεις. Ἐτσι ἄλλες τίς ἔχει κιόλας μέσ στα χέρια του, ἄλλες κοντεῦει νά τίς πάρει καί γιά ἄλλες καιροφυλακτεῖ, γιατί — καί μέ τό δίκιο του — νιώθει μιά περιφρόνηση γιά ὅλους μας. •

- 137 Κατάφερε δηλαδή ὅ,τι δέν μπόρεσε κανείς ἀπό τούς προγόνους του ὡς τώρα : 'Αναγνωρίστηκε ἐπίσημα καί ἀπό μᾶς καί ἀπό τούς Σπαρτιάτες πῶς ἡ 'Ασία ἀνήκει ἀποκλειστικά στόν Πέρση βασιλιά⁹¹. Καί τέτοια ἀπόλυτη κυριαρχία ἀσχεῖ πάνω στίς πόλεις τίς ἐλληνικές, ὥστε ἄλλες τίς καταστρέφει ἀπό τά θεμέλια καί σέ ἄλλες ὀχυρώνει ἀκροπόλεις. Καί ὅλα αὐτά ἐγίναν φυσικά ἀπό τή δικιά μας κουταμάρα μόνο, καί ὄχι ἀπό τίς δικές του τίς δυνάμεις.

ΤΑ ΚΙΝΗΤΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

*Ἡ ἐξασθένηση
τοῦ Περσικοῦ
κράτους.*

Βέβαια ὑπάρχουν μερικοί πού νιώθουν θαυμασμό μπροστά στό μέγεθος τῆς δυνάμεως τοῦ Πέρση βασιλιά καί ἐπιμένουν πῶς εἶναι ἀκαταμάχητη. Πάνω σ' αὐτό λένε καί ξαναλένε πῶς τάχα ἔχει φέρει ἄνω κάτω τήν 'Ελλάδα. Ἡ ἀποψη ὅμως ἡ δική μου εἶναι πῶς ὅσοι λέν αὐτά δέ μᾶς ἀποτρέπουν ἀπό τήν ἐκστρατεία· ἀντίθετα μᾶς σπρώχνουν ἀκόμα περισσότερο σ' αὐτή. Ἐννοῶ φυσικά ὅτι, ἂν εἶναι δύσκολο νά πολεμήσουμε μ' ἐκεῖνον ὅταν ὁμονοήσουμε, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἔχει νά ἀντιμετωπίσει πολλές ταραχές μέσ στό δικό του κράτος, θά πρέπει κυριολεκτικά νά τρέμουμε τήν ἐποχή ἐκείνη πού θά ἀποκατασταθεῖ τάξη καί ἡσυχία ἀπόλυτη μέσ στό βασιλείο του, ἐνῶ ἐμεῖς θά ἐξακολουθοῦμε τούς πολέμους μεταξύ μας, ὅπως συμβαίνει τώρα.

- 139 Ὅσοτοσο ὅμως, ἀκόμα καί ἂν συντάσσονται μέ τή δικιά μου γνώμη, οὔτε καί στήν περίπτωση αὐτή εἶναι σωστή ἡ σκέψη τους γιά τή δικιά του δύναμη. Ἄν δηλαδή ἦταν σέ θέση νά ἀποδείξουν ὅτι καί μιά φορά στά περασμένα νίκησε ἡ δύναμη τοῦ βασιλιά καί τίς δύο πόλεις τίς δικές μας ἐνωμένες, ἴσως νά εἶχαν κάποια βάση πού προσπαθοῦν καί τώρα νά μᾶς τρομοκρατήσουν. Αὐτό ὅμως δέν ἐγινε ποτέ! Ἄν τώρα, τή στιγμή πού πολεμοῦσαμε ἐμεῖς μέ τούς Σπαρτιάτες, τάχτηκε ἐκεῖνος μέ τό μέρος τοῦ ενός καί ἡ συμβολή του βάρυνε γιά τήν ἀντίπαλη μερίδα, τό γεγονός αὐτό δέν εἶναι δυνατό νά ἀποτελέσει ἀπόδειξη γιά τή δικιά του δύναμη. Σέ τέτοιες περιστάσεις εἶναι γνωστό ὅτι μικρές δυνάμεις φέρνουν συχνά ἀνυπολόγιστες μεταστροφές στήν ἐκβασή τοῦ ἀγῶνα. Σχετικά μάλιστα θά μπορούσαμε νά ἀναφέρουμε τούς Χιῶτες⁹² γιά παράδειγμα, πού μέ ὅποιον τό μέρος θά ἤθελαν νά συνταχοῦν, αὐτοί ἐπικρατοῦσαν πάντα στή θάλασσα.

- 140 Δέν εἶναι λοιπόν σωστό νά κρίνουμε τή δύναμη τοῦ βασιλιά ἀπό τά ἀποτελέσματα πού ἔφερε ἡ σύμπραξή του μέ τόν καθέναν ἀπό τούς

δυό μας, αλλά από αυτά πού πέτυχε στίς περιπτώσεις πού πολεμοῦσε μόνος αὐτός γιά τό δικό του τό συμφέρον. Καί πρῶτα πρῶτα μέ ποιό τρόπο ἀντιμετώπισε τήν ἀποστασία τῆς Αἰγύπτου⁹³; Δέν ἔστειλε γιά νά τοὺς πολεμήσουν τοὺς πιό ἐμπειρους στρατηγούς του, τόν Ἀβροκόμα, τόν Τιθραύστη, τό Φαρνάβαζο; Καί αὐτοί στά τρία χρόνια πού ἔμειναν ἐκεῖ πέρα πιότερες συμφορές δέν ἔπαθαν ἀπό αὐτές πού προξένησαν οἱ ἴδιοι στοὺς ἐχθρούς τους; Καί τελικά δέν ἔφυγαν ἀπό ἐκεῖ κάτω τόσο ντροπιασμένοι, ὥστε οἱ ἀποστάτες νά μὴν ἀρκοῦνται τώρα πιά νά ἐξασφαλίσουν μονάχα τήν ἐλευθερία τους, ἀλλά νά θέλουν νά ἐπιβάλουν τή θέλησή τους καί στοὺς γείτονες;

Ὑστερα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτά ἔκαμε ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Εὐαγόρα⁹⁴. Αὐτός κυβερνάει μιά πόλη μόνο, καί, σύμφωνα μέ τή συνθήκη τῇ γνωστή, ὁ ἴδιος ἀνήκει στήν κυριαρχία τῆς Περσίας· ἀκόμα, μόλο πού κατοικεῖ νησί, νικῆθηκε στή θάλασσα πολλές φορές ὡς τώρα, καί γιά τήν υπεράσπιση τῆς χώρας του μπορεῖ νά διαθέσει μονάχα τρεῖς χιλιάδες πελταστές. Ὡστόσο, παρόλο πού ἡ δύναμή του εἶναι σχεδόν ἀνύπαρκτη, ὁ βασιλιάς δέν εἶναι σέ θέση νά τῇ νικήσει πολεμώντας. Καί ἔχει κιόλας ξοδέψει ἑξὶ χρόνια ὁλόκληρα γι' αὐτή τήν ἱστορία· καί, ἂν εἶναι δυνατό νά συμπεράνει κανένας τὰ μελλούμενα ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, εἶναι πιό πιθανό νά ἀποστατήσῃ καί ἄλλος κανεὶς μές στό βασιλείο του προτοῦ νά ὑποκύβῃ ὁ Εὐαγόρας. Τόση ἀργοπορία διακρίνει συχνά ὅλες τίς πράξεις τοῦ Πέρση βασιλιᾶ.

Στή ναυμαχία πάλι πού ἔγινε στή Ρόδο⁹⁵ εἶναι γνωστό πῶς εἶχε τῇ συμπάθειᾳ ἀπὸ τοὺς συμμάχους τῶν Σπαρτιατῶν, πού ἦταν δυσαρεστημένοι ἀπ' τήν κακή πολιτειακή κατάσταση· ἀκόμα ἀπὸ μᾶς ναυτολογοῦσε τὰ πληρώματα τοῦ στόλου του καί εἶχε ναύαρχο τόν Κόνωνα, τόν πιό εὐσυνειδητο ἀπὸ τοὺς στρατηγούς, πού οἱ Ἕλληνες τοῦ εἶχαν μεγάλη ἐμπιστοσύνη, μὰ καί τόν πιό ἐμπειρο στοὺς ναυτικούς ἀγῶνες. Παρ' ὅλα αὐτά καί τῇ στιγμή πού εἶχε τέτοιο συνεργάτη γιά τήν περίπτωση αὐτή, ἄφησε τρία χρόνια⁹⁶ τό ναυτικό του — πού ὥστόσο υπεράσπιζε τὰ ἀσιατικά παράλια τοῦ Κράτους του — νά τό πολιορκοῦν μόνο ἑκατὸ τριήρεις τῶν Σπαρτιατῶν καί ἀρνήθηκε ἀδιάντροπα στοὺς στρατιῶτες του μισθό γιά δεκαπέντε μῆνες. Τόσο πού, ἂν ἦταν μονάχα στό χέρι τό δικό του, πολλές φορές σίγουρα θά εἶχαν διαλυθεῖ· μόνο ἡ προσωπικότητα τοῦ Κόνωνα καί ἡ δημιουργία τῆς Συμμαχίας τῆς Κορίνθου⁹⁷ τοὺς ὑποχρέωσε

νά ναυμαχήσουν μέ τό ζόρι καί νά νικήσουν τελικά.

- 143 Καί αὐτά βέβαια εἶναι τά πιά λαμπρά, τά πιά βασιλικά του κατορθώματα, αὐτά πού ὅσοι θέλουν νά ἐξάρουν τίς πράξεις τῶν βαρβάρων ποτέ δέν παύουν νά τά μνημονεύουν. Ἔτσι κανεῖς δέν ἔχει νά μοῦ πῆι ὅτι δέ χρησιμοποιοῦ τά παραδείγματα καλόπιστα καί ὅτι χρονοτριβῶ σέ λεπτομέρειες ἀσήμαντες παραμελώντας γεγονότα
- 144 βαρυσήμαντα. Ἀκριβῶς γιά νά προλάβω μιᾶ τέτοια κατηγορία, ἀνὰ φερα τά πιά λαμπρά τους ἔργα. Ὡστόσο δέν ξεχνῶ οὔτε καί τά ἄλλα, ὅτι δηλ. ὁ Δερκυλίδας⁹⁸ μέ χίλιους μόνο ἄντρες ἔγινε ἀπόλυτος κυρίαρχος στήν Αἰολίδα· ὁ Δράκοντας⁹⁹ πῆρε τόν Ἀταρνέα καί μέ τρεῖς χιλιάδες πελταστῆς πού μάζεψε ἀλώνισε κυριολεκτικά τήν πεδιάδα τῆς Μυσίας¹⁰⁰. ὁ Θίβρωνας¹⁰¹ ἔφερε στήν Ἀσία λίγους μονάχα παραπάνω ἀπό αὐτούς καί ὑπόταξε ὅλη τή Λυδία· τέλος ὁ Ἀγησίλαος μέ τά ἀπομεινάρια ἀπό τά στρατεύματα τοῦ Κύρου¹⁰² ἔγινε κύριος σχεδόν σέ ὅλη τή χώρα δῶθε ἀπό τόν Ἄλυ¹⁰³.
- 145 Ἄλλωστε δέν ἀξίζει νά φοβηθοῦμε βέβαια οὔτε τή στρατιά, πού διαρκῶς περιπολεῖ μαζί μέ τό βασιλιά, οὔτε καί τήν ἀνδρεία τῶν βαρβάρων. Ἀπόδειξαν δά ὀλοκάθαρα οἱ Ἕλληνες, πού πῆραν μέρος τότε στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου, ὅτι αὐτοί δέν ἔχουν περισσότερη παλικάριά ἀπό ὅσους στρατολογοῦν στά παράλια. Ἀφῆνω κατά μέρος, ἂν θέλετε, ὅλες τίς μάχες, ὅπου νικήθηκαν, καί δέχομαι τήν ἄποψη ὅτι στασίαζαν, γιὰτί δέν ἤθελαν νά πολεμήσουν μέ τόν ἀδερφό
- 146 τοῦ βασιλιά. Μά καί ἀπό τότε πού σκοτώθηκε ὁ Κύρος καί ὅλοι οἱ Ἀσιάτες βρέθηκαν ἐνωμένοι, κάτω ἀπό τίς λαμπρές αὐτές συνθήκες πολέμησαν μέ τρόπο τόσο θλιβερό, ὥστε δέν ἄφησαν κανένα ἐπιχειρημα σ' αὐτούς πού συνηθίζουν νά ἐπαινοῦν τήν ἀντρεία τῶν Περσῶν. Εἶναι γνωστό πῶς εἶχαν μέσ στά χέρια τους ἕξι χιλιάδες¹⁰⁴ Ἕλληνες, ὅχι βέβαια διαλεγμένους καί ἀπ' τοὺς καλύτερους, ἀλλά ἀνθρώπους πού κακίες καί ἐλαττώματα δέν τοὺς ἄφηναν νά ζήσουν στόν τόπο τους καί πού δέν ἤξεραν τή χώρα τῶν βαρβάρων καί εἶχαν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπ' τοὺς συμμάχους τους, πού εἶχαν προδοθεῖ ἀπό τοὺς συντρόφους τοὺς¹⁰⁵ καί εἶχαν χάσει τόν ἀρχηγό, αὐτόν πού
- 147 καί ἀκολούθησαν. Ὅμως τόσο κατώτεροι ἀπό αὐτούς φάνηκαν τότε οἱ βάρβαροι, ὥστε ὁ βασιλιάς τους τά ἔχασε μπρός στήν κατάσταξη αὐτή, καί μὴν ἔχοντας καμιά ἐμπιστοσύνη στίς περσικές δυνάμεις

πού τόν ἔζωναν, τόλμησε νά συλλάβει ὅλους τοὺς ἀρχηγούς τοῦ μισθοφορικοῦ στρατοῦ τοῦ Κύρου, καί αὐτό κάτω ἀπὸ τὴν προστασία τῶν σπονδῶν. Εἶχε, βλέπετε, τὴν ἰδέα πὼς μέ τῇ μιαιφάνειᾳ του πράξει θά ἔφερνε ἄνω κάτω τὸ στρατόπεδο τῶν Ἑλλήνων καί προτίμησε νά τὰ βάλει καλύτερα μέ τοὺς θεοὺς παρὰ νά ἀναμετρηθεῖ ἀντρίκια μέ τοὺς Ἕλληνες.

Καί ὅταν τὸ ὑπολόγισεν τοῦ σχεδίου ἀπότυχε, γιατί οἱ στρατιῶτες 148
μας ἔμειναν ἀκλόνητοι στίς θέσεις τους καί ἀντιμετώπισαν τὴ συμφορὰ σάν ἄντρες, κατὰ τὴν ἐπιστροφή τους στὴν πατρίδα ἔστειλε τόν Τισσαφέρνην μέ ἱππικὸν νά τοὺς συνοδέψει. Καί παρόλο πού αὐτοὶ τοὺς παρακολουθοῦσαν ἄγρυπνα σέ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πορείας, πορεύτηκαν σάν νά εἶχαν συνοδείαν τιμητικὴν καί ἐνωθῶν φόβον μόνο σέ χῶρες ἀκατοίκητες, ἐνῶ, ἂν συναντοῦσαν ὅσο γινόταν περισσότερους ἐχθροὺς, τὸ θεωροῦσαν μεγάλην εὐτυχίαν.

Καί, γιὰ ἀνακεφαλαίωση στὰ ὅσα εἶπα ὡς τώρα, θέλω νά σᾶς το- 149
νίσω τοῦτο ἐδῶ : Ἐκεῖνοι — πού δέν ἦρθαν βέβαια γιὰ λαφυραγωγίαν οὔτε καί γιὰ νά καταχτήσουν καμιὰ πόλιν ἀσήμαντη, μά εἶχαν ἐκστρατεύσει μέ ἐχθρική διάθεση γι' αὐτόν τόν ἴδιον τόν Πέρση βασιλεῖα — γύρισαν πίσω μέ μεγαλύτερη ἀσφάλεια ἀπὸ ὅση οἱ πρέσβεις πού ἔρχονται στὴ χώρα του, γιὰ νά συνάψουν συμμαχίαν¹⁰⁷. Θαρρῶ λοιπὸν πὼς δέν ὑπάρχει τόπος πού δέ γνώρισε σέ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς τῇ δειλίας καί τῇ νωθρότητά τοῦ περσικοῦ στρατοῦ : Καί στὰ παράλια τῆς Ἀσίας πολλές φορές νικηθήκε¹⁰⁸, ἀλλὰ καί στὴν Εὐρώπῃ¹⁰⁹, ὅταν διέβηκε, πολὺ ἀκριβὰ τὸ πλήρωσε : Ἄλλοι χάθηκαν κατὰ τρόπο ἄθλιο, ἄλλοι σώθηκαν ντροπιασμένοι καί δειλοὶ¹¹⁰ καί τελευταῖα μέσα στὰ ἴδια τὰ ἀνάκτορα¹¹¹ τοῦ Πέρση βασιλεῖα ἐγιναν καταγέλαστοι.

Καί τίποτα ἀπὸ αὐτὰ δέν ἐγίνε στὴν τύχην· ὅλα ἦταν φυσικὸ νά 150
γίνουν ὅπως ἐγιναν. Δέν εἶναι δυνατόν οἱ ἄνθρωποι, πού ἀνατρέφονται μέ αὐτόν τόν τρόπο καί κάτω ἀπὸ τὴν τρομὰ τοῦ δεσποτικοῦ τους πολιτεύματος, νά ἔχουν μέσα τους καμιὰ ἀρετὴν, δέν εἶναι δυνατό νά στήνουν τρόπαια στίς μάχας ἐνάντια στοὺς ἐχθροὺς. Πὼς εἶναι δυνατόν ἀλήθεια, μέ τὰ δικά τους ἦθη, νά ἀναδειχθεῖ ποτέ ἄξιος στρατηγός ἢ καί γενναῖος στρατιώτης, ἀφοῦ ἡ μάζα ἡ μεγάλη εἶναι ἄτακτος ὄχλος χωρὶς καμμία πείρα στοὺς κινδύνους, ἀνίκανοι γιὰ πόλεμον, γιὰ τὴ σκληρά βίαν ὅμως καλύτερα ἐκπαιδευμένοι καί ἀπὸ τοὺς δούλους μας; Ὅσοι πάλι κατέχουν μεγάλα ἀξιώματα, αὐτοὶ ποτὲ δέν ἔζησαν μέ 151

κάποια ίσορροπία, ποτέ δέ νοιάστηκαν γιά τό συμφέρον τό κοινό, γιά τό καλό τοῦ κράτους· ἀντίθετα, κάθε στιγμή δείχνουν τήν περιφρόνηση στούς κατώτερους, τή δουλοπρέπειά τους στούς ἀνώτερους, σάν τούς ἀνθρώπους πού ἡ διαφθορά τούς ἔχει σημαδέψει. Καί γενικά τά σώματά τους εἶναι μαλθακά, ἀπό τόν πλοῦτο βουτηγμένα στήν πολυτέλεια καί στή χλιδή, καί ἡ ψυχή τους πάντα δουλικά, ταπεινωμένη καί τρομοκρατημένη ἀπό τό δυνάστη· ἀφήνουν νά τους ἐρευνοῦν ἐξευτελιστικά στοῦ παλατιοῦ τίς πόρτες, σέρνονται κατὰ γῆς, μέ κάθε τρόπο ἀσκοῦνται στήν ταπείνωση¹¹². λατρεύουν καί προσκυνοῦν ἕνα θνητό πού τόν ἀποκαλοῦν θεό, ἀδιαφοροῦν γιά τούς θεούς καί λογαριάζουν τούς ἀνθρώπους περισσότερο.

- 152 "Ἄλλωστε καί αὐτοί πού διορίζονται σατράπες καί κατεβαίνουν στίς παραθαλάσσιες περιοχές ποτέ δέ θά ντροπιάσουν τήν ἀγωγή πού ἔλαβαν στή χώρα τους! Θά βαδίσουν ἀκριβῶς πάνω στά ἴδια χνά-
ρια, ἄπιστοι γιά τούς φίλους, ἄναντροι πρὸς τούς ἐχθρούς τους, πότε μέσ στήν ταπείνωση, πότε μέσα στήν περηφάνια βουτηγμένοι, μέ ἐπαρση καί καταφρόνια στούς συμμάχους καί στούς ἐχθρούς κόλακες
153 σιχαμένοι. Τό στράτευμα τοῦ Ἀγησίλαου τό συντήρησαν μέ ἔξοδα δικά τους ὀχτῶ μῆνες¹¹³. τούς στρατιῶτες ὅμως, πού γιά λογαριασμό τους ἀντιμετώπισαν κινδύνους, τούς κατακράτησαν δυό φορές τόσους μῆνες τούς μισθοῦς. Καί αὐτούς πού εἶχαν καταλάβει τήν Κισθήνη¹¹⁴ ἑκατό τάλαντα τούς μοίρασαν, ἐκείνους ὅμως πού πῆραν μαζί τους μέρος στήν ἐκστρατεία τῆς Κύπρου τούς φέρθηκαν πιά βάνασα καί
154 ἀπό τούς αἰχμαλώτους. Καί γιά νά σταθοῦμε σέ γενικές γραμμές, χω-
ρίς νά πελαγοδρομοῦμε σέ λεπτομέρειες εἰδικές, ποιός ἀπό αὐτούς πού τούς πολέμησαν δέν ἔφυγε πλούσιος; Καί ποιός ἀπό ὅσους ἔπε-
σαν στά χέρια τους δέν πέθανε φριχτά ἀπό βασανιστήρια; Δέν ἔπιασαν τόν Κόνωνα θρασύτατα γιά νά τόν θανατώσουν¹¹⁵, αὐτόν πού ναύαρ-
χος γιά τό συμφέρον τῆς Ἀσίας κατόρθωσε νά καταλύσει τήν ἐξουσία τῶν Σπαρτιατῶν; Καί τό Θεμιστοκλῆ¹¹⁶, πού τούς κατατρόπωσε στή Σαλαμίνα, γιά νά ὑπερασπίσει τήν Ἑλλάδα, δέν τόν ἔκριναν ἄξιο γιά
τά ἀκριβότερα δῶρα καί γιά τίς πιό λαμπρές τιμές;

155 Πῶς εἶναι δυνατό λοιπόν νά ἐπιδιώκει ἄνθρωπος τή φιλία τῶν βαρβάρων, πού τιμωροῦν σκληρά τούς εὐεργέτες τους καί κολακεύουν ἐπιδεικτικά ἐκείνους πού τούς βλάπτουν; Καί ποιόν τάχα ἀπό μᾶς δέν ἔχουν ἀδικήσει; Καί ποιὰ στιγμή σταμάτησαν νά ἐτοιμά-

Τό ἀδιύλλα-
στο μῖσος τῶν
Ἑλλήνων γιά
τούς Πέρσες.

ζουν συμφορές για την 'Ελλάδα; Και ποιά πράγμα ελληνικό είναι που δέ μισούν αυτοί, που δέ δίστασαν στον προηγούμενο πόλεμο να λεηλατήσουν και να παραδώσουν στίς φλόγες και των θεών ακόμα τὰ ἀγάλματα και τούς ναούς;

Γι' αυτό κιόλας οἱ Ἴωνες ἀξίζουν κάθε ἔπαινο, πού ἄφησαν κατά- 156
ρα¹¹⁷ σέ ὅποιον ἀγγίζει τούς καμένους τούς ναούς ἢ σέ ὅποιον διανοηθεῖ νά τούς ἐπαναφέρει στήν παλιά τους κατάσταση. Δέν ἦταν βέβαια τὰ μέσα πού τούς ἔλειπαν νά τούς ἀναστηλώσουν, ἀλλά ἤθελαν νά θυμίζουν συνεχῶς τήν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων στίς ἐπερχόμενες γενιές, ἔτσι πού κανένας πιά νά μήν τούς ἔχει ἐμπιστοσύνη, ἀφοῦ τόληψαν τέτοιες ντροπές για τούς θεούς, παρά νά τούς φοβοῦνται και νά φυλάγονται ἀπό αὐτούς, βλέποντας πώς τὰ ἔβαλαν ὄχι μόνο μέ τή δική μας τή ζωή, ἀλλά ακόμα και μέ τὰ ἀφιερῶματά μας στούς θεούς.

Ἐχω βέβαια και για τούς συμπολίτες μας νά ἀναφέρω παρα- 157
δείγματα ἀνάλογα. Δηλαδή και αὐτοί μέ ὅσους ἔχουν πολεμήσει μέχρι τώρα συμφιλιώνονται εὐκολα και λησμονοῦν τήν ἔχθρα πού τούς χώριζε. Στούς κατοίκους ὁμως τῆς Ἀσίας, οὔτε και ὅταν εὐεργετοῦνται ἀπό ἐκείνους, ποτέ δέν τούς ἀναγνωρίζουν καμιά χάρη· τόσο εἶναι τό μίσος πού νιώθουν για κείνους. Πολλούς ἐξέῤῃλου καταδίκασαν σέ θάνατο οἱ πρόγονοί μας, γιατί ἔδειξαν συμπάθεια στούς Μήδους· και τώρα ακόμα στίς συνελεύσεις τοῦ λαοῦ, πρίν ἀπό τό θέμα τῆς ἡμέρας, διατυπώνουν κατάρες για κείνον πού θά πρότεινε ἀποστολή πρεσβείας στήν Περσία. Ὡς και στά Ἐλευσίνια μυστήρια οἱ Εὐμολπίδες και οἱ Κήρυκες¹¹⁸, ἀπό τό φοβερό τους μίσος για τούς Πέρσες, ἀπαγορεύουν τίς τελετές και σέ ὅλους τούς βαρβάρους, ὅπως στούς δολοφόνους.

Και τόσο ζυμωμένη μέ τή φύση μας εἶναι ἡ ἔχθρα μας μέ αὐτούς, 158
ὥστε και ἀπό τίς διηγῆσεις τίς παλιές περισσότερο χαιρόμαστε ὅσες μιλοῦν για τούς Τρῶες και τούς Πέρσες, τίς διηγῆσεις δηλ. πού μάς πληροφοροῦν για ὅλες τίς συμφορές τους. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά βροῦμε ὅτι ἀπό τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους οἱ ποιητές μας ἔχουν ἐμπνευστεῖ τραγούδια θριαμβευτικά, ἐνῶ ἀπό τούς πολέμους μεταξὺ μας μονάχα θρήνους θλιβερούς: Τά πρῶτα τὰ τραγουδᾶμε στίς γιορτές μας, ἐνῶ τούς θρήνους τούς θυμόμαστε μόνο στίς συμφορές μας.

Ἐχω τή γνώμη μάλιστα ὅτι και ἡ ποίηση τοῦ Ὀμήρου τιμήθη- 159
κε ξεχωριστά κυρίως, γιατί ἔπλεξε μέ τέχνη θαυμαστή τόν ὕμνο τῶν ἡρώων πού πολέμησαν γενναῖα τότε μέ τούς βαρβάρους. Γι' αὐτό

ἀκριβῶς καὶ οἱ πρόγονοί μας θέλησαν νά τῆς δώσουν μιά τέτοια θέση τιμητική καί στούς ποιητικούς ἀγῶνες καί στήν ἐκπαίδευση τῶν νέων¹¹⁹ : Γιά νά κρατοῦμε στήν ψυχὴ μας ἄσβηστο τό μίσος τό παλιό γιά τοὺς βαρβάρους, ἀκούγοντας ἀδιάκοπα τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, καί, ἔχοντας γιά ὑπόδειγμα τὴν ἀρετὴ ἐκείνων πού πῆραν μέρος σ' αὐτὴν τὴν ἐκστρατεία, νά νιώθουμε τὴν ἐπιθυμία νά ἐπιτελέσουμε καί ἐμεῖς παρόμοια κατορθώματα.

ΟΙ ΛΟΓΟΙ ΠΟΥ ΕΠΙΒΑΛΛΟΥΝ ΑΜΕΣΕΣ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

*Ἡ κατάλληλη 160
στιγμὴ.*

Κατὰ τὴ γνώμη μου λοιπόν πολλοὶ εἶναι οἱ λόγοι πού μᾶς πιέ-
ζουν νά πολεμήσουμε μέ αὐτούς, κυρίως ὅμως ἡ σημερινὴ περίστα-
ση, πού εἶναι ὁ πιό ἰσχυρὸς παράγοντας. Αὐτὴ δὲν πρέπει νά τὴν ἀφή-
σουμε νά πάει χαμένη. Εἶναι χωρὶς ἄλλο ντροπὴ νά τὴν ἀφήνουμε ἀνεκ-
μετάλλευτη, τώρα πού εἶναι μέσα στά χέρια μας, γιά νά τὴ θυμη-
θοῦμε ὅταν θά γίνει παρελθόν. Τί ἄλλο λοιπόν θά θέλαμε νά συμβεῖ
ἀκόμα παραπάνω ἀπὸ τίς προϋποθέσεις πού ὑπάρχουν τώρα, προ-
κειμένου νά αποφασίσουμε ἐπιτέλους τὸν πόλεμο κατὰ τοῦ βασιλιᾶ;

161 Δέν ἔχει μήπως ἀποστατήσῃ ἀπὸ αὐτόν ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Κύ-
προς; Δέν ἔχει γίνει ἄνω κάτω ἀπὸ τὸν πόλεμο ἡ Φοινίκη καί ἡ Συ-
ρία; Τὴν Τύρο¹²⁰, πού τόσο κόμπαζε γι' αὐτή, δὲν τοῦ τὴν πῆραν μή-
πως οἱ ἐχθροὶ του; Μά καί οἱ πιό πολλές πόλεις τῆς Κιλικίας βρί-
σκονται πιά στά χέρια τῶν συμμάχων μας καί ὅσες ἀπομένουν δέν εἶ-
ναι δύσκολο νά τίς κατακτήσουν. Ὅσο γιὰ τὴ Λυκία κανένας ποτὲ
Πέρσης δὲν τῆς ἐπιβλήθηκε.

162 Καί ὁ Ἐκατόμνως¹²¹ ὅμως, ὁ σατράπης τῆς Καρίας, πάει καιρὸς
πιά τώρα πού στήν πραγματικότητα ἔγινε ἀνεξάρτητος· καί θά τό ἐκ-
δηλώσῃ καί ἐπίσημα ὅταν ἐμεῖς θελήσουμε. Καί ἀπὸ τὴν Κνίδο ὥς
τὴ Σινώπη Ἕλληνες κατοικοῦν τὴν Ἀσία, καί αὐτούς δέ χρειάζεται
βέβαια νά τοὺς πείσουμε ἐμεῖς, παρά νά μὴν τοὺς ἐμποδίσουμε νά πο-
λεμήσουν τοὺς βαρβάρους. Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὅταν τέτοια ὁρμη-
τήρια ὑπάρχουν, καί ὁ πόλεμος ἀπὸ παντοῦ σχεδὸν κυκλῶναι τὴν Ἀσία,
γιά ποῖο λόγο τάχα νά λεητολογοῦμε τόσο σχολαστικά τό καθετί πού
θά προκύψῃ ἀπὸ αὐτόν; Αφοῦ οἱ βάρβαροι νικιοῦνται ἀπὸ ἀσήμαντες
δυνάμεις, εἶναι ὁλοφάνερο τί ἔχουν νά τραβήξουν, ὅταν θά ἀναγκασ-
τοῦν νά πολεμήσουν μέ ὅλους μαζί τοὺς Ἕλληνες.

Καί νά τί θά συμβεῖ ἀκριβῶς : Ἄν ὁ βάρβαρος ἐνισχύσει τήν κατο- 163
χή του στίς πόλεις τίς παραθαλάσσιες τοποθετώντας ἀκόμα ἰσχυρό-
τερες φρουρές ἀπό ὅσες τώρα, ἴσως καί τά νησιά κοντά στίς ἀσιατικές
ἀκτές, ὅπως ἡ Ρόδος, ἡ Σάμος καί ἡ Χίος, νά κλίνουν μέ τό μέρος του
ἄν ὅμως τόν προλάβουμε ἐμεῖς καί καταλάβουμε τήν περιοχὴ αὐ-
τή, εἶναι φυσικό καί αὐτοί πού κατοικοῦν τή Λυδία, τή Φρυγία, κα-
θώς καί τή χώρα πού ἀπλώνεται ἀκόμα παραμέσα, νά προσχωρήσουν
σ' ἐμᾶς, πού θά ἔχουμε πιά γιά ὀρμητήριο τήν περιοχὴ αὐτή.

Γι' αὐτό καί πρέπει νά βιαστοῦμε, νά μὴν καθυστερήσουμε σιγι- 164
μή, γιά νά μὴν πάθουμε ὅ,τι καί οἱ πατέρες μας. Ἐκεῖνοι κινήτο-
ποιήθηκαν ὕστερα ἀπό τοὺς βαρβάρους, ἄφησαν μερικοὺς ἀπό τοὺς
συμμάχους τους¹²² στήν τύχη, καί ὕστερα ἀναγκάστηκαν λίγοι αὐτοί
νά πολεμοῦν μέ πολλοὺς· καί ὅμως ἦταν στό χέρι τους νά διαβοῦν
πρῶτοι στήν Ἀσία καί μέ ὅλες τίς ἐλληνικές δυνάμεις ἐνωμένες νά ὑπο-
τάξουν μέ εὐκολία ἓνα πρὸς ἓνα τὰ ἔθνη τῆς Ἀσίας.

Γιατί, ὅταν κανένας πολεμάει μέ ἀνθρώπους πού συναθροίζονται 165
ἀπό διαφόρους τόπους, ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι δέν πρέπει νά περιμένει
ὥσπου νά μαζευτοῦν ὅλοι, ἀλλά νά ἐπιτεθεῖ ἀμέσως, ὅταν ἀκόμα θά
εἶναι σκορπισμένοι. Καί οἱ πρόγονοί μας βέβαια, πού ἔπесαν σά
σφάλματα αὐτά, τὰ ἐπανάρθωσαν ἀργότερα, ἀλλά ἀντιμετώπισαν κιν-
δύνους φοβερούς. Ἐμεῖς ὅμως, ἄν ἔχουμε μυαλό, ἀπό τήν ἀρχὴ θά
πάρουμε τὰ μέτρα μας. Ἐγκαιρα θά ἐπιδιώξουμε νά ἐγκαταστήσουμε
στρατό στήν Ἰωνία καί τή Λυδία, ἀφοῦ ξέρουμε ὅτι ὁ Πέρσης βασι- 166
λιάς ἐξουσιάζει τοὺς κατοίκους τῆς Ἀσίας, ὅχι βέβαια μέ τή δική τους
θέληση, παρά ἀσφαλισμένος πάντα μέ στρατιωτικές δυνάμεις πιό ἰσχυ-
ρές ἀπό ὅσες μπορεῖ νά διαθέσει κάθε πόλη. Ἄν τώρα ἐμεῖς μεταφέ-
ρουμε δυνάμεις ἀκόμα ἰσχυρότερες ἐκεῖ — πράγμα εὐκολότατο γιά
μᾶς, ἀρκεῖ νά τό θελήσουμε — σίγουρα καί ἀκίνδυνα θά καρπωθοῦμε
ὅλη τήν Ἀσία. Καί ἀσφαλῶς εἶναι καλύτερα νά πολεμοῦμε ἐμεῖς
μ' ἐκεῖνον, γιά νά τοῦ καταλύσουμε τή βασιλεία, παρά νά ἀλληλο-
τρωγόμεστε συνέχεια γιά τό ποιός θά πετύχει τήν ἡγεμονία στήν
Ἑλλάδα.

Εἶναι μάλιστα ἀνάγκη νά γίνει ἡ ἐκστρατεία στίς μέρες τοῦτες 167
τῆς γενιᾶς μας, γιά νά ἀπολαύσουν ἐπιτέλους καί τὰ ἀγαθὰ αὐτοί πού
ὥς τώρα γεύτηκαν μόνο τίς συμφορές καί νά μὴν περάσουν τή ζωὴ
τους ὅλη μέσα στή δυστυχία. Φτάνει τό παρελθόν — τότε πού καί

*Ἡ ἀνάγκη νά
ἀποκαταστα-
θοῦν τό
γοηγορότερο
οἱ Ἕλληνες.*

πούό κακό δέν έπεσε άπάνω τους! Πάντα εΐναι πολλές οί συμφορές στού φυσικό του άνθρώπου, έπινοήσαμε και έμεΐς άκόμα περισσό-
168 τερες άπό τίς άναπόφευκτες : Δημιουργήσαμε στόν ίδιο τόν έαυτό μας πολέμους και έπαναστάσεις, ώστε άλλοι νά χάνονται παράνομα μέσα στην ΐδια τους τή χώρα, άλλοι σέ ξένους τόπους νά περιφέρονται άθλιοι μαζί μέ τά παιδιά και τίς γυναΐκες τους, τέλος πολλοί άπό τή φτώχεια και τή στέρηση νά υποχρεώνονται νά ύπηρετοϋν τόν έχθρό και νά πεθαΐνουν πολεμώντας μέ τούς φίλους. Για τήν κατάσταση αύτή κανείς ποτέ δέν άγανάχτησε! Για τά φανταστικά βέβαια δράματα, πού συνθέτουν και παρουσιάζουν οί τραγικοί ποιητές, όλοι νιώθουν τήν υποχρέωση νά συγκινούνται και νά κλαΐν-όταν όμως βλέπουν μπροστά στά μάτια τους νά διαδραματίζονται τραγωδίες άληθινές, φριχτές και άναρίθμητες, αυτές πού φέρνει του πολέμου ή κατάρα, τόσο μακριά βρίσκονται άπό τό νά νιώσουν λύπη, ώστε πιότερο χαΐρονται για τό κακό πού προξενεί ό ένας στόν άλλο παρά για τήν προσωπική τους εϋτυχία.

169 Δέν άποκλείεται ώστόσο και νά γελάσουν μερικοί μέ τήν άφέλειά μου, πού κάθομαι έδω πέρα και όδύρομαι για τή δυστυχία άτομικών περιπτώσεων σέ τέτοιες περιστάσεις, όπου ή Ίταλία όλη έχει γίνει άνω κάτω¹²³, ή Σικελία ύποδουλώθηκε¹²⁴, τόσες πόλεις έχουν παραδοθει στό βάρβαρο¹²⁴ και όλη ή ύπόλοιπη Έλλάδα βρίσκεται πιά μπροστά σέ έσχατους κινδύνους.

170 'Απορώ μάλιστα και μέ τή στάση πού κρατοϋν οί διάφοροι ήγέτες στίς πόλεις τίς έλληνικές. Νομίζουν πώς έχουν τό δικαΐωμα νά νιώθουν περηφάνια, τή στιγμή πού ποτέ δέν μπόρεσαν οϋτε νά ποϋν, μά οϋτε και νά στοχαστοϋν τίποτα για τό θέμα αύτό πού έχει τόση σημασία. "Επρεπε δηλαδή αύτοί, αν άξιζαν πραγματικά τή φήμη πού έχουν τώρα, νά αφήσουν κατά μέρος κάθε άλλο ζήτημα και νά καταπιαστοϋν νά δώσουν γνώμη μονάχα για τόν πόλεμο μέ τούς βαρβάρους.

171 Δέν άποκλείεται νά έφερναν κάποιον θετικό άποτέλεσμα· και στην περίπτωση όμως πού θά ήταν υποχρεωμένοι νά άπογοητευθοϋν, θά άφηναν τά λόγια τους χρησμούς για τίς μελλούμενες γενιές. Τώρα όμως αύτοί πού έχουν τή δόξα τή μεγάλη καταπιάνονται περισπούδαστα μέ τά άσήμαντα ζητήματα και αφήνουν σ' έμάς, πού δέν έχουμε σχέση μέ τήν πολιτική, τή φροντίδα νά δίνουμε συμβουλές για θέματα μέ τόση σπουδαιότητα.

Ἄλλὰ ὅσο πῖο μικρόψυχοι εἶναι οἱ ἀρχηγοί μας, τόσο πῖο σο- 172
βαρά καί πῖο ἀποφασιστικά πρέπει νά ἐξετάζουν οἱ ἄλλοι τόν τρόπο
πού θά ἀπαλλαγούμε ἀπό τίς ἔχθρες πού μᾶς βασανίζουν τώρα. Γιατί
τώρα βέβαια μάταια κάνουμε συνθήκες γιά εἰρήνη! Στήν πραγματι-
κότητα δέ ματαιώνουμε ὀριστικά τόν πόλεμο· μόνο τόν ἀναβάλλου-
με, καί περιμένουμε τήν εὐκαιρία τήν καλή, πού θά ἔχουμε τή δύ-
ναμη νά καταφέρουμε ὁ ἓνας στόν ἄλλο κάποιο χτύπημα ἀνεπα-
νόρθωτο!..

Ὅμως εἶναι ἀνάγκη νά βγάλουμε ἀπό τή μέση τά σχέδια τά 173
ὑποῦλα καί νά καταπιαστοῦμε ἐπιτέλους μονάχα μέ τά ἔργα πού θά
μᾶς ἐπιτρέψουν νά ζῶμε μέσ στίς πόλεις μας μέ ἀσφάλεια μεγαλύ-
τερη καί νά ἔχουμε ἀνάμεσά μας ἐμπιστοσύνη περισσότερη. Βέβαια
νά ἀναπτυχθεῖ τό θέμα αὐτό εἶναι ἀπλό καί εὐκόλο : Δηλαδή εἶναι
ἀδύνατο νά ἐξασφαλίσουμε μιά σίγουρη εἰρήνη, ἅμα δέν πολεμῆσου-
με ὅλοι μαζί ὁμόφωνα τούς Πέρσες· ἀδύνατο νά ὁμονοήσουν οἱ Ἑλ-
ληνες, προτοῦ πειθοῦν καί τίς ὠφέλειες ἀπό τόν κοινό ἐχθρό νά
ἐπιζητοῦν καί τούς πολέμους μέ τόν ἴδιο ἀντίπαλο νά κάνουν.

Καί ὅταν γίνουν ὅλα αὐτά καί λείψει ἀπό τή μέση ἡ φτώχεια, 174
πού καταστρέφει τίς φιλίες καί ὀδηγεῖ τούς συγγενεῖς σέ ἀμάχες,
ἀναστατώνει ὅλους τούς ἀνθρώπους καί φέρνει τούς πολέμους,
δέν εἶναι δυνατό νά μήν ὁμονοήσουμε καί νά μὴ νιώθουμε ἀγάπη
ἀληθινή ὁ ἓνας γιά τόν ἄλλο. Γιά ὅλους αὐτούς τούς λόγους πρέπει
νά κάνουμε τό πᾶν, γιά νά μεταφερθεῖ τό γρηγορότερο ἀπό δῶ ὁ πό-
λεμος στό χῶρο τῆς Ἀσίας. Εἶναι τό μόνο ἀγαθό πού θά ἦταν δυνατό
ἴσως νά βγάλουμε ἀπό τούς ἀνόσιους πολέμους μεταξύ μας, ἂν θά
τό ἀποφασίζαμε ἐπιτέλους νά ἐκμεταλλευτοῦμε ἐνάντια στοὺς βαρ-
βάρους γιά τό δικό μας τό καλό τήν πικρή πείρα πού μᾶς ἐξασφάλι-
σαν ἐδῶ.

Ἄλλὰ, θά πεῖτε, θά πρέπει ἴσως ἐξαιτίας τῆς συνθήκης¹²⁶ νά 175
συγκρατηθοῦμε, νά μὴ βιαστοῦμε καί νά μήν κάνουμε τήν ἐκστρατεία
νωρίτερα ἀπό τήν ὥρα της. Ἀλλωστε οἱ πόλεις πού ἀπόκτησαν αὐτο-
νομία μέ τή συνθήκη αὐτή νιώθουν εὐγνωμοσύνη γιά τό βασιλιά, για-
τί σ' αὐτόν χρωστοῦν αὐτή τήν χάρη· καί ὅσες πάλι ἔχουν παρα-
δοθεῖ στά χέρια τῶν βαρβάρων δέν τά βάζουν παρά μέ τούς Σπαρτιάτες
πρῶτα καί ὕστερα μέ τούς ἄλλους πού ὑπόγραψαν μαζί τους τοὺς ὅρους
τῆς εἰρήνης, γιατί πιστεύουν πῶς αὐτοὶ εἶναι ἡ αἰτία πού τοὺς ἀνάγκα-

Τό χρέος νά
καταληθεῖ ἡ
εἰρήνη τοῦ
Ἀνακλίδου.

σε νά γίνουν οἱ σκλάβοι τῶν βαρβάρων. Μά ἕνας ἀκόμα λόγος παραπάνω νά διαλύσουμε ἀμέσως τή συμφωνία αὐτή, πού δημιούργησε μιὰ τέτοια γνώμη ἀπαράδεκτη : "Ὅτι δῆθεν ὁ βάρβαρος νοιάζεται τήν Ἑλλάδα καί προστατεύει τήν εἰρήνην¹²⁷, ἐνῶ μερικοὶ ἀπό μᾶς εἶναι αὐτοὶ πού τή λυμαίνονται καί τήν καταστρέφουν.

176 Καί τό πῶς κωμικό ἀπό ὅλα, ἀπό τὰ ἄρθρα τῆς συνθήκης περισσότερο σεβόμαστε ἐκεῖνα πού εἶναι τὰ χειρότερα γιά μᾶς : Αὐτά πού δίνουν στά νησιά μας καί στίς πόλεις τῆς Εὐρώπης τήν αὐτονομία ἀπό πολὺν καιρό τώρα καταπατήθηκαν¹²⁸ καί ἄδικα ἀναφέρονται μέσα στίς στήλες¹²⁹ τῆς συνθήκης· ἐκεῖνα ὅμως πού εἶναι ἡ ντροπή μας καί πού πολλοὺς ἀπό τοὺς συμμάχους μας ἔχουν ρίξει στή σκλαβιά, μένουν στή θέση τους ἀκλόνητα καί τὰ σεβόμαστε ἀπόλυτα· καί ὅμως θά ἔπρεπε νά τὰ καταστρέψουμε ἀμέσως, νά μὴν τὰ ἀφήσουμε οὔτε μιὰ μέρα, νομίζοντάς τα διαταγές τοῦ βασιλιᾶ καί ὄχι ἄρθρα ἰσοτιμίας συνθήκης. Ποιὸς τάχα δέν τό ξέρει ὅτι συνθήκη ἔχουμε, ὅταν ὑπάρχει ἀπόλυτη ἰσότητά¹³⁰ καί δικαιώματα καί γιά τίς δύο μερίδες πού συμβάλλονται, καί διαταγή, ὅταν τό ἕνα μέρος ἀπό τὰ δύο ἀντίθετα μειονεκτεῖ γιά ὄφελος τοῦ ἄλλου;

177 Γι' αὐτό τό λόγο ἀκριβῶς ἔχουμε ὅλο τό δικαίωμα νά καταγγείλουμε τοὺς πρέσβεις πού διαπραγματεύτηκαν αὐτή τήν εἰρήνην, ἐπειδὴ, ἐνῶ τοὺς ἔστειλαν οἱ Ἕλληνες, ὑπόγραψαν συνθήκη πού μόνο τοὺς βαρβάρους εὐνοεῖ. Ὡστόσο, εἴτε πίστευαν πῶς ὁ καθένας ἔπρεπε νά διαφεντεύει μόνο τή δικιά του πόλη εἴτε νά ἐξουσιάζει καί τίς χῶρες πού κατακτήθηκαν στόν πόλεμο ἢ καί νά ἀρκεστεῖ στίς κτήσεις πού εἶχε στά χρόνια τῆς εἰρήνης, αὐτοὶ εἶχαν χρέος νά ὀρίσουν μιὰ ἀπό τίς τρεῖς αὐτές λύσεις καί νά ὑπογράψουν τή συνθήκη μέ πνεῦμα ἀπόλυτης ἰσοτιμίας καί δικαιοσύνης.

178 Τώρα ὅμως τόσο στήν πόλη τή δικιά μας ὅσο καί στῶν Σπαρτιατῶν δέν ἀναγνώρισαν καμιά τιμή· ἀντίθετα ὅρισαν τό βάρβαρο δεσπότη ὅλης τῆς Ἀσίας, σάν νά εἶχαμε πολεμήσει ἐμεῖς γιά λογαριασμό του ἢ σάν νά ἦταν πολὺ παλιά ἡ ἐξουσία τῶν Περσῶν καί ἐμεῖς μόλις πού κατοικήσαμε στίς πόλεις μας· σάν νά μὴν πῆραν τήν τιμή αὐτή τώρα στά τελευταῖα καί σάν νά μὴν εἶχαμε ἐμεῖς ἀπό τὰ πανάρχαια χρόνια τήν ἐξουσία στήν Ἑλλάδα.

179 "Ἐχω μάλιστα τή γνώμη ὅτι μέ αὐτά πού τώρα θά σᾶς πῶ θά ἀποδείξω καθαρά τόσο τήν προσβολή πού ἔγινε σ' ἐμᾶς ὅσο καί τὰ

πλεονεκτήματα πού ἀποκόμισε ὁ Πέρσης βασιλιάς. Δηλαδή εἶναι γνωστό πὼς ὅλη ἡ γῆ πού σκέπει ὁ οὐρανός εἶναι μοιρασμένη σέ δύο μεγάλα τμήματα¹³¹ — τό ἓνα τό λέν 'Ασία, τό ἄλλο Εὐρώπη. 'Ο βασιλιάς μέ τή γνωστή συνθήκη πῆρε στήν ἐξουσία του τό μισό μέρος ὁλόκληρης τῆς γῆς, σάν νά ἔκανε τή μοιρασιά τοῦ κόσμου μέ τό Δία¹³² καί ὄχι ἰσότημη συνθήκη μέ ἀνθρώπους. Καί ὕστερα αὐτή τή θλιβερή 180 συνθήκη μᾶς ὑποχρέωσε νά τή χαράξουμε σέ στῆλες λίθινες καί νά τήν καταθέσουμε στά πανελλήνια ἱερά, σάν τρόπαιο πολύ λαμπρότερο γι' αὐτόν ἀπό ὅσα στήνονται στίς μάχες. Καί πράγματι, αὐτά τά τελευταῖα εἶναι γιά κατορθώματα περιορισμένης σημασίας καί ἀποτελέσματα μιᾶς ἴσως τυχερῆς στιγμῆς· οἱ στῆλες ὅμως προβάλλουν τό ἀποτέλεσμα ἑνός πολέμου μακροχρόνιου σέ βάρος ὅλης τῆς 'Ελλάδας.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Γιά ὅλα αὐτά θά πρέπει νά μᾶς πιάσει ἡ ἀγανάκτηση καί νά κοιτάξουμε νά βροῦμε τρόπο νά πάρουμε ἐκδίκηση γιά ὅσα πάθαμε στό παρελθόν καί νά τακτοποιήσουμε τά πράγματα στό μέλλον. Στό κάτω κάτω εἶναι ντροπή σάν ιδιώτης ὁ καθένας νά ἔχουμε στά σπίτια μας γιά δούλους τοὺς βαρβάρους, καί ἀπό τήν ἄλλη ἐπίσημα σάν κράτος νά ἀφήνουμε τόσους ἀπό τοὺς συμμάχους μας νά εἶναι δοῦλοι ἐκείνων· εἶναι ντροπή αὐτοί πού ἐξῆσαν στά χρόνια τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, γιά τό χατήρι μιᾶς γυναίκας πού τοὺς κλέψανε, νά νιώσουν τόσο ὅλοι μαζί τήν προσβολή πού ἔγινε, ὥστε νά μή σταματήσουν τόν πόλεμο, παρά μονάχα ἀφοῦ κατάστρεψαν ἀπ' τά θεμέλια τήν πόλη αὐτοῦ πού τόλμησε νά τοὺς προσβάλει, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος ἐμεῖς σήμερα, 182 τή στιγμή πού καταξευτελιζεται ὁλόκληρη ἡ 'Ελλάδα, νά μὴν τοὺς ἐπιβάλουμε ὅλοι μαζί μιὰ τιμωρία — ἐνῶ εἶναι στό χέρι μας νά πραγματοποιήσουμε ἀκόμα καί τήν τολμηρότερη εὐχή μας. 'Εξάλλου μόνο ἓνας τέτοιος πόλεμος εἶναι ἀπό τήν εἰρήνην προτιμότερος : Μοιάζει μέ πανηγυρική πομπή¹³³ παρά μέ ἐκστρατεία καί εἶναι ὠφέλιμος καί γιά ὅσους θέλουν τήν ἡσυχία τους καί γιά κείνους πού ἐπιθυμοῦν τόν πόλεμο. 'Εξασφαλίζει, βλέπετε, τή δυνατότητα στοὺς πρώτους νά ἀπολαμβάνουν χωρὶς φόβο τὰ ἀγαθὰ τους, στοὺς ἄλλους πάλι νά ἀποχτήσουν πλοῦτη πολλά ἀπὸ τίς ξένες χῶρες.

Μά καί ἀπὸ κάθε ἀποψη ἂν τό συλλογιστεῖ κανεὶς στά σοβαρά, 183

181 Ὑλικά καί ἠθικά ὀφέλη ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία.

- θά βρεῖ πώς τέτοιες πράξεις μᾶς ὠφελοῦν πάρα πολύ. Καί πράγματι, μέ ποιούς πρέπει νά πολεμοῦν οἱ ἄνθρωποι πού δέν κατέχονται ἀπό καμιά διάθεση πλεονεξίας, ἀλλά κοιτοῦν μόνο τό δίκαιο; Δέν πρέπει νά τά βάζουν μέ αὐτούς πού καί παλιότερα ἐβλαψαν τήν Ἑλλάδα καί τώρα πάλι τήν ἔχουν στό μάτι καί ὅλο τόν καιρό τρέφουν ἐναντίον
- 184 μας αἰσθήματα μονάχα μίσους; Ποιούς εἶναι φυσικό νά φθονοῦν ὅσοι δέν ἔχουν χάσει ἀκόμα τό φιλοτιμό τους ἐντελῶς, ἀλλά διατηροῦν μιᾷ στάλα ἀξιοπρέπειας; Δέν πρέπει νά μισοῦν ἐκείνους πού ἔχουν φορτωθεῖ ἐξουσία μεγαλύτερη ἀπό ὅση γίνεται νά σηκώσει ἡ φύση ἡ ἀνθρώπινη, μόλο πού ἡ ἀξία τους δέ φτάνει οὔτε τοὺς πιό ἄθλιους δικούς μας; Καί ἐναντίον τίνων ἔχουν χρέος νά ἐκστρατεύουν αὐτοί πού θέλουν νά δείχνουν εὐσέβεια, μὰ δέν ξεγνοῦν οὔτε στιγμή καί τό συμφέρον τους; Ὅχι ἐναντίον ἐκείνων πού εἶναι φυσικοὶ καί προαιώνιοι ἐχθροί, πού ἔχουν ἀποκτήσει ἀμέτρητα ἀγαθὰ, μὰ δέν εἶναι σέ θέση νά τά ὑπερασπίσουν; Ἐ λοιπόν, ὅλους αὐτούς τοὺς ὄρους τοὺς συγκεντρώνουν ἀπάνω τους οἱ Πέρσες.
- 185 "Ἄλλωστε οὔτε καί τίς πόλεις μας πρόκειται νά λυπησούμε στρατολογώντας στρατιῶτες ἀπό αὐτές, πράγμα πού τώρα, στὸν πόλεμο πού κάνουν μεταξύ τους, ἀναμφισβήτητα τοὺς εἶναι ὀχληρότατο. Εἰμαι μάλιστα βέβαιος ὅτι πολὺ λιγότεροι θά θέλουν νά μείνουν ἀπό ὅσους θά ἔχουν τή λαχτάρα νά πάρουν μέρος στήν ἐκστρατεία αὐτή. Ποιός τάχα νέος ἢ καί ἡλικιωμένος θά εἶναι τόσο ἀδιάφορος, ὥστε νά μὴ δεχτεῖ νά πάρει μέρος σ' αὐτό τό στράτευμα πού θά τό διευθύνουν μαζί Σπαρτιάτες καί Ἀθηναῖοι, πού ὁργανώνεται γιὰ τήν ἐλευθερία τῶν συμμάχων, πού ξεκινᾷ μέ τίς εὐχές ὅλης ἀνεξαιρέτως τῆς Ἑλ-
- 186 λάδας, πού ἔχει σκοπὸ νά τιμωρήσει τοὺς βαρβάρους; Ἀλλὰ καί πόση φήμη, τί θύμηση θαυμάσια, πόση δόξα πρέπει νά φανταστοῦμε ὅτι θά ἀποκτήσουν ὅσο θά εἶναι ζωντανοί, ἢ θά ἀφήσουν πίσω τους, ἂν θά πεθάνουν, ὅσοι θά ξεχωρίσουν σέ ἓναν ἀγῶνα τόσο ἱερό; Καί ἀφοῦ ἐκεῖνοι πού πολέμησαν μονάχα τόν Ἀλέξανδρο¹³⁴ καί δέν κυρίευσαν παρά μιᾷ πόλῃ μόνο ἀξιώθηκαν τέτοιους λαμπροὺς ἐπαῖνους, ποιὰ ἀνείπωτα ἐγκώμια πρέπει νά περιμένουμε πὼς θά δεχτοῦν αὐτοί πού θά κυριαρχήσουν σέ ὅλη τήν Ἀσία; Ποιὸς ἀπὸ τοὺς ποιητές ἢ ἀπὸ τοὺς ρήτορες δέ θά μοχθήσει καί δέ θά ἐξαντλήσει ὅλες του τίς δυνάμεις καί τίς γνώσεις του μέ τή φιλοδοξία νά ἀφήσει ἀθάνατο

μνημείο στους αιώνες τόσο για τη δικιά του ικανότητα, όσο και για την ἀρετή εκείνων;

Τώρα πιά, πού βρίσκομαι στοῦ λόγου μου τό τέρμα, δέν ἔχω τήν ἴδια γνώμη πού εἶχα ὅταν τόν ἄρχιζα. Τότε πίστευα πώς θά μπορέσω νά μιλήσω μέ τρόπο ἀντάξιο γιά ἕνα τέτοιο θέμα· τώρα ὅμως ξέρω καλά πώς δέν τά ἔχω καταφέρει νά φτάσω τή σπουδαιότητά του καί πώς πολλά πού εἶχα στό νοῦ μου νά σᾶς πῶ μοῦ ἔχουν διαφύγει¹³⁵. Δέν ἀπομένει παρά νά προσπαθεῖστε μόνοι σας νά συλλάβετε τήν εὐημερία πού θά ἀποκτήσουμε, ἐάν θά στρέψουμε πρὸς τοὺς βαρβάρους τῆς ἡπείρου τόν πόλεμο πού τώρα κάνουμε μεταξύ μας, ἂν μεταφέρουμε τὰ πλούτη τῆς Ἀσίας στό χῶρο τῆς Εὐρώπης.

Καί νά μή μείνουν αὐτά πού τώρα ἀκούσατε λόγια μονάχα ἄδεια, ἀλλά, ὅσοι μποροῦν νά τά μεταβάλουν σέ πράξη θετική, νά ξεσηκώσουν μέ ζῆλο ὁ ἕνας τόν ἄλλο καί νά προσπαθήσουν μέ κάθε μέσο νά ἐπιτύχουν τή συμφιλίωση τῆς πόλης μας καί τῶν Σπαρτιατῶν· ὅσοι πάλι διεκδικοῦν μιά θέση ξέχωρη στό χῶρο τῶν ρητόρων, νά πάψουν πιά νά ἀσχολοῦνται μέ τό λόγο μου γιά τή γνωστή Παρακαταθήκη¹³⁶ καί νά ἀραδιάζουν καί τίς ἄλλες τους γνωστές μικρολογίες· εἶναι καιρός νά βάλουν τὰ δυνατά τους νά μέ ἀνταγωνιστοῦν σ' αὐτόν ἐδῶ τό λόγο καί νά σκεφτοῦν πῶς θά μιλήσουν μέ τρόπο ικανότερο γι' αὐτό τό ἴδιο θέμα, ἔχοντας στό μυαλό τους ὅτι αὐτοί πού δίνουν μεγάλες ὑποσχέσεις δέν πρέπει νά ἐξαντλοῦνται στά μικροζητήματα, δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά εἰσηγοῦνται μέτρα πού δέ θά ἐξασφαλίσουν καμιά προκοπή σ' αὐτούς πού θά πεισθοῦν, ἀλλά νά δίνουν συμβουλές πού, ἂν εἰσακουστοῦν, καί οἱ ἴδιοι θά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τή δυσπραγία πού ἔχουν¹³⁷, μά καί στοὺς ἄλλους θά φανοῦν πῶς πρόσφεραν λαμπρές ὑπηρεσίες.

187 Ἀνακεφαλαίωση
Πρόσκληση
τῶν ρητόρων
γιά συνεργασία
πάνω στό γνω-
στό θέμα τῆς
ἐκστρατείας.

189

ΣΧΟΛΙΑ ΣΤΟΝ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟ

τοῦ ΙΣΟΚΡΑΤΗ

1. Οἱ ἐπισημότερες πανελλήνιες γιορτές ἦταν : Τά Ὀλύμπια, πού γίνονταν στήν Ὀλυμπία κάθε τέσσερα χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τά Πύθια στοὺς Δελφούς, κάθε πέντε χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα, τά Ἰσθμια στὸν Ἰσθμό, κάθε τρία χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Ποσειδῶνα, καὶ τά Νέμεα στὴ Νεμέα, κάθε δύο χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Διός. Στὶς γιορτές αὐτές, ἐκτός ἀπὸ τίς θυσίες καὶ τίς ἄλλες λατρευτικές ἐκδηλώσεις, γίνονταν καὶ κάθε λογῆς ἀγῶνες, πνευματικοί, καλλιτεχνικοί καὶ ἰδίως ἀθλητικοί. Οἱ νικητές ἀποκτοῦσαν τιμὴ καὶ δόξα πανελλήνια. Σέ τέτοιες ἐορταστικές συγκεντρώσεις, πανηγύρεις, ὅπως τίς ἔλεγαν (ἀπὸ τὸ πᾶν καὶ ἄγυρις = συνάθροιση), ἀπαγγέλονταν συνήθως καὶ οἱ Πανηγυρικοὶ λόγοι, πού εἶχαν γιὰ θέμα ἢ τὴν κοινὴ γιορτὴ, πού γιόρταζε τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος, ἢ τὸ λαὸ πού ἄκουε, τοὺς προγόνους καὶ τὰ κατορθώματά τους.

2. Ἡ λέξις σοφιστῆς στά ἔργα τοῦ Ἰσοκράτη καὶ γενικότερα στήν ἐποχὴ του δὲν ἔχει φυσικὰ τὴ σημερινή της σημασία — τοῦ ἀνθρώπου δηλ. πού χρησιμοποιεῖ λογικοφανῆ ἐπιχειρήματα, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει μιὰ παράλογη θέση. Σημαίνει εὐρύτητα τὸν ἄνθρωπο μὲ τίς πνευματικές ἀνησυχίες, αὐτόν πού προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ σὲ προβλήματα φιλοσοφικά, ἠθικά, πνευματικά, θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ πούμε τὸ φιλόσοφο, μὲ πρακτικὴ ὁμως κατεύθυνση. Οἱ γνωστοὶ σοφιστές — Πρωταγόρας, Γοργίας, Πρόδικος, Ἰππίας καὶ ἄλλοι — δὲν εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ τους, παρὰ δάσκαλοι ἐκλεκτοὶ τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ρητορικῆς, πνευματικοὶ ἄνθρωποι καὶ ἔξοχοι στοχαστές.

3. Ὑπαινιγμός στοὺς Ὀλυμπιακοὺς λόγους τοῦ Γοργία καὶ τοῦ Λυσία (ἀπὸ αὐτοὺς σώθηκαν μόνο ἐλάχιστα ἀποσπάσματα). Ὁ πρῶτος ἀπάγγειλε τὸ 392 π.Χ. στοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες τὸν «Ὀλυμπιακόν» του λόγο, ὅπου καλοῦσε τοὺς Ἕλληνας σὲ ὁμόνοια καὶ ὕστερα σὲ πόλεμο κατὰ τῶν βαρβάρων, μὲ σκοπὸ τὴν κατάληψιν τῆς χώρας τους καὶ τὴν ἀποικιακὴν ἐπέκτασιν τῶν Ἑλλήνων. Στὴν ἐπόμενη Ὀλυμπιάδα, τοῦ 388 π.Χ., ὁ Λυσίας φαίνεται πὺς ἀπάγγειλε ἐπίσης λόγο καὶ καλοῦσε

τούς "Έλληνες νά ένωθοῦν σέ πόλεμο κοινό κατά τοῦ Διονυσίου τῶν Συρακουσῶν. Οἱ δυό αὐτοί λόγοι ὅπωςδῆποτε εἶχαν ἐπίδραση πάνω στόν Πανηγυρικό τοῦ Ἰσοκράτη, πού πραγματεύεται τό ἴδιο θέμα καί κυκλοφόρησε τό 380 π.Χ., μέ τήν εὐκαιρία πάλι μιᾶς Ὀλυμπιάδας.

4. Μέ τήν ἔκφραση *δικαστικά ἔγγραφα* — καί ὄχι μέ τή γνωστότερη *δικανικούς λόγους* — νομίζουμε πώς ἀποδίδεται ὀρθότερα τό «τοὺς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων» τοῦ κειμένου, διότι ἔτσι ἡ ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτη προβάλλεται σαφέστερα καί γίνεται πιό κατανοητή. Ἀλλωστε πολλοί ἀπό τοὺς δικανικούς λόγους εἶναι δουλεμένοι μέ τέτοια τέχνη καί ἐπιμέλεια, ὥστε τίποτε δέν ἔχουν νά ζηλέσουν καί ἀπό τοὺς καλύτερους ἐπιδεικτικούς.

5. Οἱ *ἐκλεκτοί* εἶναι ὁ κύκλος τῶν μαθητῶν του. Σ' αὐτούς ἀπευθύνεται ὁ λόγος του καί ἔχει σκοπό νά τοὺς μορφώσει πολιτικά, μά καί νά τοὺς μυήσει στό μυστικά τῆς ρητορικῆς τέχνης. Εἶναι ἀνάγκη λοιπόν νά προσέχει πολύ τόσο στή φραστική διατύπωση, ὅσο καί σέ ὅλη τήν ἀρχιτεκτονική δομή τοῦ λόγου του.

6. Τυπικό μοτίβο στό προοίμιο τῶν πιό πολλῶν ρητορικῶν λόγων. Καί ὁ Ἰσοκράτης δέν πρωτοτυπεῖ ὄχι μονάχα στό προοίμιο, ἀλλά καί στή γενική ἐκτέλεση τοῦ θέματος. Οἱ ἰδέες — τό εἴπαμε — ἀποτελοῦν ἐπανάληψη ἀνάλογων ἰδεῶν καί προτάσεων τοῦ Γοργία, πού ὡστόσο προηγήθηκε ἀπό τόν Ἰσοκράτη δώδεκα ὀλόκληρα χρόνια, σημασία ὅμως ἔχει ὁ ἰδιαίτερος τρόπος πού τίς προβάλλει ὁ τελευταῖος.

7. Εἶναι βέβαιο πώς ὁ Πανηγυρικός ἀπασχόλησε τόν Ἰσοκράτη περὶ τὰ δέκα χρόνια. Τόν δούλευε συνέχεια ἀπό τό 390 ὡς τό 380 π.Χ., καί μάλιστα στό πιό δημιουργικά του χρόνια, ἀπό 46 μέχρι 56 χρονῶν.

8. Αὐτό ἀναφέρει καί στό Φίλιππο (§ 84). Ἐκεῖ ὅμως ντρέπεται γιά τήν ἔπαρση αὐτή καί παραδέχεται σχεδόν πώς ἕνας τέτοιος λόγος εἶναι τολμηρός καί ὅπωςδῆποτε ἀποτέλεσμα μιᾶς κάποιας ἀπειρίας.

9. Γιατί τό ναυτικό τῶν Ἀθηναίων πρόσφερε ὑπηρεσίες ὑψίστης στήν κοινὴ ὑπόθεση τῶν Ἑλλήνων κατά τὰ Μηδικά. Ὅστερα ἡ διαχωγὴ τῶν Σπαρτιατῶν μετὰ τόν Πελοποννησιακὸν πόλεμον προκάλεσε τὴ δυσἀρέσκεια ὅλων τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Ὅλα αὐτὰ προετοιμάζουν τὴ δημιουργία τῆς δεύτερης Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καί ὁ λόγος τοῦ Ἰσοκράτη τὴ διευκόλυνε ὅπωςδῆποτε.

10. Ὁ Ἰσοκράτης θέλει νά ἀποδείξει πώς ἡ Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία εἶναι «πάτριος» ἀλλὰ καί «βελτίστη» πολιτεία μαζί.

11. Δηλαδή τούς Σπαρτιάτες.

12. 'Ο υπαινιγμός στρέφεται κατά τῶν Λακεδαιμονίων, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τούς "Ελληνες καί ἐγκαταστάθηκαν στήν περιοχή τῆς Λακωνίας, ἀφοῦ ἔδωξαν πρῶτα τούς παλιούς κατοίκους της.

13. 'Ο μῦθος περί αὐτοχθονίας εἶναι κοινός στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν. Τόν βρίσκουμε λ.χ. στό Θουκυδίδη (II, 36), στόν Πλάτωνα (Μενέξενος, 237) κ.λ.π. Ἀλλά καί ὁ ἴδιος ὁ Ἰσοκράτης τόν χρησιμοποιεῖ καί ἄλλοῦ (Παναθηναϊκός, § 124—125).

14. Τό σιτάρι.

15. 'Ο μῦθος λέει ὅτι ἡ Δήμητρα, ὅταν ὁ Πλούτωνας τῆς ἔκλεψε τήν κόρη της τήν Περσεφόνη, ἔτρεχε σάν τρελή ἀναζητώντας την. Κάποτε ἔφθασε καί στήν Ἀττική, στήν Ἐλευσίνα μάλιστα, καί ὁ βασιλιάς της Κελεός τή φιλοξένησε στό παλάτι του. Γιά νά δείξει τήν εὐγνωμοσύνη της γιά τή φιλοξενία, δίδαξε τή γεωργία στό γιό τοῦ βασιλιά Τριπτόλεμο. Τόν ἔστειλε μάλιστα μέ ἕνα ἄρμα, πού τό ἔσερναν δράκοντες φτερωτοί, νά διαδώσει τούς χρυσούς σπόρους σέ ὅλη τήν οἰκουμένη καί νά δίδῃ τή γεωργία στούς ἀνθρώπους.

16. Ἐλευσίνια ἦταν γιορτή πού γινόταν στήν Ἐλευσίνα πρὸς τιμή τῆς Δήμητρας ἀπό πολύ παλιά κάθε τρία ἢ κάθε πέντε χρόνια. Στήν ἱστορική ἐποχή κάθε πέντε χρόνια γίνονταν τά μεγὰλα Ἐλευσίνια καί ἴσως κάθε χρόνο τά μικρά. Οἱ γιορτές αὐτές δέν πρέπει νά συγχέονται μέ τά Ἐλευσίνια Μυστήρια. Γι' αὐτά δέν ξέρομε παρά ἐλάχιστα πράγματα — τόσο μυστήριο σκέπαζε τήν ὑπόθεση αὐτή, γνωστή μόνο στούς μυημένους, πού ποτέ δέν ἔβγαζαν λέξη. Εἶναι ὥστόσο μᾶλλον βέβαιο πῶς αὐτοί σέ κατάσταση ἔκστασης μυστικιστικῆς, ἕνα εἶδος καταληψίας, δέχονταν — ἢ φαντάζονταν πῶς δέχονταν — πληροφορίες γιά τό μέγα πρόβλημα πού συγκλόνιζε τόν ἄνθρωπο ἀπό τή στιγμή πού πρωτοφάνηκε στή γῆ: Γιά τό πρόβλημα τῆς ζωῆς μετά θάνατο. Ἡ Δήμητρα, ἡ Κόρη, ὁ Διόνυσος, πού λατρεύονταν στά Μυστήρια αὐτά, ἦταν, λέει, σέ θέση νά ἀπαντήσουν στά ἐναγώνια ἐρωτήματα τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς εἶχαν ἰδιαίτερες σχέσεις καί μέ τή ζωή καί μέ τόν Ἄδη, μέ τό θάνατο.

17. Πρόκειται γιά τά μικρά Ἐλευσίνια.

18. Ἀπαρχές εἶναι ἡ προσφορά στούς θεούς ἀπό τούς πρώτους πρώτους καρπούς τῆς χρονιάς. Τό ἔθιμο εἶναι πολύ παλιό καί συναντιέται τόσο στήν ἐλληνική ὥσο καί στήν ἰουδαϊκή θρησκεία. (Ἐπιζεῖ

καί στίς μέρες μας ένσωματωμένο στά χριστιανικά λατρευτικά έθιμα).

19. Πρόκειται γιά τόν πρῶτο έλληνικό άποικισμό, πού έγινε μετά τήν κάθοδο τών Δωριέων καί έφερε τούς "Έλληνες σέ σύγκρουση μέ τούς βαρβάρους τής 'Ασίας. 'Η λύση τοῦ οικονομικοῦ — κοινωνικοῦ προβλήματος μέ τόν άποικισμό άποτελεῖ πίστη βαθιά γιά τόν 'Ισοκράτη, πού τήν προβάλλει κάθε τόσο μέ έπιμονή καί πειστική έπιχειρηματολογία.

20. 'Εννοεῖ τό πολίτευμα πού καθιέρωσε ὁ Θησεύς. Αὐτός έκανε καί τόν πρῶτο συνοικισμό τής 'Αττικῆς, πού άποτέλεσε τήν 'Αθήνα.

21. Στήν 'Ομηρική έποχή, αλλά καί αργότερα, στά φονικά έγκλήματα εφαρμόζονταν ὁ νόμος τής αὐτοδικίας, δηλαδή καθέννας εἶχε τό δικαίωμα νά έπιβάλλει σ' αὐτόν πού τόν άδίκησε τήν τιμωρία πού ὁ ἴδιος έκρινε δίκαια.

22. Μέ τήν άναπτυγμένη υλική καί πνευματική ζωή, μέ τά άφθονα μέσα ψυχαγωγίας πού διέθετε — μουσικούς καί δραματικούς άγῶνες, πανηγύρεις, θρησκευτικές τελετές, άνετα καί ευχάριστα σπίτια κτλ. — μέ τά θαυμάσια έργα τέχνης πού τή στόλιζαν ἡ 'Αθήνα ήταν πάντα ἡ λαμπρή πολιτεία, πού έξασφάλιζε άνεση, ευδαιμονία καί περηφάνια στούς κατοίκους της.

23. 'Από ὅλα τά μέρη τής 'Ελλάδας έρχονταν καθημερινά άνθρωποι στήν 'Αθήνα, γιά νά βροῦν δουλειά καί νά ζήσουν ζωή ανθρωπινή. 'Η τάξη τών μετοίκων άποτελεῖ μάρτυρα αδιάψευστο γι' αὐτό.

24. Πρίν από τούς 'Ολυμπιακούς άγῶνες γίνονταν πάντα σ' ὅλη τήν 'Ελλάδα ἡ γνωστή 'Ολυμπιακή έκεχειρία. Σταματοῦσε δηλ. κάθε έχθροπραξία, γιά νά μπορούν νά πάρουν μέρος στίς γιορτές ὅλοι οἱ "Έλληνες. 'Η άνακωχή αὐτή κρατοῦσε ἕνα μήνα, γι' αὐτό λεγόταν καί ιερομηνία.

25. 'Εκτός από τούς άθλητές πού άγωνίζονταν στίς πανελλήνιες γιορτές, καί προπαντός στήν 'Ολυμπία, συχνά παρουσίαζαν τά έργα τους καί γνωστοί πνευματικοί άνδρες από ὅλη τήν 'Ελλάδα. 'Ο 'Ηρόδοτος λ.χ. διάβασε στήν 'Ολυμπία μέρος τής 'Ιστορίας του, ένῶ ὁ Γοργίας, ὁ Λυσίας, ὁ 'Ιππίας καί άλλοι πολλοί άγόρευσαν στόν ιερό χῶρο.

26. Τά θέατρα, τά διάφορα έργα τέχνης — αρχιτεκτονικῆς, γλυπτικῆς, ζωγραφικῆς — κτλ.

27. 'Εκτός από τίς δημόσιες πνευματικές καί καλλιτεχνικές εκδηλώσεις, βοηθοῦσε πολύ καί ἡ ἱδιωτική πρωτοβουλία νά δίνει ἡ 'Αθήνα τήν εἰκόνα κέντρου πνευματικοῦ καί καλλιτεχνικοῦ μέ τρόπο μοναδικό: Τά διάφορα συμπόσια, ὅπου γίνονταν θαυμάσιες φιλοσοφικές καί φιλογογι-

κές συζητήσεις, τά ὀργάνωναν στά σπίτια τους ἰδιώτες. Λένε πώς τό σπίτι τοῦ Περικλῆ ἀποτελοῦσε διαρκῶς ἐστία τέτοιαις πνευματικῆς τροφῆς.

28. Εἶπαμε πώς τά Νέμεα γίνονταν κάθε δυό χρόνια, τά Ἴσθμια κάθε τρία χρόνια, τά Ὀλύμπια κάθε τέσσερα χρόνια καί τά Πύθια κάθε πέντε χρόνια.

29. Ὁ ὄρος Φιλοσοφία, πού χρησιμοποιοῖ ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης, δέν ἔχει τήν ἰδιαίτερη σημασία πού πῆρε στόν Πλάτωνα καί στόν Ἀριστοτέλη. Εἶναι ταυτόσημος μέ τή λέξη παιδεία καί περιέχει τήν καλλιέργεια τῆς ψυχῆς καί τοῦ πνεύματος γιά σκοπούς πρακτικούς, ἀνθρωπιστικούς, ὅπως ἴσως θά λέγαμε σήμερα.

30. Τό ἐγκώμιο τῆς πνευματικῆς Ἀθήνας εἶναι ἀγαπημένος στόχος γιά τόν Ἰσοκράτη, καί χωρίς ἀμφιβολία τό μέρος αὐτό τοῦ λόγου του ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς κορυφές του. Μᾶς ἔρχεται στό νοῦ ὁ περίφημος ὕμνος τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Θουκυδίδη, ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλῆ, ὅπου καί ἐκεῖ ἡ βάση τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου βρίσκεται στήν πνευματική καί καλλιτεχνική ἀνάπτυξη τῆς λαμπρῆς πόλης. Ἡ ἰδέα πάλι πώς οἱ λέξεις Ἑλλάδα καί Ἑλληνες ταυτίζονται σχεδόν μέ τήν καλλιέργεια τοῦ πνεύματος καί τῆς ψυχῆς εἶναι κοινός τόπος στήν ἀρχαία γραμματεία.

31. Κατά τήν ἀττική παράδοση γιά τόν Ἡρακλῆ, μετά τό θάνατο τοῦ ἥρωα τά παιδιά του, καταδιωγμένα ἀπό τό βασιλιά τῶν Μυκηνῶν Εὐρυσθέα, ζήτησαν πρῶτα τή βοήθεια τοῦ βασιλιᾶ τῆς Τραχίνας καί ὕστερα τοῦ Θησέα τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ τελευταῖος ἀνάλαβε εὐχαρίστως πόλεμο κατά τοῦ Εὐρυσθέα, τόν ἔπιασε αἰχμάλωτο, ἀφοῦ τόν νίκησε, καί τόν παράδωσε στά παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ, πού τόν σκότωσαν. Μέ τήν ἐπέμβαση λοιπόν τῶν Ἀθηναίων τά παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ ἐξασφάλισαν τήν κυριαρχία τους στήν Πελοπόννησο. Στό μῦθο αὐτόν οἱ τραγικοί ποιητές τῶν Ἀθηνῶν στήριζαν τίς τραγωδίες τους γιά τοὺς Ἡρακλειῆδες.

32. Πρόκειται γιά τόν πόλεμο τῶν «Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας», πού ὑποκίνησε ὁ Πολυνεΐκης, γιός τοῦ Οἰδίποδα, κατά τοῦ ἀδερφοῦ του Ἑτεοκλῆ. Ὁ Ἀδραστος, ὁ βασιλιάς τοῦ Ἀργούς, ἔδωσε τήν κόρη του στόν Πολυνεΐκη καί βοήθησε τό γαμπρό του στήν ἐκστρατεία. Ὁ μῦθος αὐτός στά ἐγκώμια τῶν Ἀθηνῶν ἀναφέρεται συχνά καί σχεδόν πάντα σέ συνδυασμό μέ τό μῦθο τῶν Ἡρακλειδῶν.

33. Σύμφωνα μέ τή μυθολογία ὁ Ἡρακλῆς ἦταν γιός τοῦ Δία καί τῆς Ἀλκμήνης.

34. Ὁ ὑπαινιγμός γιά τήν ὑποδούλωση τῆς Ἀθήνας ἀπό τό Λύσανδρο μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (404 π.Χ.).

35. Ξενοφερμένοι εἶναι οἱ Λακεδαιμόνιοι, οἱ Δωριεῖς, πού κατέβηκαν τελευταῖοι ἀπό τοὺς Ἑλλήνες (1100 π.Χ.) καί κατάρχτησαν χώρα ξένη.

36. Οἱ Ἀθηναῖοι, σύμφωνα μέ τήν ἀθηναϊκή παράδοση, πού ἐπαναλαμβάνεται συνέχεια στά ἐγκώμια τῆς πόλης, εἶναι αὐτόχθονες, γηγενεῖς, γέννημα — θρέμμα τῆς Ἀττικῆς γῆς. (Φυσικά ἡ ἱστορική πραγματικότητα διαψεύδει τήν παράδοση).

37. Σκύθες γιά τοὺς Ἑλλήνες εἶναι ὁ λαός πού κατοικοῦσε πέρα ἀπό τό Δούναβη ὡς τό Β. Ὠκεανό. Μ' αὐτούς πολέμησαν καί οἱ Ἑλλήνες καί οἱ Πέρσες. Οἱ Ἀθηναῖοι μάλιστα χρησιμοποιοῦσαν συχνά Σκύθες γιά ἀστυνομικούς, γιά κλητῆρες, γιά ὑπρέτες κτλ.

38. Ὁ Ἰσοκράτης, ὅπως καί ὁ Εὐριπίδης στόν «Ἐρεχθέα», θεωρεῖ τόν Εὐμόλπο Θράκα βασιλιά, πού ἤρθε νά καταχτήσει τήν Ἀττική μέ ἀφορμή νά βοηθήσει τοὺς Ἐλευσινίους κατά τῶν Ἀθηναίων. Ὅμως σκοτώθηκε στόν ἀγώνα αὐτόν, ὅπως ἄλλωστε καί ὁ βασιλιάς τῶν Ἀθηναίων Ἐρεχθέας, καί οἱ Ἐλευσῖνιοι ὑποτάχθηκαν στοὺς Ἀθηναίους.

Ἄλλη παράδοση θέλει τόν Εὐμόλπο ἰδρυτὴ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, καί ἀπό αὐτόν κατάγονται οἱ Εὐμολπίδες, τό περίφημο ἱεραικό γένος τῆς Ἐλευσίνας.

39. Πολεμόχαρες γυναῖκες πού τίς τοποθετοῦν στή Θράκη. — Διάφορες παραδόσεις γι' αὐτές προβάλλουν καί διάφορες ἐκδοχές — Ἐκαμαν, λέει, πολλοὺς πολέμους καί πολεμοῦσαν συνήθως ἔφιππες μέ τόξα, ἀσπίδες στρογγυλές καί κυρίως μέ πελέκια ἀμφίστομα. Ὁ Ἡρακλῆς κάποτε ἔκανε ἐκστρατεία ἐναντίον τους καί τόν συνόδεψε μάλιστα καί ὁ Θησέας. Κατά τόν Ἰσοκράτη (Παναθηναϊκός) ἡ βασιλίσσά τους Ἴπολύτη ἀγάπησε τό Θησέα καί ἐκεῖνος τήν πῆρε μαζί του. Λίγα χρόνια μετά οἱ Ἀμαζόνες, γιά νά ἐκδικηθοῦν γιά τήν προσβολή καί νά τιμωρήσουν τή βασιλίσσά τους πού τίς πρόδωσε, ἔκαναν ἐκστρατεία κατά τῶν Ἀθηναίων, ἔπαθαν ὅμως πραγματικὴ πανωλεθρία.

40. Οἱ Σπαρτιάτες δηλαδή.

41. Ἐννοεῖ βασικά τόν Ἐπιτάφιο τοῦ Λυσία, πού τόν μιμεῖται σέ πολλά ὁ Ἰσοκράτης.

42. Ἡ ἔκφραση «οἱ ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντες» χρησιμοποιεῖται κυρίως γιά τοὺς Μαραθωνομάχους.

43. Τό θέμα επανέρχεται καί σέ άλλους λόγους τοῦ Ἰσοκράτη (Ἀρεοπαγιτικός, Περί Εἰρήνης).

44. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Ἰσοκράτης δηλώνει ὅτι ἡ δόξα ἀποτελεῖ τήν ἄξιαν ἀνταμοιβή τῶν νεκρῶν ἡρώων καί μάλιστα ὅτι αὐτή ἀκριβῶς «ἡ μετὰ θάνατον εὐλογία» ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος ἀθανασίας, ἃν δέν εἶναι ἡ πραγματική ἀθανασία. (Φίλιππος § 135, Εὐαγόρας § 3. Ἀρχίδαμος § 109, Εἰρήνη § 94).

45. Ὁ ὑπαινιγμός γιά τούς Σπαρτιάτες, πού στά χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κολάκευαν τούς Πέρσες, γιά νά πετύχουν τήν οἰκονομική βοήθειά τους ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων. Γιά τήν κατάσταση αὐτή μάλιστα εἶχαν ἀγανακτήσει καί ἐπιφανεῖς Σπαρτιάτες μέ πανελλήνια αἰσθήματα, ὅπως ὁ ναύαρχος Καλλικρατίδας (Ξεν. Ἑλλην. I, IV).

46. Ἐννοεῖ τήν ἐκστρατεία τοῦ Δάτη καί τοῦ Ἀρταφέρνη (490 π.Χ.).

47. Ἡ ἱστορική πραγματικότητα, τό γεγονός δηλ. πώς οἱ Ἀθηναῖοι ἀμφοταλαντεύτηκαν ἐννέα μέρες, πρὶν νά συνάψουν μάχη, καί πώς οἱ Σπαρτιάτες περίμεναν τό καινούριο φεγγάρι, γιά νά ξεκινήσουν, δέν ἐξυπηρετεῖ ἐδῶ τούς σκοπούς τοῦ ρήτορα, πού θέλει νά ἐξάρει τό ἐθνικό φιλότιμο τῶν Ἑλλήνων γενικά. Ἐξάλλου οἱ λεπτομέρειες αὐτές δέν ἀλλοιώνουν τήν πραγματικότητα, πού ὅπωςδήποτε δέν ἀπέχει ἀπό τήν εἰκόνα πού προβάλλει ἐδῶ ὁ Ἰσοκράτης.

48. Τ ρ ό π α ι ο ῖ ταν πρόχειρο μνημεῖο πού ἔστηναν οἱ νικητές στό πεδίο τῆς μάχης. Ἦταν συνήθως κορμός δέντρου στημένος κατακόρυφα σέ ὕψωμα καί πάνω του κάρφωναν ὀριζόντια ἄλλους κορμούς, ἀπό ὅπου κρεμοῦσαν ἀσπίδες, κράνη, θώρακες καί ἄλλα πολεμικά λάφυρα.

49. Τό στάδιο ἰσοδυναμοῦσε μέ 185 περίπου σημερινά μέτρα.

50. Τό 480 π.Χ.

51. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει πώς στίς Θερμοπύλες οἱ Σπαρτιάτες ἦταν μόνο 300.

52. Κατά τόν Ἡρόδοτο 700 Θεσπιεῖς, κατά τόν Διόδωρο 3.000. Προφανῶς στήν ἀρχή οἱ μαχητές ἦταν συνολικά περίπου 4.000, ἀλλά τήν τελευταία μέρα δέν ἔμειναν παρά 300 Σπαρτιάτες καί 700 Θεσπιεῖς. — Ὅλους τούς ἄλλους τούς ἀπόλυσε ὁ ἴδιος ὁ Λεωνίδα.

53. Ὁ Ἰσοκράτης βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τόν Ἡρόδοτο (VIII, 2), πού μιλάει γιά 281 ἐλληνικά καράβια, ἀπό τά ὅποια τά 127 ἦταν ἀθηναϊκά.

54. 'Ο 'Ηρόδοτος παραδίδει 1207 καράβια και ὁ 'Ισοκράτης στὸν Παναθηναϊκό (§ 49) τὰ ἀνεβάζει πάνω ἀπὸ τὰ 1300.

55. 'Ο 'Ηρόδοτος ἀναφέρει σχετικὰ τὸν ὑπερβολικὸ ἀριθμὸ τῶν 1.700.000 ἀνδρῶν, πού φυσικὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ κινητοποιηθεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

56. Τίς ὑποσχέσεις αὐτές δὲν τίς εἶχε δώσει ὁ ἴδιος ὁ Ξέρξης, ἀλλὰ ὁ γαμπρὸς του ὁ Μαρδόνιος, καὶ μάλιστα μετὰ τὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμῖνας.

57. Γιατὶ ἐνδιαφέρονταν μόνο γιὰ τὴ δικιὰ τους σωτηρία καὶ ἀποσύρονταν στὴν Πελοπόννησο.

58. Οἱ κάτοικοι τῆς Μήλου, τοῦ γνωστοῦ νησιοῦ τῶν Κυκλάδων, πού ἦταν ἄποικοι τῶν Λακεδαιμονίων, ἀρνήθηκαν νὰ ὑπακούσουν στίς ἐντολές τῶν 'Αθηναίων, πράγμα πού θεωρήθηκε ὡς ἀποστασία ἀπὸ τὴν 'Αθηναϊκὴ Συμμαχία. Τότε, τὸ 416/5 π.Χ., οἱ 'Αθηναῖοι κατέλαβαν μὲ τὴ βία τὸ νησί, ἐσφαζαν ὅλο τὸν ἀρσενικὸ πληθυσμὸ ἀπὸ τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία καὶ πάνω, καὶ ὑποδούλωσαν τοὺς ἄλλους (Θουκυδ. Ε', 84 κ.ε.). 'Η πράξη αὐτὴ εἶναι ἀπὸ τίς φρικτότερες τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ χαρακτηρίζει τὴν ἡθικὴ διάλυση πού ἔφερε ὁ πόλεμος.

59. 'Η Σ κ ι ὠ ν η ἦταν σπουδαία πόλη στὴ σημερινὴ Κασσάνδρα τῆς Χαλκιδικῆς. 'Ηταν μέλος τῆς 'Αθηναϊκῆς Συμμαχίας, ἀλλὰ ἀποστάτησε καὶ αὐτὴ στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, καὶ τὸ 422 π.Χ. εἶχε τὴν τύχη τῆς Μήλου ἀπὸ τοὺς 'Αθηναίους, ὅταν τὴν ξανακατέλαβαν.

60. 'Η πρώτη 'Αθηναϊκὴ Συμμαχία κράτησε γύρω στὰ 65 χρόνια, ἀπὸ τὸ 477 δηλ. π.Χ. μέχρι τὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία (413 π.Χ.). 'Ο 'Ισοκράτης μιλάει καθαρά γι' αὐτὸ στὸν Παναθηναϊκό (§ 56)· στὸν Πανηγυρικὸ ὅμως (§ 106) θὰ δώσει χονδρικά τὸν ἀριθμὸ τῶν 70 χρόνων.

61. 'Ο ὑπαινιγμὸς φυσικὰ κατὰ τῆς σπαρτιατικῆς πολιτικῆς, πού παντοῦ ἐγκλιστοῦσε ὀλιγαρχικὰ πολιτεύματα, τίς δεκαρχίες.

62. Οἱ μέ τ ο ι κ ο ι ἦταν ξένοι πού κατοικοῦσαν μόνιμα στὴν 'Αθήνα γιὰ λόγους ἐπαγγελματικούς. Στρατεύονταν ὑποχρεωτικά καὶ πλήρωναν εἰδικὸ φόρο, τ ὁ μ ε τ ο ῖ κ ι ο. Δὲν εἶχαν πολιτικά δικαιώματα καὶ ἀπαγορευόταν νὰ παντρεύονται 'Αθηναῖες ἢ νὰ ἀποχτοῦν περιουσία ἀκίνητη. Κάθε μέτοικος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἔχει γιὰ προστατὴ κάποιον 'Αθηναῖο πολίτη, πού τὸν ἐκπροσωποῦσε στίς σχέσεις του μὲ τὸ δημόσιο καὶ μὲ τοὺς ἰδιώτες. Μὲ τὴ λέξη μ έ τ ο ι κ ο ι ἐδῶ ὁ 'Ισοκράτης ἐννοεῖ τὴν ἄχαρη ζωὴ στὸ περιθώριο τῆς δημόσιας ζωῆς.

63. Οἱ Ἀθηναῖοι στά μέρη πού κατακτοῦσαν ἔφερναν Ἀθηναίους πολῖτες ἄπορους καί τούς μοίραζαν μέ κλῆρο τά ἐδάφη. Αὐτοί λέγονταν κληροῦχοι καί διατηροῦσαν ὅλα τά δικαιώματα τοῦ Ἀθηναίου πολίτη.

64. Μετά τήν ἄλωση τῶν Πλαταιῶν ἀπό τούς Λακεδαιμονίους τό 427 π.Χ. καί μετά τήν καταστροφή τῆς πόλης ἀπό τούς Θηβαίους, ὅσους Πλαταιεῖς ἀπόμειναν οἱ Ἀθηναῖοι τούς ἐγκατέστησαν στή Σκιώνη.

65. Ἐδῶ ἐννοεῖ τούς λακωνίζοντες Ἀθηναίους. Οἱ δὲ κ α ρ χ ί ε ς ἦταν ὀλιγαρχικές κυβερνήσεις ἀπό δέκα ἄνδρες, πού ἐγκατέστησε ὁ Λύσανδρος μετά τό τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου στίς συμμαχικές πόλεις τῶν Ἀθηναίων, κυρίως στά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας, γιά νά τίς κυβερνοῦν μέ τή βοήθεια πάντα ἐνός Σπαρτιάτη ἀρμοστή. (Ξεν. Ἑλλην. III, 5, 13 — Φίλιππος § 95 — Παναθηναϊκός § 54 καί 68).

66. Μέ πραγματικά διπλωματική λεπτότητα ὁ Ἰσοκράτης ἀποφεύγει νά θίξει τούς Σπαρτιάτες, ἀφοῦ κηρύττει τήν ἀνάγκη νά ὁμονήσουν οἱ ἐλληνικές πόλεις. Πολύ εὐστοχα ἀποδίδει κάθε συμφορά, πού ἔγινε στήν Ἀθήνα τήν ἐποχή τῶν Τριάντα Τυράννων, μόνο στούς λακωνίζοντες συμπολίτες του.

67. Ἐννοεῖ τό Λύσανδρο, πού ἐγκατέστησε τίς δεκαρχίες. Ἦταν γιός τοῦ Ἀριστοκλείτου, ἀλλά ἀπό τή μάνα του δέν ἦταν γνήσιος Σπαρτιάτης, γι' αὐτό λεγόταν «μόθαξ» ἢ «μόθων». Οἱ μόθακες ἦταν βέβαια ἐλεύθεροι, μά ὄχι γνήσιοι Σπαρτιάτες. Ἐδῶ τό «εἰλωτες» ἀποτελεῖ φυσικά ρητορική ὑπερβολή.

68. Οἱ Ἀθηναῖοι φημίζονταν ὡς φιλόδοκοι.

69. Ὁ Ξενοφώντας ἀναφέρει σχετικά ὅτι οἱ Τριάντα Τύραννοι, μέσα σέ ὀκτώ μῆνες πού κράτησε ἡ ἐξουσία τους, σκότωσαν πιό πολλούς πολῖτες ἀπό ὅσους οἱ ἔχθροί τῶν Ἀθηνῶν σέ διάστημα δέκα χρόνων.

70. Τό κατηγορητήριο τοῦ Ἰσοκράτη κατὰ τῶν δεκαρχιῶν καί γενικότερα κατὰ τῆς ὀλιγαρχίας εἶναι ἰδιαίτερα ἐντονο καί κρύβει ξεχωριστό πάθος. Γι' αὐτό ἴσως ὁ Παναθηναϊκός θεωρήθηκε ἀριστούργημα πολιτικῆς κριτικῆς.

71. Ὁ Ἰσοκράτης προσπαθεῖ νά ὑποβάλει τήν ἰδέα ἐνός διατάγματος, σάν αὐτό πού ψηφίστηκε τό 377 π.Χ. καί πού ἀπαγόρευσε τούς δασμούς στίς συμμαχικές πόλεις, καθῶς καί τίς φρουρές, τίς κληρουχίες καί γενικά τήν ἀθηναϊκή ἰδιοκτησίαν σέ συμμαχικό ἔδαφος. Τό διάταγμα αὐτό θά θεμελιώσει τό δεύτερο ἀθηναϊκό συνασπισμό.

72. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη, πού ἐγινε τό 387 π.Χ. Ἐγινε μέ τίς προσπάθειες τοῦ Σπαρτιάτη ναύαρχου Ἀνταλκίδα καί ἀποτελεῖ συμφωνία πρωτακούστη! Μέ αὐτήν ὁ Πέρσης βασιλιάς Ἀρταξέρξης κρατοῦσε τίς Μικρασιατικές πόλεις, τήν Κύπρο καί τίς Κλαζομενές. Οἱ Ἑλληνικές πόλεις θά ἔμεναν ἐλεύθερες καί ἀνεξάρτητες, ἐκτός ἀπό τά νησιά Ἀἴμνο, Ἴμβρο καί Σκύρο, πού θά ἀνῆκαν, ὅπως καί πρίν, στούς Ἀθηναίους, καί ἀπό τή Μεσσηνία, πού θά τήν κρατοῦσε ἡ Σπάρτη. Ἀπειλοῦσε ἀκόμα ὁ Πέρσης βασιλιάς ὅτι θά ἐπιβάλλει τούς ὅρους τῆς συνθήκης μέ τή βία στήν Ἑλλάδα καί ἀνάθετε τήν ἐφαρμογή της στούς Σπαρτιάτες, πού, ἀπό τό μίσος τους γιά τήν Ἀθήνα, ἔγιναν ἡ αἰτία νά ὑπογραφεῖ αὐτή ἡ ἄθλια συνθήκη. Εὐτυχῶς ὅμως γιά τήν Ἑλλάδα, δέν κράτησε πολύ.

73. Στρατεύματα μισθοφορικά, πού ὀργάνωσαν τίς πόλεις λόγω τῶν πολιτικῶν ταραχῶν, λυμαίνονταν τά πάντα καί δημιουργοῦσαν παντοῦ βαριά ἀτμόσφαιρα στρατοκρατίας.

74. Ἡ Φάσηλις ἦταν πόλη παραλιακή στά σύνορα μεταξύ Λυκίας καί Παμφυλίας. Ἐνας ἀπό τούς ὅρους τῆς λεγόμενης «Κιμωνείου Εἰρήνης» (449 π.Χ.) — πού μᾶλλον ἦταν μιά ἀπλή συμφωνία — ἦταν ἡ ὑποχρέωση τῶν Περσῶν νά μήν πλέουν πέρα ἀπό τή Φασήλιδα, δηλ. στήν ἀνοιχτή θάλασσα. Ἐτσι ἡ κυριαρχία τοῦ Αἰγαίου, βαθύτερη αἰτία τῶν Μηδικῶν πολέμων, περνοῦσε πιά ἀδιαφιλονίκητη στόν ἀθηναϊκό στόλο.

75. Ἐννοεῖ τήν καταστροφή τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στούς Αἰγός Ποταμούς τό 405 π.Χ.

76. Τή ναυμαχία τῆς Κνίδου (394 π.Χ.), ὅπου ὁ περσικός στόλος, μέ ναύαρχους τό Φαρνάβαζο καί τόν Ἀθηναῖο Κόνωνα, νίκησε τό στόλο τῶν Σπαρτιατῶν.

77. Σύγκριση ἀνάμεσα στήν Κιμώνειο καί τήν Ἀνταλκίδειο Εἰρήνη.

78. Τό κείμενο ἔχει τή λέξη «ἐπίσταθμος», πού μᾶλλον ἀποτελεῖ μετάφραση στά ἑλληνικά τῆς περσικῆς λέξης σατραπης. Σατράπες ἦταν οἱ διοικητές τῶν εἴκοσι μεγάλων διοικητικῶν περιφερειῶν, τῶν σατραπειῶν, τοῦ περσικοῦ κράτους. Ἡ αὐταρχικότητα καί ἡ αὐθαιρεσία πού συχνά τούς χαρακτήριζε ὁδήγησε στή σημασιολογική ἀλλοίωση τῆς λέξης, ὅπως τήν ξέρουμε σήμερα ἐμεῖς.

79. Τόν Πελοποννησιακό (431 — 404 π.Χ.).

80. Μέ τήν Εἰρήνην τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

81. Οἱ ἀγοραστοί δοῦλοι, οἱ ἀργυρώνητοι, ἦταν πάντα σέ χειρό-

τερη μοίρα από εκείνους που γεννιούνταν μέσ στο σπίτι του αφέντη τους, τους «οικότριβες».

82. 'Η κατάσταση των δούλων στην 'Αθήνα ήταν όπωσδήποτε πιο ανθρωπινή· τό αφεντικό δέν είχε δικαίωμα ζωής ή θανάτου άπάνω τους καί όπωσδήποτε άπόφευγαν νά τους κακοποιήσουν. Τούς όνόμαζαν μάλιστα παῖδας ή οἰκέτας. 'Ο δούλος είχε τό δικαίωμα, στην περίπτωση πού ό κύριός του τοῦ φερόταν παράνομα ή βάρβαρα, νά καταφύγει στό νάό τοῦ Θησέα ή σέ άσυλο άπαραβίαστο καί νά ζητήσει νά πουληθεῖ σέ άλλον αφέντη.

83. 'Υπαιγιμός πιθανόν γιά τό ρόλο πού έπαιξε ή Σπάρτη στό διώξιμο των Πεισιστρατιδών από την 'Αθήνα. 'Ο Πλούταρχος άλλωστε άναφέρει πώς καμιά πολιτεία δέν ήταν τόσο «μισοτύραννος», σάν την πολιτεία των Λακεδαιμονίων, πού έδιωξε τούς Κυψελίδες από την Κόρινθο, τό Λύγδαμιν από τή Νάξο, τούς Πεισιστρατίδες από την 'Αθήνα, τόν Αἰσχίνη από τή Σικυώνα.

84. 'Η Μαντίνεια, πόλη τῆς άνατολικῆς 'Αρκαδίας, καταστράφηκε από τούς Σπαρτιάτες τό 385 π.Χ. καί οἱ κάτοικοί της διασκορπίστηκαν σιά χωριά.

85. Τήν Καδμεία, τήν άκρόπολη των Θηβών, τήν κατέλαβε ό Φοιβίδας, Λακεδαιμόνιος στρατηγός, τό 382 π.Χ.

86. 'Η πολιορκία τῆς 'Ολύνθου κράτησε από τό φθινόπωρο τοῦ 382 ως τό καλοκαίρι τοῦ 379 π.Χ. καί τοῦ Φλιούντα από τό καλοκαίρι τοῦ 381 ως τήν άνοιξη τοῦ 379 π.Χ. 'Επομένως τή χρονιά πού κυκλοφόρησε ό Πανηγυρικός ή πολιορκία συνεχίζεται. 'Η 'Ολυνθος εἶναι ή γνωστή πόλη στή Χαλκιδική, πού κατάστρεψε ό Φίλιππος τό 348 π.Χ., καί ό Φλιούντας βρισκόταν στά Β.Δ. τῆς Νεμέας.

87. 'Ο 'Αμύντας, ό βασιλιάς τῆς Μακεδονίας καί πατέρας τοῦ Φιλίππου τοῦ Β', βοηθοῦσε τούς Σπαρτιάτες στόν πόλεμο κατά των 'Ολυνθίων. 'Ο Διονύσιος, ό πρεσβύτερος πάλι ήταν σύμμαχος τῆς Σπάρτης σέ όλη σχεδόν τή διάρκεια τῆς έξουσίας του. 'Η Σπάρτη τέλος από τό 392 π.Χ. καί κυρίως μετά τήν Εἰρήνη τοῦ 'Ανταλκίδα (387 π.Χ.) διατηροῦσε πάντα καλές σχέσεις μέ τούς Πέρσες, γιαντί ὑπολόγιζε στή βοήθειά τους γιά τήν έπιβολή της στην 'Ελλάδα.

88. 'Επίτηδες έδῶ ό 'Ισοκράτης μεταχειρίζεται τίς λέξεις εἰλωτες καί περίοικοι, γιά νά δώσει έμφαση στό λόγο του. Εἶναι γνωστό πώς εἰλωτες εἶναι οἱ παλιοί κάτοικοι τῆς Σπάρτης, πού

ἀντιστάθηκαν στους Δωριείς και τελικά έγιναν δούλοι τους, χωρίς να έχουν κανένα απολύτως δικαίωμα: περίοικοι πάλι είναι αυτοί που υποτάχτηκαν χωρίς αντίσταση και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή γύρω από τη Σπάρτη διατηρώντας μερικά προνόμια.

89. Ἡ Ἀνταλκίδειος Εἰρήνη παράδινε, ὅπως εἶπαμε, τὴν Κύπρο στὸν Πέρση βασιλιά, γι' αὐτὸ ὁ Εὐαγόρας, ὁ βασιλιάς τῆς Σαλαμίνας τῆς Κύπρου, κήρυξε τὴν ἀνεξαρτησία του καὶ ἀγωνίστηκε σκληρὸ καὶ μακροχρόνιο ἀγῶνα — βάσταξε πεντέξι χρόνια — κατὰ τῶν Περσῶν. Τέλος μὲ τὴ βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν πού πέτυχε μπόρεσε νὰ δημιουργήσει εὐνοϊκὲς συνθήκες, πού τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ υπογράψει μιὰ ἐντιμὴ εἰρήνη. Τὴ στάση τοῦ Εὐαγόρα ὁ βασιλιάς τῶν Περσῶν τὴν ἀντιμετώπισε, ὅπως μᾶς λέει ὁ Ἰσοκράτης, μὲ μισοφορικό στρατὸ Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ ἰωνικὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας.

90. Ὁ Πέρσης σατράπης πού διεύθυνε τίς ἐπιχειρήσεις κατὰ τοῦ Εὐαγόρα.

91. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Ἀνταλκίδα, πού ἀναγνώριζε στὸν Πέρση βασιλιά τὴν κυριαρχία στὴ Μ. Ἀσία, στίς Κλαζομενὲς καὶ στὴν Κύπρο (Ξεν. Ἑλλην. V, 1, 31), ὅπως ἀναφέραμε στὸ σχόλ. 72.

92. Ἡ Χί ο ς ἦταν σύμμαχος πιστὴ τῶν Ἀθηναίων ὥς τὸ 412 π.Χ.

Τότε, μετὰ τὴν καταστροφὴ στὴ Σικελία, ἀποστάτησε καὶ προσχώρησε στὴ συμμαχία τῶν Λυκεδαιμονίων. Ἀλλὰ μετὰ τὴ νίκη τοῦ Κόνωνα στὴν Κνίδο (394 π.Χ.) ξαναγύρισε στὴν ἀθηναϊκὴ συμμαχία καὶ ἔθεσε τὸ στόλο τῆς στὴ διάθεση τοῦ νικητῆ.

93. Ἐγινε ἐπὶ τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περσίας Ἀ ρ τ α ξ ῆ ρ ξ η τ ο ὺ Μ ν ῆ μ ο ν α (405 - 359 π.Χ.). Τὸ ἴδιο θέμα ἀναφέρεται καὶ στὸν «Φίλιππο» (§ 101): Ὁ βασιλιάς τῆς Αἰγύπτου Ἀ χ ο ρ ι ς κατὰφερε τὸ 382 π.Χ. νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς Πέρσες νὰ ὑποχωρήσουν. Ὅστερα ἀπὸ αὐτὸ οἱ Αἰγύπτιοι πῆραν θάρρος καὶ ἄρχισαν ἐπιδρομὲς καὶ κατὰ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Ἀναφέρεται σχετικὰ πῶς ἀπόσπασαν πολλὰς πόλεις τῆς Συρίας.

94. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Εὐαγόρα εἶχε τελειώσει μᾶλλον ἀπὸ τὸ 381 π.Χ. Ἡ δὲν ἔχει λοιπὸν πληροφορηθεῖ τὸ γεγονός ὁ Ἰσοκράτης ἢ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ γράφτηκε νωρίτερα καὶ δὲ διορθώθηκε τὸ 380 π.Χ., ὅταν κυκλοφόρησε ὁ Πανηγυρικός.

95. Πρόκειται πάλι γιὰ τὴ γνωστὴ ναυμαχία τῆς Κνίδου, τὸ 394 π.Χ., ὅπου οἱ Πέρσες, μὲ ναύαρχο τὸν Κόνωνα, νίκησαν τοὺς Σπαρτιάτες, καὶ ἀπὸ τότε ἡ Ἀθήνα ἀπόκτησε ξανά τὴν ἡγεμονία στὴ θάλασσα. Τὸ

γεγονός αυτό τό είχε αναφέρει καί στήν § 119, τώρα όμως τό φωτίζει διαφορετικά, γιατί ἄλλος εἶναι ὁ στόχος του.

96. Ὁ περσικός στόλος δέν τολμοῦσε νά ἀνοιγεῖ στό πέλαγος, γιατί φοβόταν τά 120 πλοῖα τῶν Λακεδαιμονίων. Ὁ Κόνωνας πάλι μέ τά 40 πλοῖα του ὅπωςδήποτε ἔμεινε παγιδευμένος, ἀν ὅχι τρία, δυό τουλάχιστο χρόνια.

97. Ἡ Κορινθιακή Συμμαχία, πού ἀποτελοῦνταν ἀπό Ἀθηναίους, Βοιωτοῦς, Κορίνθιους καί Ἀργεῖους, ἔγινε μέ σκοπό νά δημιουργηθεῖ κοινό μέτωπο κατά τῶν Σπαρτιατῶν. Ἀκολούθησε — τό 395 π.Χ. — ὁ Κορινθιακός πόλεμος, πού ἀνάγκασε τοὺς Λακεδαιμονίους νά ἀνακαλέσουν τόν Ἀγησίλαο ἀπό τή Μ. Ἀσία. Μόνο τότε πῆραν θάρρος οἱ Πέρσες καί ἀποτόλμησαν τή ναυμαχία τῆς Κνίδου.

98. Ἰκανότατος Σπαρτιάτης ναύαρχος πού ἀντικατέστησε τό Θίβρων, ὅταν ἐκεῖνον τόν ἀνακάλεσαν στή Σπάρτη ὕστερα ἀπό τίς κατηγορίες τῶν συμμαχικῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ὅτι ἄφηνε τά στρατεύματά του νά τίς λεηλατοῦν (βλ. σχολ. 101), καί πολέμησε στή Μ. Ἀσία ἀπό τό 399 ὡς τό 397 π.Χ.

99. Ὁ Δράκοντας ὁ Πελληνέας ἦταν κάτω ἀπό τίς διαταγές τοῦ Δερκυλῖδα καί ἔγινε κυβερνήτης τοῦ Ἀταρνέα — εὐφορῆς περιοχῆς στά αἰολικά παράλια ἀπέναντι στή Λέσβο — μετά τήν ἄλωσή του ἀπό τόν Δερκυλῖδα (Ξεν. Ἑλλην. III, 2, 11).

100. Χώρα τῆς Β.Δ. Μ. Ἀσίας κοντά στή Βιθυνία καί στήν Τρωάδα.

101. Σπαρτιάτης στρατηγός, πού εἶχε σταλεῖ πρῶτος τήν ἀνοιξη τοῦ 399 π.Χ. στή Μ. Ἀσία, μέ 5000 πεζοῦς καί 300 Ἀθηναίους ἵππεῖς, γιά νά ἐλευθερώσει τίς ἐλληνικές πόλεις ἀπό τόν περσικό ζυγό. Ὅμως τόν κατηγόρησαν οἱ Ἕλληνες ὅτι ἄφηνε τό στράτευμά του νά λεηλατεῖ τίς πόλεις τους, καί οἱ Σπαρτιάτες τόν ἀνακάλεσαν καί τόν καταδίκασαν σέ ἐξορία, ἀφοῦ στό μεταξύ τόν ἀντικατέστησαν μέ τόν Δερκυλῖδα.

102. Τό στράτευμα τοῦ Κύρου, οἱ Κύριοι, ὅπως τοὺς ἔλεγαν, ἦταν 13 χιλ. Ἕλληνες μισθοφόροι, πού εἶχαν πάρει μέρος στήν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου τοῦ νεώτερου κατά τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀρταξέρξη. Τοὺς ὀνόμαζαν καί Μυριοὺς μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν 10 χιλ. Ἀπό αὐτούς, ὕστερα ἀπό πολλά δεινά καί ταλαιπωρίες τρομερές, μόνο 5 - 6 χιλ. περίπου ἔφτασαν στόν Εὐξείνιο Πόντο, μέ ἀρχηγό τους τόν Ξενοφῶντα, καί μετά στήν Προποντίδα, ὅπου ἔσμιζαν μέ τό στράτευμα τοῦ Θίβρων.

να. (Ἡ ὑπόθεση εἶναι γνωστή ἀπὸ τὴν «Κύρου Ἀνάβασιν» τοῦ Ξενοφώντα, ὅπου μέ ἐξαιρετικὴ παραστατικότητα γίνεται ἡ ἀφήγηση τῆς ἄτυχης ἐκστρατείας τοῦ Κύρου κατὰ τοῦ ἀδερφοῦ του Ἀρταξέρξη, ὁ θάνατός του καὶ κυρίως τὰ βάσανα καὶ οἱ ταλαιπωρίες πού ἀντιμετώπισαν οἱ Ἕλληνες, γιὰ νὰ γυρίσουν πίσω ἀπὸ τὰ βάθη τῆς Ἀσίας στὰ Μικρασιατικὰ παράλια).

103. Μεγάλος ποταμός τῆς Μ. Ἀσίας, πού πηγάζει ἀπὸ τὸν Ἀντίταυρο καὶ χύνεται στὸν Εὐξείνιο. Χρησίμευε γιὰ σύνορο ἀνάμεσα στὴ χώρα τῆς Λυδίας καὶ τῆς Περσίας.

104. Ὁ Ξενοφώντας λέει πὼς οἱ Ἕλληνες πού πῆραν μέρος στὴ μάχη κοντὰ στὰ Κούναξα, ὅπου σκοτώθηκε ὁ Κύρος, ἦταν 12.900 ἄνδρες (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. 1, 7, 10). 6000 ἦταν αὐτοὶ πού ἀπόμειναν τελικὰ καὶ γύρισαν ξανά στὴν Προποντίδα (Ξεν. Κύρ. Ἀνάβ. VII, 7, 33).

105. Ἐννοεῖ τὸν Ἀριαῖο, τὸν ὑπαρχηγό τοῦ Κύρου, καὶ τοὺς ἄλλους Πέρσες, πού ἐγκατέλειψαν τοὺς Ἕλληνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κύρου καὶ πῆγαν μέ τὸ μέρος τοῦ Ἀρταξέρξη.

106. Ὁ Τισσαφέρνης, μέ δόλο καὶ παρὰ τὴ συνθήκη πού ὑπῆρχε, ἐπίασε ὅλους τοὺς στρατηγούς τῶν Ἑλλήνων καὶ τοὺς σκότωσε. "Ὅλα τὰ γεγονότα αὐτὰ τὰ περιγράφει μέ κάθε λεπτομέρεια ὁ Ξενοφώντας — πού εἶχε πάρει καὶ ὁ ἴδιος μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου — στὴν «Ἀνάβασιν» του, ὅπως ἀναφέραμε στὸ σχόλιο 102.

107. Ὑπαινιγμός γιὰ διάφορα συμβάντα ἀπροσδόκητα, ὅπως ἡ σύλληψη τοῦ Κόνωνα τὸ 392 π.Χ. κατὰ διαταγὴ τοῦ σατράπη Τειριβάζου.

108. Στὴ Μυκάλη τὸ 479 π.Χ., ἀπὸ τὸν Κίμωνα στὸν Εὐρυμέδοντα κτλ.

109. Στὸ Μαραθῶνα τὸ 490 π.Χ., στὴ Σαλαμίνα τὸ 480 π.Χ. καὶ στὶς Πλαταιές τὸ 479 π.Χ.

110. Ὁ Ξέρξης, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ στόλου του στὴ Σαλαμίνα, γύρισε πανικόβλητος σὲ ἄθλια κατάσταση στὴ χώρα του.

111. Ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες μισθοφόρους τοῦ Κύρου, τοὺς Μυρίους, πού στὰ Κούναξα τὸ 401 π.Χ. νίκησαν τοὺς βαρβάρους πού ἦταν ἀπέναντί τους καὶ τοὺς κατατρόπωσαν. Ἀλλὰ καὶ ὕστερα, παρὰ τὴν ἄθλια κατάσταση πού βρέθηκαν οἱ Ἕλληνες, οἱ Πέρσες δέν τόλμησαν νὰ τοὺς ἀντιμετωπίσουν ἀνοιχτά.

112. Μέ ἀληθινὸ πάθος ὁ Ἰσοκράτης προβάλλει τίς ἰδέες του γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀνύψωση τοῦ ἀτόμου καὶ τῶν πολιτειῶν. Ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀνθρώπινη,

ἀξιοπρέπεια, ὁ αὐτοσεβασμός, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ ἀποτελοῦν ἀξίες ἀπαράβατες, πού χαρακτηρίζουν τίς πολιτισμένες κοινωνίες. Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὴν ἄξεστη καὶ ἀνελεύθερη περσικὴ κοινωνία καὶ στὴν πολιτισμένη, τὴν ἐλεύθερη, τὴ θρεμμένη μὲ τὰ μεγάλα ἀνθρωπιστικά ἰδεώδη ἐλληνικὴ πολιτεία εἶναι φανερὴ καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ αὐτὴ χαρακτηριστικά καὶ πολὺ πειστικά.

113. Ἕνας ἀπὸ τοὺς σατράπες τῆς Περσίας, ὁ Τιθραύστης, τὸ 395 π.Χ. ἔδωσε στὸν Ἀγισίλαο 30 τάλαντα, γιὰ νὰ τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴ σατραπεία του. Τὸ τάλαντο ἦταν μονάδα νομισματικὴ, πού ἰσοδυναμοῦσε μὲ 6000 ἀττικές δραχμές.

114. Μικρὴ πόλη τῆς Μυσίας ἀπέναντι στὴ Λέσβο.

115. Πρόκειται γιὰ ὑπερβολή. Στὴν πραγματικότητα ὁ Κόνωνας πιάστηκε τὸ 392 π.Χ. ἀπὸ τὸ σατράπη Τειρίβαζο καὶ φυλακίστηκε, γιατί ἐνεργοῦσε ἀντιδρώντας στὰ σχέδια τῶν Περσῶν. Μπόρεσε ὅμως νὰ δραπέτευσαι καὶ βρῆκε καταφύγιο στὴν Κύπρο, ὅπου καὶ πέθανε, κοντὰ στὸν Εὐαγόρα.

116. Ὁ Θεμιστοκλῆς, καταδιωγμένος ἀπὸ τὴν πατρίδα του μὲ διαβολὲς τῶν Σπαρτιατῶν, πὼς δῆθεν βρισκόταν σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τὸν Πausanias, γιὰ νὰ παραδώσουν τὴν Ἑλλάδα στοὺς Πέρσες, πῆγε στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀρταξέρξη, γιοῦ τοῦ Ξέρξη. Τοῦ θύμιζε τίς δῆθεν ὑπηρεσίες πού πρόσφερε στὸν πατέρα του κατὰ τὰ Μηδικὰ καὶ ἐκεῖνος τὸν δέχτηκε πρόθυμα, τὸν φόρτωσε δῶρα πολὺτιμα καὶ τοῦ χάρισε μάλιστα τρεῖς πόλεις : τὴ Μαγνησίαν, τὴ Λάμψακον καὶ τὴ Μυούνταν, καὶ ζοῦσε ἀπὸ τὰ εἰσοδήματά τους πλουσιοπάροχα ὡς τὸ θάνατό του.

117. Ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ὁ Λυκούργος (στὸ λόγο του κατὰ Λεωκράτους) παραδίδουν πὼς ὅλοι γενικά οἱ Ἕλληνες ὀρκίστηκαν μετὰ τὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν νὰ μὴν ἀνοικοδομήσουν ποτέ τὰ ἱερά, πού κήκων ἢ γκρεμίστηκαν κατὰ τὰ Μηδικὰ, νὰ τὰ ἀφήσουν ὅπως εἶναι, γιὰ νὰ θυμίζουν στὶς μελλούμενες γενιές τὴν ὠμότητα καὶ τὴν ἀσέβεια τῶν βαρβάρων. Ἡ ἄποψη τοῦ Ἰσοκράτη ὅμως φαίνεται ἀκριβέστερη, γιατί εἶναι γνωστὸ πὼς στὴν Ἀθῆνα ἀνοικοδομήθηκαν ὅλα τὰ ἱερά.

118. Οἱ Εὐμολπίδες καὶ οἱ Κήρυκες εἶναι дуὶ παλιές ἱερατικὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔβγαιναν οἱ ἱερεῖς τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα. Συνδέονται κατὰ κανόνα, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ μυστήρια, καὶ εἶχαν χωρὶς ἄλλο πολὺ μεγάλῃ δύναμη, πού ἐπεκτεινόταν πανίσχυρη ἀκόμα καὶ σὲ θέματα πολιτικά.

119. Είναι βέβαιο πώς τὰ ποιήματα τοῦ Ὅμηρου, πού ἔχουν ἄφθο-
νο ἠθικοπλαστικό καί παιδαγωγικό ὕλικό, διδάσκονταν συστηματικά στά
παιδιά τῆς Ἀθήνας. Γνωστή εἶναι ἡ λατρεία τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου γιά
τὴν Ἰλιάδα, πού τὴν κουβαλοῦσε πάντοτε μαζί του.

120. Πολύ πλούσια πόλη τῆς Φοινίκης, ἐμπορικό κέντρο ὅλου τοῦ
τότε γνωστοῦ κόσμου. Φαίνεται ὅτι πρὸς στιγμὴν ὁ Εὐαγόρας τῆς Κύ-
πρου ἔγινε κύριος τῆς Τύρου.

121. Φαίνεται πὼς ὁ Ἐκατόμνωσ ὑποστήριξε κρυφά μέ χρήματα
τὴν προσπάθεια τοῦ Εὐαγόρα νά ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὸν περσικό ζυγό— ἡ
τουλάχιστον κράτησε μιὰ εὐνοϊκή γιά τὸν Εὐαγόρα οὐδετερότητα. Ἐνας
ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του ἀργότερα, ὁ Ἰδριέας, (Φίλιππος, § 103), ἦταν
πρόθυμος, κατὰ τὸν Ἰσοκράτη, νά βοηθήσει τὸν ἐλληνικὸν ἀγῶνα ἐνάντια
στοὺς βαρβάρους.

122. Ἐννοεῖ τοὺς Ἴωνες, πού τοὺς ἐγκατέλειψαν οὐσιαστικά οἱ
Ἕλληνες κατὰ τὴν Ἴωνική Ἐπανάσταση : Οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ Ἑρε-
τριεῖς τοὺς πρόσφεραν βοήθεια ὑποτονική, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες ἀρνήθη-
καν καθαρὰ νά τοὺς ἐνισχύσουν. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν νά ὑποκύψουν οἱ
Ἴωνες καί νά ὑποταχθοῦν στοὺς Πέρσες.

123. Ἀπὸ τὸ Διόνυσιο, τὸν τύραννο τῶν Συρακουσῶν, πού τὸν
βοηθοῦσαν καί οἱ Σπαρτιάτες (§ 126).

124. Στὸ Διόνυσιο καί στοὺς Καρχηδονίους.

125. Μέ τὴν εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδα (387 π.Χ.). Ὁ Ἰσοκράτης δέν
κουράζεται νά κάνει διαρκῶς δριμύτατη κριτικὴ γιά τὴν «εἰρήνη τῆς
ντροπῆς», ἀφοῦ ὁ σκοπὸς του εἶναι νά παρουσιάσει τοὺς Σπαρτιάτες
ὡς ὑπονομευτές τῆς τιμῆς καί τῆς ἀξιοπρέπειας τῶν Ἑλλήνων.

126. Τῆς συνθήκης τοῦ Ἀνταλκίδα τοῦ 387 π.Χ.

127. Ὁ βασιλιάς τῆς Περσίας ὡς ἐπιτηρητὴς εἶχε τὸ δικαίωμα νά
παρακολοθεῖ καί νά ἐλέγχει μήπως παραβιαστεῖ κανένα ἀπὸ τὰ ἄρθρα
τῆς συνθήκης.

128. Μέ τὴν τακτικὴ τῶν Σπαρτιατῶν, πού κατέλαβαν τὴν ἀκρό-
πολη τῶν Θηβαίων καί ἄνοιξαν πόλεμο στὴν Ὀλυνθο μέ κάποιον πρόσχη-
μα : Οἱ Ὀλύνθιοι πίεζαν τὴν Ἀκανθο καί τὴν Ἀπολλωνία νά πολεμή-
σουν μαζί τους κατὰ τοῦ βασιλιᾶ Ἀμύντα τῆς Μακεδονίας. Οἱ δύο πό-
λεις, γιά νά ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τίς πιέσεις, ζήτησαν τὴ βοήθεια τῶν Σπαρ-
τιατῶν, πού βρῆκαν ἀφορμὴ νά κηρύξουν τὸν πόλεμο στὴν Ὀλυνθο.

129. Οἱ συνθήκες, γιά νά ἔχουν πιὸ πλατιά δημοσιότητα, χάρασ-

συνταν από τούς αρχαίους πάνω σέ στήλες λίθινες καί τοποθετοῦνταν στά πανελλήνια ιερά καί σέ ἄλλα ἐπίσημα καί πολυσύχναστα μέρη.

130. Ἡ ἔννοια αὐτῆ τῆς «ἀπόλυτης ἰσοτιμίας» θά θεωρηθεῖ βασική ἀρχή γιά τή δημιουργία τῆς δευτέρας ἀθηναϊκῆς συμμαχίας τό 377 π.Χ.

131. Οἱ γεωγραφικές γνώσεις τῶν ἀρχαίων εἶναι περιορισμένες. Τήν Ἀφρική λ.χ. δέν τή θεωροῦσαν ξεχωριστή ἥπειρο, ἀλλά ἓνα τμήμα πότε τῆς Ἀσίας καί πότε τῆς Εὐρώπης.

132. Ὑπαινιγμός γιά τή διανομή τοῦ κόσμου ἀνάμεσα στό Δία, τόν Ποσειδῶνα καί τόν Πλούτωνα : Ὁ Δίας πῆρε, λέει, τόν οὐρανό, ὁ Ποσειδῶνας τή γῆ καί ὁ Πλούτωνα τόν Ἅδη.

133. Γιατί ὁ σκοπός του εἶναι ἱερός. Εἶναι ἔμμενη ἰδέα τοῦ Ἰσοκράτη, πίστη βαθιά καί ἰδανικό, ἡ ἀνάγκη νά ἐκστρατεύσουν ὅλοι μαζί οἱ Ἕλληνες κατά τῶν Περσῶν, ἰδέα πού τόν φωτίζε πάνω ἀπό 40 χρόνια ὡς τό θάνατό του καί σημάδεψε ὅλα τά βήματά του. Τό 346 π.Χ., πού γράφτηκε ὁ «Φίλιππος», ὁ ἴδιος πόθος φλογίζει τήν ψυχή του καί τό ἴδιο θέμα θά ἀναπτύξει διεξοδικά προσαρμόζοντας μόνο τίς λεπτομέρειες στίς νέες συνθήκες.

134. Ἄλλο ὄνομα τοῦ Πάρη. Τό Ἀ λ έ ξ α ν δ ρ ο ς ἦταν, φαίνεται, πολεμικό ὄνομα καί τό Π ά ρ ι ς βουκολικό.

135. Πάρα πολύ ἀνθρώπινο : Οἱ προθέσεις καί οἱ ἐπιθυμίες μας ξεπερνοῦν πάντοτε τίς δυνατότητές μας. Ἐξάλλου τό θέμα τοῦ Πανηγυριοῦ — ἡ σύνθεση μιᾶς ταραγμένης ἐποχῆς, ὅπως τήν εἶχε συλλάβει ἡ φαντασία τοῦ ρήτορα, ἡ ἀνατομία, ἡ ἀξιολόγηση καί προπαντός ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πολλῶν καί σοβαρῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε — ὁπωσδήποτε δέν ἦταν εὐκόλο ἐγχείρημα. Πέρα ὅμως ἀπό αὐτά ὁ χειρισμός τοῦ θέματος, τόσο στήν ἀρχή ὅσο καί στό τέλος, εἶναι σωστός καί ἔξυπνος ἀπό ρητορική καί ψυχολογική ἄποψη : Στήν ἀρχή ἔπρεπε νά ἐξασφαλιστεῖ τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀκροατῶν ἢ τῶν ἀναγλωστῶν — καί ἦταν ἓνας θαυμάσιος τρόπος — στό τέλος πάλι ἔπρεπε νά ἀποκατασταθοῦν τά πράγματα στά πλαίσια τοῦ μέτρου καί νά ἐπιτευχθεῖ ἔτσι ἡ συμπάθεια καί ἡ εὐνοια τοῦ ἀκροατηρίου.

136. Ὑπαινιγμός κατά τοῦ ρήτορα Ἀντισθένη. Αὐτός εἶχε γράψει κατά τοῦ «Πρός Εὐθύνοῦν ἀμαρτύρου» λόγου τοῦ Ἰσοκράτη, γιά κάποιον «Εὐθύνοῦν», πού εἶχε καταχραστεῖ χρήματα πού τοῦ δόθηκαν νά τά φυλάξει (πρός παρακαταθήκην).

137. Χλευάζει τή φτώχεια καί τή μιζέρια ὀρισμένων σοφιστῶν ἰδίως.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Η. ΤΣΑΚΑΤΙΚΑ

ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ

Γ' ΟΛΥΝΘΙΑΚΟΣ

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΡΟΔΙΩΝ

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ
ΠΡΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΝ

Β' ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1982

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἐκδόγη τῶν εἰκόνων τοῦ βιβλίου ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἀντώνη Ἡ. Σακελλαρίου.

Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ

Ὁ Δημοσθένης γεννήθηκε στὸν ἀττικὸ δῆμο τῆς Παιανίας τὸ 384 π.Χ., ἴσως τὴν ἴδια χρονιά μέ τὸ Φίλιππο Β'. Ὁ πατέρας του, Δημοσθένης καί αὐτός, ἦταν εὐπορὸς ἐπιχειρηματίας. Ἡ μητέρα του κατὰ γόταν ἀπὸ ἐλληνικὴ οἰκογένεια τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου. Ὅταν ὁ Δημοσθένης ἦταν ἐπτὰ χρόνων, ἔχασε τὸν πατέρα του. Οἱ κηδεμόνες, δύο συγγενεῖς καί ἓνας φίλος, φάνηκαν ἀνάξιοι τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ πατέρα. Σπατάλησαν τὴν περιουσία πού τοὺς εἶχε ἐμπιστευτεῖ καί παραμέλησαν ἀκόμα καί τὴ μόρφωση τοῦ Δημοσθένη, γιὰ τὴν ὁποία εὐτυχῶς φρόντισε ἡ μητέρα του. Ὅταν ὁ Δημοσθένης ἐνηλικιώθηκε, παρέλαβε ἀπὸ τὴν πατρικὴ περιουσία ἓνα ποσό μόλις 70 μῶν.

Ἡ ὑγεία του δὲν τὸν ἄφησε ν' ἀσκήσει τὸ σῶμα του στὰ γυμναστήρια. Καλλιέργησε ὅμως συστηματικά τίς πνευματικὲς του κλίσεις. Μελέτησε τὸ Θουκυδίδη, τὸν Πλάτωνα καί τὸν Ἰσοκράτη, ἀλλὰ κυρίως ἄκουσε τὰ μαθήματα καί τίς συμβουλές τοῦ ρήτορα Ἰσαίου, πού τοῦ δίδαξε τὸ δίκαιο καί τὴ ρητορικὴ τέχνη. Μέ τὴ βοήθεια τοῦ ρήτορα αὐτοῦ, ὅταν ἤρθε ὁ

Τὰ πρῶτα
χρόνια — Ὁ
Δημοσθένης
μπαίνει στὴ
δημόσια ζωὴ

Ὁ Δημοσθένης

Ἀντίγραφο τοῦ ἔργου τοῦ Πολυεύκτου. Μουσείο Βατικανοῦ.
(Από τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν,
Γ₂, σ. 63)

καιρός, ὑπέβαλε ἀγωγή ἐναντίον τῶν κηδεμόνων του καί ὕστερα ἀπό μεγάλο ἀγώνα κατόρθωσε ν' ἀνακτησεῖ ἕνα μικρό μέρος τῆς πατρικῆς του περιουσίας. Οἱ δικαστικοί αὐτοί ἀγῶνες ἔδωσαν τήν εὐκαιρία στό νεαρό Δημοσθένη νά ἀποκτήσει πεποίθησι στον ἑαυτό του, νά καταπολεμήσει τίς φυσικές του ἀδυναμίες, ὅπως μᾶς λένε διάφορες παραδόσεις, καί νά δείξει τήν ἐπιδεξιότητά του στή ρητορική τέχνη. Καί ἐπειδή ἀπό τή μεγάλη πατρική περιουσία δέν ἀπέμειναν πιά παρά λίγα, στήν ἀρχή ἔγινε λογογράφος. Ἔτσι, πρὶν ἀκόμη γίνει τριάντα χρόνων καί ἀρχίσει τήν πολιτική του σταδιοδρομία, εἶχε ἀποκτήσει οἰκονομική ἄνεση.

Οἱ λόγοι τοῦ Δημοσθένη εἶναι δικανικοί καί συμβουλευτικοί. Ἀπό τοὺς 61 λόγους πού μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ μέ τό ὄνομά του, οἱ 15 εἶναι συμβουλευτικοί. Εἶναι αὐτοί πού ἐκφώνησε στήν ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀπό τήν ἐποχή πού ἄρχισε νά παίρνει ἐνεργό μέρος στίς συζητήσεις καί νά ὑποστηρίζει λύσεις γιά τά ζητήματα τῆς πολιτείας.

Ὁ Δημοσθένης ἀρχίζει νά παίζει οὐσιαστικό πολιτικό ρόλο λίγο πρὶν ἀπό τό 350 π.Χ. Τήν ἐποχή αὕτη κυριαρχοῦσε στήν Ἀθήνα ὁ Εὐβουλος, ὁ ὁποῖος εἶχε κύριο στόχο του νά ἀνορθώσῃ τήν οἰκονομία τῶν Ἀθηναίων καί παράλληλα νά κρατήσῃ τήν πόλη μακριά ἀπό κάθε πολεμική περιπέτεια. Σ' αὐτό συμφωνοῦσαν καί οἱ περισσότεροι Ἀθηναῖοι, πού πίστευαν πῶς ἡ πόλη τους δέν μποροῦσε πιά νά ἔχει φιλοδοξίες γιά ἡγεμονία. Πράγματι, οἱ ἑλληνικές πόλεις —κράτη εἶχαν συνεχίσει ὅλη αὕτη τήν ἐποχή νά ἐξασθενοῦν ἀπό τίς ἐσωτερικές τους διαμάχες καί

ἀπό τούς πολέμους πού ἔκαναν μεταξύ τους. Μέ τή στάση τους αὐτή προετοιμάζαν τήν καταστροφή τους, ἡ ὁποία ὅμως ἀνοιγε συγχρόνως τό δρόμο πρὸς τήν ἐνότητα κάτω ἀπὸ τήν ἐξουσία ἑνὸς δυνατοῦ προσώπου. Τό δρόμο αὐτό εἶχαν ἤδη εὐχνηθεῖ μερικοί ρήτορες ἢ στοχαστές, ὅπως ὁ Ἰσοκράτης, ὁ ὁποῖος ἀναζητοῦσε ἀπὸ χρόνια τόν ισχυρό ἄνδρα πού θά πραγματοποιοῦσε τήν ἐνότητα.

Ἐνῶ στή νοτιότερη Ἑλλάδα ἡ κατάσταση εἶναι αὐτή, στή Μακεδονία βασιλεύει ἀπὸ τό 359 π.Χ. ὁ Φίλιππος Β'. Σκοπὸς τοῦ Φιλίππου ἦταν νά ὑποτάξει τούς γύρω λαούς, νά δημιουργήσει ἀνθηρὴ οἰκονομία καί δυνατό στρατό καί ἀκολούθως νά ἐπέμβει στή νοτιότερη Ἑλλάδα, νά ἐνώσει τούς Ἕλληνες καί νά προχωρήσει στὸν ἀπώτερο σκοπὸ του, τήν κατάκτηση τῆς Περσίας.

Ὁ ἀγὼνας
τοῦ
Δημοσθένη

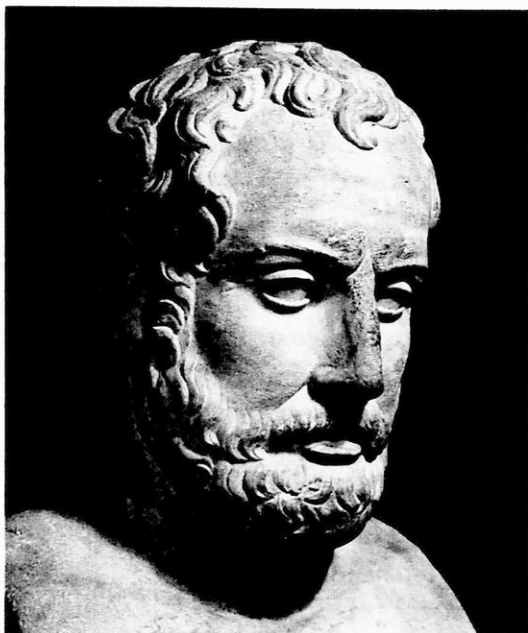
Ὁ Δημοσθένης αἰσθανόταν τὸν ἑαυτοῦ του τελείως ἔξω ἀπὸ τό πολιτικὸ αὐτὸ κλίμα. Τὴν προσπάθεια τοῦ Φιλίππου νά συνενώσει ὅλους τούς Ἕλληνες ὑπὸ τὴν ἡγεσία του τὴ θεωροῦσε ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ, μειωτικὴ γιὰ τὴν Ἀθήνα καί ἐπικίνδυνη γιὰ τὴν ἐλευθερία ὅλων τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Στὸν ἀγῶνα νά ἀποτρέψει τὸν κίνδυνο αὐτὸ ἀφιέρωσε ὅλη του τὴ ζωὴ. Τὴν κυριότερη φάση τοῦ ἀγῶνα πού ἔκανε ὁ Δημοσθένης ἐναντίον τοῦ Φιλίππου, δηλαδή ἀπὸ τό 350 ἕως τό 341 π.Χ., τὴν παρακολουθοῦμε σέ μιά σειρά ἀπὸ ἐννέα λόγους του. Σημαντικότεροι ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι οἱ τέσσερις Φιλιππικοὶ καί οἱ τρεῖς Ὀλυνθιακοί. Παρόλο πού ἡ πορεία τῶν γεγονότων μέσα σ' αὐτὰ τὰ χρόνια ὅλο καί δικαίωνε τούς φόβους τοῦ Δημοσθένη, οἱ Ἀθηναῖοι ἄρρησαν πολὺ

Ὁ Αἰσχίνης

Ρωμαϊκό
ἀντίγραφο· τό
πρωτότυπο
ἦταν τοῦ 4ου
αἰ. π.Χ.

Βρετανικό
Μουσεῖο.

(Ἀπό τήν
Ἱστορία τοῦ
Ἑλληνικοῦ
ἔθνους τῆς
ἐκδοτικῆς
Ἀθηνῶν, τομ.
Γ₂, σελ. 65)

νά πειστοῦν. Σημαντικό ρόλο σ' αὐτό ἔπαιζαν οἱ πολιτικοί τῆς φιλομακεδονικῆς μερίδας καί ἀνάμεσά τους ὁ ρήτορας Αἰσχίνης, ἄσπονδος ἐχθρός τοῦ Δημοσθένη. Καί μόνο στό τέλος, ἀπό τό 341 π.Χ., οἱ Ἀθηναῖοι κινητοποιήθηκαν. Ἀνέλαβαν διπλωματική καί στρατιωτική δράση καί σχημάτισαν ὑπό τήν ἡγεσία τους συμμαχία ἐναντίον τοῦ Φιλίππου, στήν ὁποία πῆραν μέρος τελικά καί οἱ Θηβαῖοι. Ἐμφυχωτῆς τῆς συμμαχίας αὐτῆς ἦταν ὁ Δημοσθένης (341 π.Χ.). Ἡ τελική σύγκρουση δόθηκε στή Χαιρώνεια (338 π.Χ.). Ἡ ἥττα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στή μάχη αὐτή σήμανε στήν πραγματικότητα τό τέλος τοῦ καθεστώτος τοῦ ἄστεως καί τήν ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδας κάτω ἀπό τό μακεδονικό σκῆπτρο.

Παρά τήν εἰρήνην μέ τό Φίλιππο καί τήν ταπεινώ-
ση τῆς πόλεως ὁ Δημοσθένης δέν ἀποσύρθηκε ἀπό
τό προσκήνιο. Ἡ Ἀθήνα ἔκαμε ἀκόμη κάποιες
προσπάθειες νά ξαναβρεῖ τήν ἀνεξαρτησία της. Μέ
τό θάνατο τοῦ Φιλίππου Ἀθηναῖοι καί Θηβαῖοι
ἀποστάτησαν. Ὁ Δημοσθένης εἶχε πρωτοστατήσει
πάλι στήν κίνηση αὐτή. Ὅμως ὁ Ἀλέξανδρος ἔσπευ-
σε στή νότια Ἑλλάδα καί ἐπανεφέρε στήν τάξη τίς
δύο πόλεις. Ἡ μία, ἡ Θήβα, τό πλήρωσε μέ τήν κα-
ταστροφή της. Ἀπό τήν Ἀθήνα ὁ Ἀλέξανδρος
ζήτησε νά τοῦ παραδοθεῖ ὁ Δημοσθένης μαζί μέ
ἄλλους ἐννέα ρήτορες καί στρατηγούς, πού ἦταν τά
κύρια στελέχη τῆς ἀντιμακεδονικῆς παρατάξεως. Ἡ
παραδοση ὅμως αὐτή ματαιώθηκε ὕστερα ἀπό μεσο-
λάβηση τοῦ Δημάδη καί τοῦ Φωκίωνα.

Τά τελευταῖα χρόνια τοῦ Δημοσθένη ἦταν ἄτυχα
καί τό τέλος του δραματικό. Ὅταν μετά τό θάνατο
τοῦ Ἀλεξάνδρου οἱ ἐλληνικές πόλεις ἐξεγέρθηκαν, ὁ
Δημοσθένης ἀνέλαβε πάλι δραστηριότητα. Σέ λίγο
ὅμως οἱ Ἀθηναῖοι καί οἱ σύμμαχοί τους νικήθηκαν
ἀπό τόν Ἀντίπατρο καί στήν πόλη ἐγκαταστάθηκε
μακεδονική φρουρά (322 π.Χ.). Ὁ ρήτορας Δημά-
δης, φίλος τῶν Μακεδόνων, πρότεινε μέ ψήφισμά
του, πού ἔγινε δεκτό, νά καταδικαστοῦν σέ θάνατο
οἱ ἡγέτες τῆς ἀντιμακεδονικῆς παρατάξεως. Ὁ Δη-
μοσθένης κυνηγημένος ἀπό τοὺς ἀνθρώπους τοῦ
Ἀντιπάτρου κατέφυγε στό ναό τοῦ Ποσειδώνα στήν
Καλαύρεια (τόν σημερινό Πόρο). Ἐκεῖ γιά νά μήν
πέσει ζωντανός στά χέρια τῶν ἐχθρῶν του ἤπιε τό
δηλητήριο πού εἶχε μαζί του κρυμμένο καί πέθανε
(322 π.Χ.).

Ὁ Δημοσθένης κατέχει ἀνάμεσα στους ρήτορες τή θέση πού ἔχει ὁ Ὅμηρος ἀνάμεσα στους ποιητές. Τούς λόγους του χαρακτηρίζει ἡ ρωμαλέα σκέψη, ἡ καθαρή διάταξη, ἡ ἀκρίβεια καί ἡ λιτότητα στήν ἔκφραση. Ὅταν ἀναφέρεται σέ γεγονότα, ξέρει νά τά παρουσιάζει, νά τά ἐξηγεῖ καί νά τά συνδέει μέ ἐπιδεξιότητα. Οὔτε ἔχει ἀνάγκη ἀπό σπάνιες λέξεις. Μέ τίς συνηθισμένες μπορεῖ νά πετυχαίνει ἐντυπωσιακό ἀποτέλεσμα. Στό ὕφος ἀνάλογα μέ τίς περιστάσεις εἶναι πότε ἀπλός, ὅπως ὁ Λυσίας, καί πότε πιό περίτεχνος, ὅπως ὁ Ἰσοκράτης. Οἱ λόγοι του, πού τούς προετοίμαζε μέ πολύ μόχθο, ὅπως λένε, ἐξακολουθοῦν νά φαίνονται αὐθόρμητοι καί μαζί μέ τό τέλειο ὕφος τους νά διατηροῦν τό ζωνρό τους τόνο. Τή μεγάλη αὐτή τέχνη τοῦ λόγου, πού μέ τόσο κόπο κατάρκτησε, τήν προόρισε νά γίνει στά χέρια του δύναμη γιά τήν υπεράσπιση τῆς πατρίδας του. Κι ἐδῶ πρέπει νά ποῦμε ὅτι ὁ Δημοσθένης στάθηκε προπάντων ἀγωνιστής. Ρίχτηκε σ' ἕναν ἀγῶνα γιά νά ἐξεγείρει τό λαό τῆς Ἀθήνας γιά τή σωτηρία τῆς πόλεως καί τῆς δημοκρατίας, ὅπως αὐτός τήν ἐπίστευε. Ἡ ἀφοσίωσή του ὅμως στήν πόλιν του τόν ἔφερε συνεχῶς σέ ἀντίθεση μέ τή νωθρότητα καί τήν ἀδιαφορία τῶν συμπολιτῶν του καί προκαλοῦσε τήν ἀντίδραση τῶν φιλομακεδόνων ἀντιπάλων του. Ἐτσι ὁ Δημοσθένης δέν μπόρεσε νά ἐμποδίσει τήν καταστροφή. Τά λάθη τῶν Ἀθηναίων καί ἡ διαίρεση τῶν Ἑλλήνων ἔφεραν τό ἀποτέλεσμά τους. Τό ἔργο τοῦ Δημοσθένη ὥστόσο διατηρεῖ μιᾶ διαρκή ἀξία γιά μᾶς ὡς μάθημα ἐλευθερίας καί πατριωτισμοῦ καί ὡς πηγὴ ἱστορικῶν καί πολιτικῶν διδαγμάτων.

Νόμισμα τοῦ Κοινοῦ τῶν Χαλκιδέων», δηλ. τῶν Ἰώνων τῆς Χαλκιδικῆς. Τό «Κοινόν» διαλύθηκε τό 379 πΧ μετά τήν ἐπίθεση σπαρτιατικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος. Μέ τήν παρακμή τῆς Σπάρτης τό «Κοινόν» ἀνασυσταίνεται.

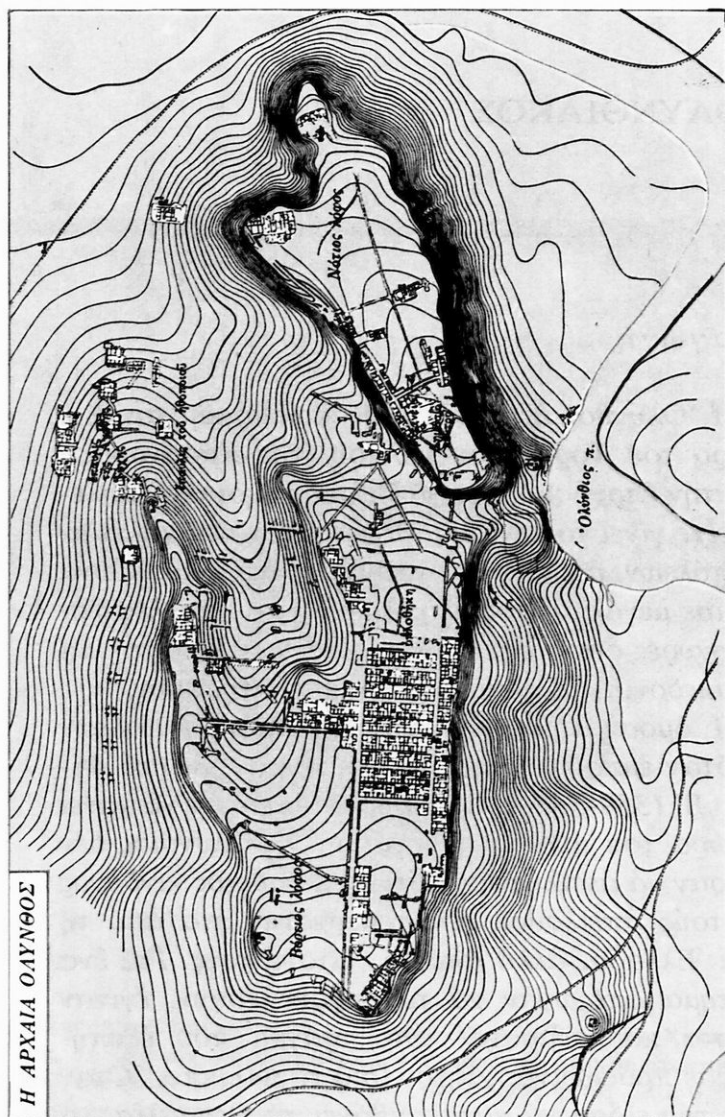
(Ἀπό τήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Γ1, σελ. 385)

Γ' ΟΛΥΝΘΙΑΚΟΣ

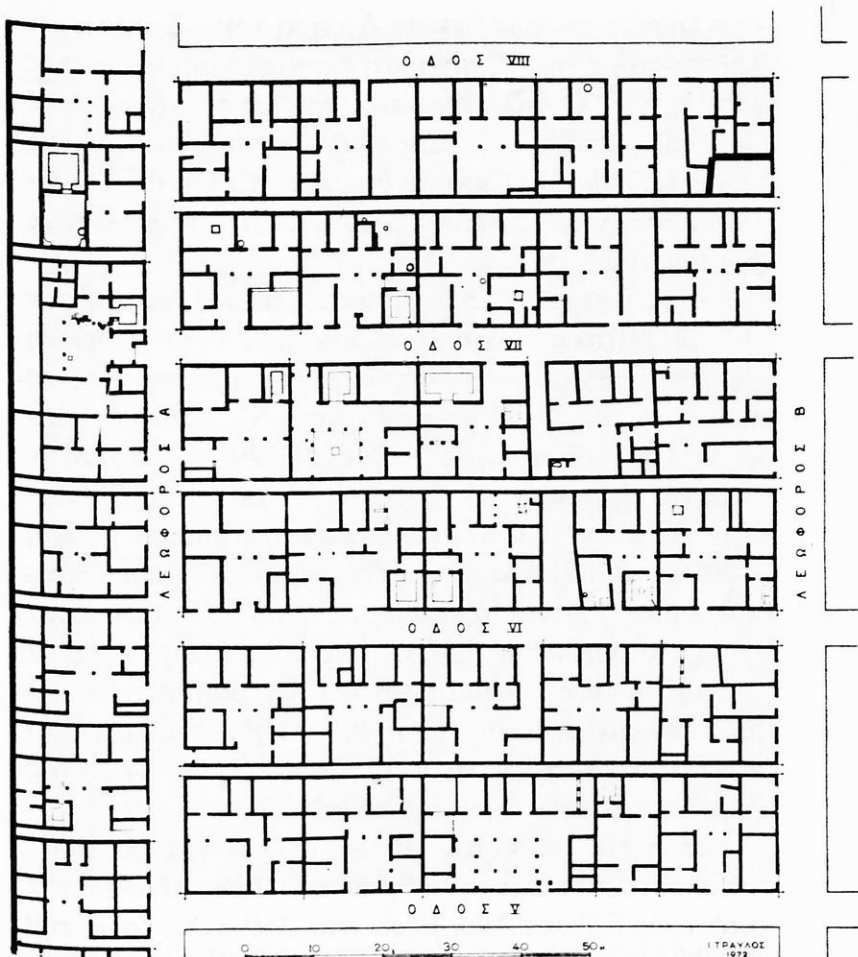
Εἰσαγωγή

Ἡ Ὀλυνθος ἦταν πόλη τῆς Χαλκιδικῆς στή ΒΔ πλευρά τοῦ Τορωναίου κόλπου (τῆς Κασάνδρας). Ἀπό τήν ἐποχή κιόλας τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου εἶχε γίνει τό κέντρο μιᾶς ὁμοσπονδίας χαλκιδικῶν πόλεων, ἡ ὁποία κατά τόν ἐπόμενο ἰδίως αἰῶνα γνώρισε μεγάλη ἀνάπτυξη, παρόλο πού πολλές φορές ἰσχυρές δυνάμεις, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ἡ Σπάρτη καί ἡ Μακεδονία, θέλησαν νά τήν καταστρέψουν.

Ἡ ὁμοσπονδία αὐτή τῶν χαλκιδικῶν πόλεων στεκόταν ἐμπόδιο, ὅπως ἦταν φυσικό, καί στό Φίλιππο Β' (359-336 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἐπιδίωκε νά κάνει τή χώρα του κυρίαρχη δύναμη. Οἱ Ὀλύνθιοι δέν ἄρρησαν νά ἀντιληφθοῦν ὅτι ὁ καινούριος κίνδυνος πού τοῦς ἀπειλοῦσε δέν προερχόταν πιά ἀπό τή νότια Ἑλλάδα, ἀλλά ἀπό τό γείτονά τους. Γιά ἓνα διάστημα ἀπέφυγαν νά τόν προκαλέσουν, ἔγιναν μάλιστα καί σύμμαχοί του, πράγμα πού ἐξυπηρετοῦσε προσωρινά καί τόν ἴδιο τό Φίλιππο. Ὅταν ὅμως τόν εἶδαν νά καταλαμβάνει τή Θεσσαλία, νά προχωρεῖ στή Θράκη καί νά ἐπεμβαίνει παντοῦ,

Τό σχέδιο τῆς πόλεως κατὰ τὸν 5ον αἰ. π.Χ.
(Ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Γ₂ σελ. 57)

Τό σχέδιο της Ὀλύνθου ἔγινε τό 432 π.Χ. σύμφωνα μέ τίς πολεοδομικές ἀπόψεις τοῦ Ἱπποδάμου, δηλαδή χωρίστηκε ἡ πόλη σέ ἴσα οἰκοδομικά τετράγωνα μέ δρόμους παράλληλους. Ἡ στεγασμένη αὐλή κάθε σπιτιοῦ βλέπει πρός τά Ν., ἔτσι πού ὁ ἥλιος νά ζεσταίνει τά διαμερίσματα τό χειμώνα, ἐνώ τό καλοκαίρι, ἀλλάζοντας τροχιά, νά ἀφήνει τό σπίτι δροσερό.

(Ἀναπαράσταση Ἰ. Τραυλοῦ. Ἀπό τήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τομ. Γ₂, σελ. 332).

ἀντιλήφθησαν πώς ἔφτανε ἡ σειρά τους. Στράφηκαν λοιπόν πρὸς τὴν Ἀθήνα καὶ ἔκαμαν εἰρήνη μαζί της (352 π.Χ.). Ὁ Φίλιππος περιέμενε ὥς τὴν ἀνοιξη τοῦ 349 π.Χ., καὶ τότε, ὅταν οἱ ἄλλες του ἐπιχειρήσεις εἶχαν τελειώσει, εἰσέβαλε στὴ Χαλκιδική. Οἱ Ὀλυνθιοὶ ἔκαμαν τότε ἔκκληση στοὺς Ἀθηναίους νὰ τοὺς βοηθήσουν.

Ὁ Δημοσθένης, πού ἤδη ἀπὸ τὸ 351 π.Χ. μέ τὸν Α' Φιλιππικό του εἶχε συστήσει ἔντονη δράση κατὰ τοῦ Φιλίππου, ὑποστήριξε ἔνθερμα τὴν αἴτηση τῶν Ὀλυνθίων ἐκφωνώντας τὸν Α' Ὀλυνθιακὸ λόγο του (349 π.Χ.). Ἡ Ὀλυνθος ἔγινε δεκτὴ στὴν Ἀθηναϊκὴ συμμαχία καὶ ὁ στρατηγὸς Χάρης ξεκίνησε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα μέ κάποια στρατιωτικὴ δύναμη—πού ἀποδείχτηκε ἀνίσχυρη— νὰ βοηθήσει τοὺς Ὀλυνθίους. Λίγο ἀργότερα, μέ τὸν Β' Ὀλυνθιακὸ λόγο ὁ Δημοσθένης ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους νὰ συνάψουν νέες συμμαχίες καὶ νὰ βοηθήσουν πιὸ ἀποτελεσματικὰ τὴν Ὀλυνθο. Ἡ βοήθεια ὥστόσο καὶ πάλι δέν ἦταν σπουδαία, παρόλο πού ὁ Φίλιππος ἔφτανε πιά ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη.

Σέ ποιά φάση τοῦ πολέμου ἐκφωνήθηκε ὁ Γ' Ὀλυνθιακὸς δέν εἶναι γνωστό. Ἴσως λίγο ἔπειτα ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο, μέσα στό 349 π.Χ., ἴσως τὴν ἀνοιξη τοῦ 348 π.Χ. Ὁ λόγος αὐτός ἀποτελεῖ τὸ κορύφωμα τῆς προσπάθειας τοῦ Δημοσθένη γιὰ νὰ σωθεῖ ἡ Ὀλυνθος καὶ παράλληλα νὰ ἀντιμετωπιστεῖ μέ τολμηρὰ μέτρα ὁ Φίλιππος, ὅσο εἶναι καιρὸς.

Στό μεταξύ ὅμως οἱ Ὀλυνθιοὶ, νικημένοι στὸ πεδίο τῆς μάχης, εἶχαν κλειστεῖ στὰ τεῖχη τους καὶ ἐναγώνια περιέμεναν βοήθεια. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀποφά-

Φίλιππος ὁ Β'. Χρυσὸν περιάπτο ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Παρισίων.

(Ἀπὸ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Δ, σελ 15)

σισαν τὴν τελευταία στιγμή νά στείλουν σοβαρή ἐνίσχυση, ἔφτασαν ὁμως ἀργά. Ἡ πόλη εἶχε πέσει στά χέρια τοῦ Φιλίππου (Αὐγουστος τοῦ 348 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ἀκολούθως τὴν κατέστρεψε.

Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος τῆς σελ. 156.

Γ' ΟΛΥΝΘΙΑΚΟΣ

Δέν κάνω τίς ἴδιες σκέψεις, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅταν ἀπό τή μιᾷ ἐξετάσω τήν πολιτική κατάσταση καί ἀπό τήν ἄλλη τούς λόγους πού ἀκούω. Γιατί βλέπω ὅτι οἱ λόγοι μιλοῦν γιά τό πῶς θά τιμωρηθεῖ ὁ Φίλιππος, ἐνῶ ἡ κατάσταση ἔχει φτάσει σέ τέτοιο σημεῖο, πού πρέπει νά κοιτάξουμε νά μήν πάθουμε ἐμεῖς πρῶτοι κακό. Αὐτοί λοιπόν πού σᾶς λένε τέτοια πράγματα μοῦ φαίνεται πῶς τίποτε ἄλλο δέν κάνουν παρὰ σφάλλουν, ἐφόσον σᾶς παρουσιάζουν τήν ὑπόθεση πού συζητεῖτε ὅχι ὅπως πραγματικά εἶναι. Καί ἐγώ τό ξέρω, καί πολύ καλά, ὅτι κάποτε ἡ πόλη μας ἦταν σέ θέση καί τά δικά της μέ ἀσφάλεια νά διατηρήσει καί τό Φίλιππο νά τιμωρήσει. Στίς δικές μου μέρες¹, ὅχι παλιά, ἔχουν γίνει καί τά δύο αὐτά. Τώρα ὅμως ἔχω τήν πεποίθηση ὅτι εἶναι ἀρκετό γιά μᾶς νά προλάβουμε πρῶτα - πρῶτα νά σώσουμε τούς συμμάχους μας. Ἄν αὐτό τό πετύχου-

Προοίμιο —
Πῶς
παρουσιάζεται
ἡ κατάσταση

2

με, τότε θά μπορεῖ κανεῖς νά σκέφτεται καί γιά τό ποιόν θά τιμωρήσει καί μέ ποιόν τρόπο. Προτοῦ ὅμως τοποθετήσουμε σέ σωστές βάσεις τήν ἀρχή, θεωρῶ μάταιο νά κάνουμε ὁποιοδήποτε λόγο γιά τό τέλος.

- 3 Ἡ σημερινή λοιπόν περίσταση χρειάζεται ὅσο ποτέ ἄλλοτε πολλή προσοχή καί σκέψη. Γιά μένα ὅμως τό πιό δύσκολο δέν εἶναι νά σᾶς συμβουλέψω αὐτό πού εἶναι ἀναγκαῖο γιά τίς σημερινές συνθήκες, ἀλλά αὐτό μέ φέρνει σέ ἀμηχανία, μέ τί τρόπο, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πρέπει νά σᾶς μιλήσω γι' αὐτά τά πράγματα. Γιατί ἀπό ὅσα εἶδα καί ἄκουσα ἐδῶ ἔχω πειστεῖ ὅτι οἱ πιό πολλές ὑποθέσεις μᾶς ξέφυγαν ἐπειδή δέ θέλουμε νά πράξουμε αὐτό πού πρέπει καί ὄχι ἐπειδή δέν τό ἀντιλαμβανόμαστε. Σᾶς ζητῶ λοιπόν, ἂν μιλήσω μέ παρρησία, νά φανεῖτε ὑπομονητικοί κοιτάζοντας τοῦτο μόνο, ἂν λέω τήν ἀλήθεια καί ἂν τό κάνω γιά νά πᾶνε τά πράγματα καλύτερα στό ἐξῆς. Γιατί μέ τό νά ἀγορεύουν μερικοί γιά νά σᾶς εὐχαριστήσουν βλέπετε σέ τί ἄθλιο σημεῖο ἔφτασαν οἱ ὑποθέσεις μας².

- 4 Πρῶτα ὅμως θεωρῶ ἀναγκαῖο νά σᾶς θυμίσω
Τά
προηγούμενα
λάθη
λίγα ἀπό τά προηγούμενα γεγονότα. Θυμάστε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅταν σᾶς ἀνήγγειλαν πρῖν ἀπό τρία ἢ τέσσερα χρόνια ὅτι ὁ Φίλιππος πολιορκοῦσε στή Θράκη τό Ἡραῖον Τεῖχος³. Τότε λοιπόν ἦταν ὁ μήνας Μαιμακτηριῶν⁴. Ὑστερα ἀπό πολλούς λόγους καί θόρυβο, αποφασίσατε νά σύρετε στή θάλασσα σαράντα τριήρεις, νά ἐπιβιβάστούν σέ αὐτές πολῖτες ἕως σαράντα πέντε ἐτῶν⁵ καί νά εἰσφέρετε ἐξήντα τάλαντα. Ὑστερα πέρασε ἡ χρονιά ἐκείνη καί ἦρθε ὁ

Ἑκατομβαιῶν, ὁ Μεταγειτνιών, ὁ Βοηδρομιών⁶. Καί
μόλις τὸν μήνα αὐτό μετὰ τὰ μυστήρια ⁷ στείλατε τὸ
Χαρίδημο⁸ μέ δέκα πλοῖα χωρὶς στρατιῶτες⁹ καί
πέντε ἄργυρά τάλαντα. Γιατί καθὼς ἦρθε ἡ εἶδηση
ὅτι ὁ Φίλιππος ἦταν ἄρρωστος ἢ ὅτι πέθανε¹⁰ —
διαδόθηκαν καὶ τὰ δύο — νομίσατε ὅτι δέν ἦταν πιά
κατάλληλη ἡ στιγμή γιὰ νά βοηθήσετε καὶ ἐγκαταλεί-
ψατε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὴν ἐκστρατεία¹¹. Καὶ ὅμως
τότε ἦταν ἡ εὐκαιρία. Γιατί, ἂν τότε μέ προθυμία
στέλναμε βοήθεια ἐκεῖ, ὅπως εἶχαμε ἀποφασίσει, ὁ
Φίλιππος, πού σώθηκε, δέ θά μᾶς ἐνοχλοῦσε τώρα.

5

Πάντως ὅ,τι ἔγινε τότε δέν μπορεῖ νά ἀλλάξει.

Ὅμως τώρα παρουσιάστηκε ἡ εὐκαιρία γιὰ ἕναν
ἄλλο πόλεμο, γι' αὐτό καὶ θύμισα τὰ περασμένα, γιὰ
νά μὴν πάθετε τὰ ἴδια. Πῶς λοιπόν θά χειριστοῦμε
αὕτὴ τὴν περίσταση, ἄνδρες Ἀθηναῖοι; Ἄν δέ
βοηθήσετε μέ ὅλες σας τίς δυνάμεις, ὅσο σᾶς εἶναι
δυνατό, κοιτάξτε πῶς θά τὰ ἔχετε καταφέρει νά γίνει
ὅλος ὁ πόλεμος πρὸς ὄφελος τοῦ Φιλίππου. Συνέβαι-
νε οἱ Ὀλύνθιοι νά ἔχουν μία σημαντική δύναμη καὶ
τὰ πράγματα εἶχαν ἔτσι: Οὔτε ὁ Φίλιππος τούς
ἐμπιστευόταν οὔτε αὐτοὶ τὸ Φίλιππο. Ἐμεῖς κάμαμε
εἰρήνη μ' ἐκείνους κι ἐκεῖνοι μ' ἐμᾶς¹². Τό γεγονός
αὐτό ἦταν σοβαρό ἐμπόδιο καὶ μεγάλη δυσκολία γιὰ
τὸ Φίλιππο, μία μεγάλη πόλη συμφιλιωμένη μ' ἐμᾶς
νά παραμονεύει τίς κρίσιμες στιγμές του. Πιστεύαμε
πῶς πρέπει μέ κάθε τρόπο νά σπρώξουμε τούς
ἀνθρώπους αὐτούς σέ πόλεμο ἐναντίον του. Καί
αὐτό πού ὅλοι συζητοῦσαν ἔχει τώρα ὅπωςδήποτε
πραγματοποιηθεῖ. Τί λοιπόν ἀπομένει, ἄνδρες Ἀθη-
ναῖοι, παρὰ νά βοηθήσετε μέ ἰσχυρές δυνάμεις καὶ μέ

6

Μιά
καινούρια
εὐκαιρία

7

8

προθυμία; Ἐγὼ ἀλήθεια δέ βλέπω τίποτε ἄλλο. Γιατί ἐκτός ἀπὸ τὴν ντροπὴ πού θά πέσει ἐπάνω μας, ἂν ἀμελήσουμε κάποια ὑποχρέωσή μας, δέν εἶναι λίγος καί ὁ φόβος, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, πού αἰσθάνομαι γιὰ τὰ μετέπειτα, ἐφόσον οἱ Θηβαῖοι ἔχουν ἀπέναντί μας τίς διαθέσεις πού ἔχουν¹³ καί οἱ Φωκεῖς εἶναι οἰκονομικά ἐξαντλημένοι¹⁴ καί δέν ὑπάρχει κανεῖς νά ἐμποδίσει τὸ Φίλιππο, ὅταν ξεκαθαρίσει τίς τωρινές του ὑποθέσεις,¹⁵ νά στραφεῖ πρὸς τὰ ἐδῶ. Ἀληθινά ὅμως, ἂν κάποιος ἀπὸ ἐσᾶς ἀναβάλει ὡς τότε νά κάνει αὐτά πού πρέπει, θέλει φαίνεται νά δεῖ ἀπὸ κοντά τὰ δεινά, ἐνῶ θά μποροῦσε νά ἀκούει ὅτι συμβαίνουν ἄλλοῦ, καί θέλει νά ζητάει γιὰ τὸν ἑαυτό του βοηθοὺς, ἐνῶ τώρα μπορεῖ αὐτὸς ἄλλους νά βοηθήσει. Ὅτι τὰ πράγματα θά φτάσουν σ' αὐτό τὸ σημεῖο, ἂν ἀμελήσουμε τὴν τωρινὴ εὐκαιρία, τὸ ξέρουμε βέβαια σχεδόν ὅλοι.

10

Ἡ
προϋπόθεση
γιὰ νά γίνει τὸ
σωστό

«Ὅμως», θά μοῦ ἔλεγε ἴσως κανεῖς, «ὅλοι ξέρουμε ὅτι πρέπει νά βοηθήσουμε καί θά βοηθήσουμε πές μας ὅμως τὸ πῶς». Μὴν ἀπορήσετε λοιπόν, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἂν πῶ κάτι ἀπροσδόκητο γιὰ τοὺς πολλοὺς. Νά ὀρίσετε νομοθέτες¹⁶. Στούς νομοθέτες αὐτοὺς ὅμως, μὴν ὑποβάλετε κανένα νόμο — ἀρκετοὺς ἔχετε — ἀλλὰ νά καταργήσετε αὐτοὺς πού σᾶς βλάβουν στίς σημερινές περιστάσεις. Καί ἐννοῶ, σᾶς τὸ λέω ἔτσι ξεκάθαρα, τοὺς νόμους γιὰ τὰ θεωρικά¹⁷ καί μερικοὺς ἀκόμα πού ἀφοροῦν τὴν ὑπηρεσία στοῦ στρατοῦ. Οἱ πρῶτοι μοιράζουν τὰ στρατιωτικά χρήματα ὡς θεωρικά σ' αὐτοὺς πού μένουν στά σπίτια τους, ἐνῶ οἱ δεῦτεροι ἀθωώνουν τοὺς ἀνυπότακτους¹⁸ καί μ' αὐτό ἀποκαρδιώνουν

11

καί ὅσους θέλουν νά πράξουν τό καθήκον τους.
 Ὅταν λοιπόν καταργήσετε αὐτούς τούς νόμους καί
 ἀνοίξετε ἀσφαλὴ τὸ δρόμο σ' ἐκεῖνον πού λέγει τὰ
 πιά σωστά, τότε νά ἀναζητήσετε καί τὸν ἄνθρωπο
 πού θά προτείνει ὅσα ὅλοι σας γνωρίζετε πὼς
 συμφέρουν. Πρὶν τὰ κάνετε αὐτά, μὴ ρωτᾶτε ποιὸς
 12 θά θελήσει νά πεί τὸ σωστότερο γιὰ σᾶς καί ἀπὸ σᾶς
 νά καταστραφεῖ. Δέ θά τὸν βρεῖτε· ἄλλωστε τὸ μόνο
 ἀποτέλεσμα θά ἦταν αὐτός πού εἶπε καί πρότεινε
 τέτοια πράγματα νά πάθει ἄδικα κανένα κακό,
 χωρὶς καθόλου νά ὠφελήσῃ τὴν κατάσταση, ἀλλὰ
 ἐπιπλέον νά συντελέσῃ ὥστε καί στὸ μέλλον ἀκόμη
 13 πιά ἐπίφοβο νά γίνῃ ἀπὸ τώρα τὸ νά λείν κανεῖς τὸ
 σωστό. Καί πρέπει, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νά ἀξιώσετε
 νά καταργήσουν αὐτούς τούς νόμους οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι
 πού τούς θέσπισαν¹⁹. Γιατί δέν εἶναι δίκαιο νά ἔχουν
 τὴν εὐνοιά σας, ἢ ὁποία στάθηκε βλαβερή γιὰ ὅλη
 τὴν πόλιν, ἐκεῖνοι πού θέσπισαν τότε τούς νόμους,
 ἐνῶ ἢ ἀντιπάθειά σας, ἢ ὁποία θά μᾶς κάνει ὅλους
 πιά εὐτυχισμένους, νά γίνῃ αἰτία ὥστε νά τιμωρηθεῖ
 ἐκεῖνος πού θά μᾶς συμβουλέψῃ τώρα τὸ ὀρθό. Πρὶν
 τὰ τακτοποιήσετε αὐτά, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μὴν πι-
 στεύετε ὅτι θά βρεθεῖ ἀνάμεσά σας κανεῖς τόσο
 δυνατός, ὥστε νά παραβεῖ τούς νόμους αὐτούς καί
 νά μὴν τιμωρηθεῖ, οὔτε τόσο ἀνόητος, ὥστε νά ριχτεῖ
 μόνος του μέσα σ' ἓναν ὀλοφάνερο κίνδυνο.

Δέν πρέπει ὥστόσο νά ἀγνοεῖτε καί κάτι ἄλλο,
 14 ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅτι ἓνα ψήφισμα δέν ἀξίζει τίπο-
 τε, ἂν δέν ὑπάρχει μαζί καί ἡ θέληση νά ἐκτελέσετε
 πρόθυμα αὐτά τουλάχιστο πού ἀποφασίσαστε. Ἄν τὰ
 ψηφίσματα ἦταν ἱκανά μόνον νὰ σᾶς ἀναγκά-

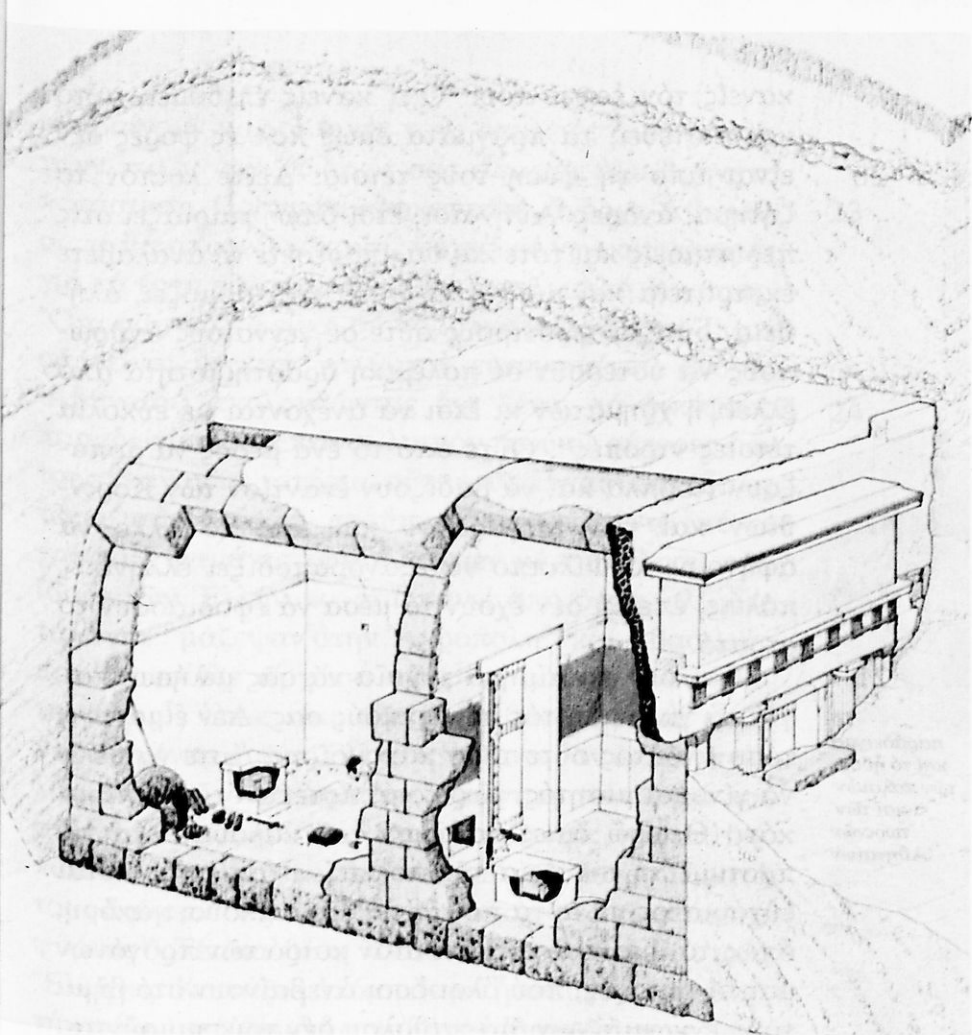
Ἐνάγκη
 ἔργων ὅσο
 εἶναι καιρὸς.
 Μόνη λύση ἡ
 χρησιμοποίησις
 τῶν θεωρητικῶν

ζουν νά κάνετε ὅ,τι πρέπει ἢ νά ἐκτελοῦν τά ἴδια ἐκείνα πού ἀναγράφουν, τότε οὔτε ἐσεῖς θά ψηφίζατε πολλά καί λίγα θά κάνατε ἀπό αὐτά ἢ μᾶλλον τίποτε, οὔτε ὁ Φίλιππος θά μᾶς ἔδειχνε τόσον καιρό τήν περιφρόνησή του· γιατί πρό πολλοῦ ἀπό τά ψηφίσματα τουλάχιστο θά εἶχε τιμωρηθεῖ. Ἀλλά τά πράγματα δέν ἔχουν ἔτσι· ἡ πράξη, ἐνῶ χρονικά ἔρχεται ἔπειτα ἀπό τούς λόγους καί τίς ψηφοφορίες, στήν πραγματικότητα προηγεῖται καί εἶναι σπουδαιότερη. Αὕτη λοιπόν μᾶς λείπει, τά ἄλλα τά ἔχοιμε. Καί ὑπάρχουν ἀνάμεσά σας, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἄνθρωποι ἱκανοί νά ποῦν αὐτά πού πρέπει κι ἐσεῖς εἶστε οἱ πῶς εὐφυεῖς ἀπό ὅλους νά κρίνετε αὐτά πού εἰπώθηκαν καί τώρα ἀκόμη θά μπορέσετε νά πραγματοποιήσετε ἔργα, ἐάν ἐνεργήσετε σωστά. Ποιόν καιρό ἢ ποιά περίσταση ζητᾶτε καλύτερη ἀπό τή σημερινή, ἄνδρες Ἀθηναῖοι; Πότε θά κάνετε αὐτά πού πρέπει, ἂν ὄχι τώρα; Δέν ἔχει καταλάβει ὁ ἄνθρωπος αὐτός ὅλα τά ὀχυρά μας;²⁰ Ἄν κυριέψει καί αὕτη τή χώρα²¹, δέ θά ἔχουμε πάθει τήν πῶς ἐπαίσχυντη καταστροφή; Δέν πολεμοῦν τώρα αὐτοί πού τούς ὑποσχόμασταν, ἂν γίνει πόλεμος, νά τούς σώσουμε μέ προθυμία; Δέν εἶναι ἐχθρός μας; Δέ κρατᾶ μέρη δικά μας; Δέν εἶναι βάρβαρος;²² Δέν τοῦ ἀξίζει ὅ,τι κι ἂν πεῖ κανεῖς γι' αὐτόν; Μά γιά τό ὄνομα τῶν θεῶν, πρῶτα θά τά ἐγκαταλείψουμε ὅλα καί σχεδόν θά τόν βοηθήσουμε στά σχέδιά του, καί τότε θά ἀναζητήσουμε τούς αἰτίους; Γιατί δέ θά ποῦμε βέβαια ὅτι φταῖμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, τό ξέρω καλά. Κανεῖς ἀπό ὅσους ἐγκατέλειψαν τή θέση τους μέσα στόν κίνδυνο τῆς μάχης δέν κατηγορεῖ τόν ἑαυτό του,

Χάρτης της αρχαίας Μακεδονίας. Διαγράφονται τά όρια του Μακεδονικού βασιλείου, όταν έλαβε τό βασιλικό τίτλο ό Φίλιππος (355 π.Χ), καί οι έπεκτάσεις του κράτους του προς τά Β., τά ΒΑ καί τά Ν. μέχρι τό θάνατό του (337 π.Χ).
(Από την 'Ιστορία της 'Αρχαίας 'Ελλάδος του 'Ιω. Παπασταύρου, τ.Β' Θεσ/νίκη 1953)

- 18 αλλά τό στρατηγό, τούς συντρόφους του καί γενικά ὅλους, ἐκτός ἀπό τόν ἑαυτό του. Κι ὅμως ἡ ἥττα ὀφείλεται, νομίζω, σέ ὅλους πού ἄφησαν τή θέση τους καί ἔφυγαν. Αὐτός πού κατηγορεῖ τούς ἄλλους μποροῦσε νά μείνει σταθερός στή θέση του καί ἂν αὐτό τό ἔκανε ὁ καθέννας, θά νικοῦσαν. Ἔτσι καί τώρα· ἂν κάποιος δέ μᾶς λέει ποιό εἶναι τό καλύτερο, ἅς σηκωθεῖ ἄλλος νά μᾶς πεῖ, ὄχι νά κατηγορεῖ τόν προηγούμενο. Ἐνας δεύτερος ἔχει νά πεῖ κάτι καλύτερο; Ἀκολουθήστε τον καί καλή τύχη. Μήπως ὅμως ἡ συμβουλή αὐτή δέ σᾶς εἶναι εὐχάριστη; Σ' αὐτό δέ φταίει πιά ὁ ρήτορας, ἐκτός ἂν παρέλειψε νά κάνει τίς εὐχές πού ἔπρεπε²³. Ὅμως νά κάνει κανεῖς εὐχές, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, εἶναι εὐκολο, ἂν συνοψίσει μέσα σέ μία εὐχή, μέ λίγες λέξεις, ὅλα ὅσα ἐπιθυμεῖ. Μά νά διαλέξει κανεῖς μία γνώμη, ὅταν ἔχει μπροστά του νά ἀποφασίσει γιά τίς ὑποθέσεις τῆς πόλεως, δέν εἶναι πιά τό ἴδιο εὐκολο. Τότε πρέπει νά προτιμήσει τά πῶ ὀρθά καί ὄχι τά πῶ εὐχάριστα, ἂν δέν μπορεῖ
- 19 καί τά δύο μαζί. Ἐάν ὅμως μπορεῖ κάποιος καί τά θεωρικά νά μᾶς ἀφήσει ἄθικτα καί νά ὑποδείξει ἄλλους πόρους γιά τίς στρατιωτικές ἀνάγκες, αὐτός δέν εἶναι καλύτερος; θά ἔλεγε κανεῖς. Συμφωνῶ ἀπόλυτα, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἂν βέβαια ὑπάρχει ἓνας τέτοιος. Ἀναρωτιέμαι ὅμως, ἂν ἔχει ποτέ συμβεῖ ἢ ἂν θά συμβεῖ σέ ἄνθρωπο νά ξοδέψει τά ὑπάρχοντά του σέ πράγματα μή ἀναγκαῖα καί ὕστερα, ἀπό αὐτά πού τοῦ λείπουν νά ἔχει ἄφθονα καί γιά τά ἀναγκαῖα. Νομίζω ὅμως ὅτι σέ κάτι τέτοιες σκέψεις παίξει μεγάλο ρόλο ἡ ἐπιθυμία τοῦ καθενός, γι' αὐτό καί τό πῶ εὐκολο πράγμα εἶναι τό νά ἐξαπατήσει

Κάτοψη του βασιλικού τάφου της Βεργίνας. Ο καθηγητής κ. Μ. Ἀνδρόνικος, με τήν ἄδεια του οποίου δημοσιεύεται ἡ κάτοψη του τάφου, λέει σχετικά: «Πιστεύω πώς τό πιά οὐσιαστικό κέρδος τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τά ἴδια τά εὐρήματα πού θά μᾶς ἐπιτρέψουν νά μελετήσουμε καί νά γνωρίσουμε πολλά πολιτιστικά καί ἄλλα στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ». (Από τόν τόμο «Φίλιππος Βασιλεὺς Μακεδόνων» τῆς Ἑκδοτικῆς Ἀθηνῶν. Δημοσιεύεται με τήν ἄδεια τοῦ καθηγητοῦ κ. Μ. Ἀνδρόνικου).

20 κανείς τόν ἑαυτό του. Ὅτι κανείς ἐπιθυμεῖ, αὐτό
καί πιστεύει, τά πράγματα ὅμως πολλές φορές δέν
εἶναι ἀπό τή φύση τους τέτοια. Δεῖτε λοιπόν τό
ζήτημα, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἔτσι ὅπως ταιριάζει στίς
περιστάσεις καί τότε καί θά μπορέσετε νά ἀναλάβετε
ἐκστρατεία καί μισθό θά ἔχετε. Δέν ἀρμόζει, ἀλή-
θεια, οὔτε σέ φρόνιμους οὔτε σέ γενναίους ἀνθρώ-
πους νά ὑστεροῦν σέ πολεμική δραστηριότητα ἀπό
ἔλλειψη χρημάτων κι ἔτσι νά ἀνέχονται μέ εὐκολία
τέτοιες ντροπές²⁴. Οὔτε ἀπό τό ἓνα μέρος νά ἀρπά-
ζουν τά ὅπλα καί νά βαδίζουν ἐναντίον τῶν Κοριν-
θίων καί τῶν Μεγαρέων²⁵ καί ἀπό τό ἄλλο νά
ἀφήνουν τό Φίλιππο νά ἐξανδραποδίζει ἐλληνικές
πόλεις, ἐπειδή δέν ἔχουν τά μέσα νά ἐφοδιάσουν τό
στρατό.

21 Καί δέν προτίμησα τυχαῖα νά σᾶς μιλήσω ἔτσι,
γιὰ νά γίνω μισητός σέ μερικούς σας. Δέν εἶμαι ἐγώ
τόσο ἀνόητος οὔτε τόσο κακομοίρης, ὥστε νά θέλω
νά γίνομαι μισητός, χωρίς νά πιστεύω ὅτι ὠφελῶ σέ
κάτι. Θεωρῶ ὅμως καθήκον τοῦ καλοῦ πολίτη νά
προτιμᾷ τή σωτηρία τῆς πολιτείας ἀντί νά γίνεται
εὐχάριστος μέ αὐτά πού λέει. Ἐχω ἀκούσει ἀκόμη,
ὅπως τό ἴδιο κι ἐσεῖς, ὅτι στόν καιρό τῶν προγόνων
μας οἱ ρήτορες, πού ὅλοι ὅσοι ἀνεβαίνουν στό βῆμα
τούς ἐγκωμιάζουν, μά καθόλου δέν τούς μιμοῦνται,
αὕτῃ τῇ συνήθειᾳ καί τήν ἀρχή στήν πολιτική τους
εἶχαν — ὁ ξακουστός ἐκεῖνος Ἀριστείδης, ὁ Νικίας,
22 ὁ συνονόματός μου Δημοσθένης²⁶ ὁ Περικλῆς²⁷. Ἀπό
τότε ὅμως πού ἐμφανίστηκαν οἱ ρήτορες αὐτοί πού
σᾶς ἐρωτοῦν: «Τί θέλετε; Τί νά προτείνω; Τί χάρη νά
σᾶς κάμω;» τά συμφέροντα τῆς πόλεως ἔχουν θυσια-
στεῖ γιά τήν εὐνοία τῆς στιγμῆς καί τέτοια πράγματα

Τό
παράδειγμα
καί τό ἥθος
τῶν παλαιῶν
καί τῶν
χωρινῶν
Ἀθηναίων

συμβαίνουν καί οἱ δικές τους δουλειές ὅλες πηγαί-
 νουν καλά, ἐνῶ οἱ δικές σας εἶναι σέ ἀξιοθρήνητη
 κατάσταση. Πραγματικά σκεφτεῖτε, ἄνδρες Ἀθηναῖ- 23
 οἱ, τί θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ σέ γενικές γραμμές
 γιά τά ἔργα τῶν προγόνων σας καί γιά τά δικά σας.
 "Ὅ,τι σᾶς πῶ θά εἶναι σύντομο καί γνωστό σας. Γιατί
 σᾶς εἶναι δυνατό νά γίνετε εὐτυχισμένοι, ἄνδρες
 Ἀθηναῖοι, ἀκολουθώντας ὄχι ξένα, μά δικά σας 24
 παραδείγματα. Ἐκεῖνοι λοιπόν, πού οἱ ρήτορες δέν
 τοὺς ἔκαναν τά χατήρια, οὔτε τοὺς ἀγαποῦσαν, ὅπως
 τώρα αὐτοί ἐσᾶς, στάθηκαν γιά σαράντα πέντε
 χρόνια²⁸ ἡγεμόνες τῶν Ἑλλήνων μέ τή θέληση τῶν
 ἰδίων τῶν Ἑλλήνων· καί πάνω ἀπό δέκα χιλιάδες
 τάλαντα²⁹ μάζεψαν στήν Ἀκρόπολη³⁰ καί ὁ βασιλιάς
 πού ἐξουσίαζε τή χώρα αὐτή³¹ σ' αὐτούς ἦταν ὑπο-
 ταγμένος³², ὅπως ταιριάζει ἓνας βάρβαρος νά εἶναι
 ὑποταγμένος στοὺς Ἕλληνες³³. Ἔστησαν ἀκόμη πολ-
 λά καί ὠραῖα τρόπαια³⁴ πολεμώντας στήν ξηρά καί
 στήν θάλασσα, οἱ ἴδιοι³⁵ ἐκστρατεύοντας, καί στάθη-
 καν οἱ μόνοι ἄνθρωποι πού γιά τά κατορθώματά 25
 τοὺς ἄφησαν δόξα πού νά μήν μπορεῖ νά τή φτάσει ὁ
 φθόνος³⁶. Τέτοια θέση λοιπόν εἶχαν ἀνάμεσα στοὺς
 Ἕλληνες. Κοιτάξτε ἀκόμη ποιοί ἦταν μέσα στήν ἴδια
 τήν πόλη, στή δημόσια καί στήν ιδιωτική τους ζωή.
 Στό δημόσιο λοιπόν τομέα μᾶς ἔχτισαν τόσα καί
 τέτοια οἰκοδομήματα καί ἱερὰ τέτοιας ὁμορφιᾶς καί
 ἀφιερῶματα μέσα σέ αὐτά, ὥστε κανεῖς μεταγενέστε-
 ρος δέν μπορεῖ νά τά ξεπεράσει. Στήν ιδιωτική τους 26
 πάλι ζωή ἦταν τόσο ἀπλοί καί τόσο πιστοί στά ἥθη
 τῆς δημοκρατίας, ὥστε, ἂν κανεῖς σας ξέρει τί σπίτι
 εἶχαν κάποτε ὁ Ἀριστείδης, ὁ Μιλτιάδης καί οἱ

- 27 ἄλλοι ἐπιφανεῖς πολῖτες, βλέπει πῶς καθόλου δέν εἶναι πολυτελέστερο ἀπό τό σπίτι τοῦ γείτονά του. Γιατί ἐκεῖνοι δέν πολιτεύονταν γιά νά πλουτίσουν, μά καθέννας τους πίστευε πῶς πρέπει νά αὐξήσῃ τό δημόσιο πλοῦτο. Κι ἔτσι μέ τήν καλή τους πίστη πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνες, μέ τήν εὐσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς καί τήν ἰσότητα μεταξύ τους ἀπέκτησαν, φυσικά, μεγάλη εὐδαιμονία. Τότε λοιπόν ἔτσι εἶχαν τά πράγματα γιά τοὺς προγόνους μας, ὅταν ἡγέτες τους ἦταν αὐτοὶ πού ἀνέφερα. Τώρα ὅμως πῶς ἔχουν τά δικά μας μέ τοὺς τωρινούς «χρηστούς» ρήτορες; Εἶναι τάχα σέ ὅμοια κατάσταση ἢ σέ παραπλήσια; Σ' ἐμᾶς... καλύτερα νά σωπάσω γιά τά ὑπόλοιπα, ἂν καί θά μπορούσα πολλά νά πῶ. Βλέπετε ὅμως πόσο τό πεδίο εἶναι ἀνοιχτό μπροστά σας, ἐφόσον οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔχουν ἀφανιστεῖ, οἱ Θηβαῖοι εἶναι ἀπασχολημένοι³⁷ καί κανεῖς ἄλλος δέν εἶναι ἱκανός νά διεκδικήσῃ ἀπό ἐμᾶς τά πρωτεῖα· καί ἐνῶ μᾶς εἶναι δυνατό καί τά δικά μας νά διατηροῦμε καί γιά
- 28 τά δίκαια τῶν ἄλλων νά ἀποφασίζουμε, ἔχουμε ἀποστερηθεῖ δική μας χώρα³⁸ καί χωρίς καμιᾶ ἀνάγκη ἔχουμε ξοδέψῃ πάνω ἀπό χίλια πεντακόσια τάλαντα καί ὅσους συμμάχους ἀποκτήσαμε στόν πόλεμο³⁹ οἱ ἄνθρωποι αὐτοί⁴⁰ μᾶς ἔκαναν νά τοὺς χάσουμε σέ καιρό εἰρήνης καί γυμνάσαμε⁴¹ ἐναντίον μας τόσο μεγάλο ἐχθρό. Ἄν δέν εἶναι ἔτσι, ἄς ἔρθῃ κανεῖς ἐδῶ μπροστά νά μοῦ πεῖ ἀλλιῶς ἔχει γίνῃ
- 29 ἰσχυρός ὁ Φίλιππος, ἂν ὄχι ἀπό ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Μά φίλε μου, ἐάν οἱ ἐξωτερικές ὑποθέσεις πηγαίνουν ἄσχημα, τουλάχιστο μέσα στήν ἴδια τήν πόλιν τώρα τά πράγματα πηγαίνουν καλύτερα. Καί τί θά εἶχε νά

ἀναφέρει κανείς; Τίς ἐπάλξεις πού σοβαντίζουμε, τούς δρόμους πού ἐπισκευάζουμε, τίς βρύσες καί τέτοιες φλυαρίες⁴²; Γυρίστε νά δείτε τούς ὑποστηρικτές αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἀπό αὐτούς, ἄλλοι ἀπό φτωχοί ἔγιναν πλούσιοι, ἄλλοι ἦταν ἄσημοι καί ἔγιναν ἐπιφανεῖς καί μερικοί ἔχουν χτίσει τά σπίτια τους μεγαλοπρεπέστερα ἀπό τά δημόσια οἰκοδομήματα· καί ὅσο ὁ πλοῦτος τῆς πόλεως ἔχει λιγοστέψει, τόσο ὁ δικός τους ἔχει ἀυξηθεῖ⁴³.

30 Ποιά λοιπόν εἶναι ἡ αἰτία γιά ὅλα αὐτά; Καί γιατί ἄραγε τότε ὅλα πηγαινιν καλὰ καί τώρα πηγαίνουν ἄσχημα; Γιατί πρῶτα ὁ λαός τολμοῦσε νά ἐκστρατεύσει ὁ ἴδιος κι ἔτσι ἐξουσίαζε τούς πολιτικούς καί ὁ ἴδιος ἦταν ὁ κύριος ὅλων τῶν δημόσιων ἀγαθῶν· καθέννας ἦταν εὐχαριστημένος νά πάρει ἀπό τό λαό κάποια τιμή, κάποιο ἀξίωμα ἢ ὅποιοδήποτε ἀγαθό. Τώρα ὁμως συμβαίνει τό ἀντίθετο· 31 κύριοι τῶν ἀγαθῶν εἶναι οἱ πολιτικοί καί αὐτοί τά ρυθμίζουν ὅλα. Κι ἐσεῖς, ὁ δῆμος, ἐξασθενημένοι καί στερημένοι ἀπό χρήματα καί συμμάχους ἔχετε βρεθεῖ στήν κατάσταση τοῦ ὑπηρέτη καί τοῦ παρακατιανοῦ καί εἴστε εὐχαριστημένοι ἂν αὐτοί σᾶς δώσουν μερίδιο ἀπό τά θεωρικά ἢ γιορτάσουν μέ πομπή τά Βοηδρόμια.⁴⁴ Καί τό πιό γενναῖο ἀπ' ὅλα, τούς 32 χρωστᾶτε καί εὐγνωμοσύνη γι' αὐτά πού εἶναι δικὰ σας. Αὐτοί πάλι, ἀφοῦ σᾶς ἔκλεισαν μέσα στήν ἴδια τήν πόλη, σᾶς ὀδηγοῦν σάν θηρία στή λεία καί σᾶς ἐξημερώνουν, γιά νά σᾶς ἔχουν τοῦ χειριοῦ τους. Δέν εἶναι ποτέ δυνατό, νομίζω, ὅσοι κάνουν τιποτένιες καί φαῦλες πράξεις νά ἀποκτήσουν ὑψηλό καί γενναῖο φρόνημα. Γιατί ὅποιος εἶναι ὁ τρόπος ζωῆς

τῶν ἀνθρώπων, τέτοιο ἀναγκαστικά εἶναι καί τό φρόνημά τους. Μά τή Δήμητρα, δέ θά μέ παραξένευε ἄν πάθαινα ἐγώ πού τά εἶπα αὐτά πιά μεγάλη ζημιὰ ἀπό ἐκείνους πού τά προκάλεσαν. Δέν ἀφήνετε πάντοτε ἀπόλυτη ἐλευθερία λόγου γιά ὅλα τά ζητήματα· ἐγώ τουλάχιστον ἀπορῶ πού καί τώρα ἔχει γίνει.⁴⁵

33

Ἐπὶ λόγος —
Ἐκκλήση
στούς
Ἀθηναίους
νά
ἐφαρμόσουν
δραστήρια
νέες λύσεις

Ἐάν λοιπόν ἀκόμη καί τώρα ἐγκαταλείψετε τίς συνήθειες αὐτές καί θελήσετε νά στρατευθεῖτε καί νά ἐνεργήσετε μέ τρόπο ἀντάξιο σας καί ἄν χρησιμοποιεῖτε τά περισσεύματα πού ἔχετε στήν πατρίδα σας ὡς μέσο γιά νά διαφυλάξετε τά ἔξω ἀπό τή χώρα, ἴσως τότε, ἴσως, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀποκτήσετε ἕνα τέλειο καί μεγάλο ἀγαθό καί ἀπαλλαγεῖτε ἀπό κέρδη σάν κι αὐτά πού μοιάζουν μέ τίς τροφές πού δίνουν οἱ γιατροί στούς ἀρρώστους. Γιατί πραγματικά αὐτές οὔτε δυνάμεις δίνουν οὔτε σέ ἀφήνουν νά πεθάνεις. Ἔτσι καί αὐτά πού τώρα μοιράζεστε μεταξὺ σας, οὔτε ἀρκετά εἶναι, ὥστε νά σᾶς δώσουν μία διαρκή ὠφέλεια, οὔτε σᾶς ἀφήνουν νά ἀπελπιστεῖτε καί νά πράξετε κάτι ἄλλο· ὑπάρχουν μόνο καί ἐπαυξάνουν τή νωθρότητα τοῦ καθενός σας. Προτείνεις λοιπόν μισθοδοσία γιά τό στρατό;⁴⁶ θά πεῖ κανεῖς. Ναί, καί ἀμέσως μάλιστα προτείνω τόν ἴδιο κανονισμό γιά ὅλους, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὥστε καθένας νά παίρνει τό μερίδιό του ἀπό τά κοινά χρήματα καί νά εἶναι ἔτοιμος γιά ὅ,τι χρειαστεῖ ἢ πόλη. Μποροῦμε νά ἔχουμε εἰρήνη; Μένοντας κανεῖς στό σπίτι του θά εἶναι καλύτερα, ἀπαλλαγμένος ἀπό τό νά κάνει ἀναγκαστικά κάτι ταπεινωτικό ἐξαιτίας τῆς πτώχειας του. Συμβαίνει κάτι ὅπως τώρα; ὄντας ὁ

34

ἴδιος στρατιώτης θά πληρώνεται ἀπό τά ἴδια αὐτά
 χρήματα, ὅπως εἶναι δίκαιο γιά χάρη τῆς πατρίδας.
 Εἶναι κανεῖς μας πάνω ἀπό τή στρατεύσιμη ἡλικία;
 Ὅσα τώρα παίρνει ἄτακτα χωρίς νά εἶναι χρήσιμος,
 ἅς τά παίρνει γιά κάποια κανονική ὑπηρεσία, ὅπου
 θά ἐπιβλέπει καί θά κατευθύνει ὅσα πρέπει νά
 γίνονται. Γενικά, χωρίς νά ἀφαιρέσω οὔτε νά προ- 35
 σθέσω παρὰ μικροπράγματα, ἔδιωξα τήν ἀταξία καί
 ἔφερα τήν πόλη σέ μία τάξη μέ βάση ἕναν κανόνα,
 τόν ἴδιο, πού νά καθορίζει τή μισθοδοσία, τή στρά-
 τευση, τήν ὑπηρεσία στά δικαστήρια καί τό νά κάνει
 ὅ,τι καθέννας μπορεῖ ἀνάλογα μέ τήν ἡλικία του καί
 μέ τίς περιστάσεις. Σέ καμιά περίπτωση δέν εἶπα πώς
 πρέπει νά μοιράζονται σέ ἐκείνους πού δέν κάνουν
 τίποτε τά χρήματα αὐτῶν πού κάνουν κάποιο ἔργο,
 οὔτε ὅτι ἐσεῖς πρέπει νά μένετε ἀργοί, ἀδρανεῖς καί
 ἀναποφάσιστοι καί νά ζητᾶτε νά πληροφορηθεῖτε ἄν
 νίκησαν οἱ μισθοφόροι τοῦ τάδε στρατηγοῦ. Γιατί 36
 αὐτό συμβαίνει τώρα. Καί δέν κατηγορῶ βέβαια
 ὅποιον κάνει γιά ἐσᾶς κάτι πού εἶναι ἀνάγκη νά
 γίνει,⁴⁷ ἀλλά θεωρῶ σωστό νά κάνετε κι ἐσεῖς γιά τόν
 ἑαυτό σας αὐτά γιά τά ὅποια τιμᾶτε ἄλλους καί νά
 μήν ὑποχωρεῖτε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἀπό τή θέση τῆς
 ἀρετῆς πού ἀπέκτησαν οἱ πρόγονοί σας μέ πολλούς
 καί ὠραίους κινδύνους καί πού τήν ἄφησαν σ' ἐσᾶς.
 Ἔχω πεῖ σχεδόν ὅλα ὅσα νομίζω πώς συμφέρουν.
 Ἐσεῖς μακάρι νά ἐκλέξετε αὐτό πού θά εἶναι ὠφέλι-
 μο καί γιά τήν πόλη καί γιά ὅλους ἐσᾶς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὁ Δημοσθένης εἶχε ζήσει τὴν ἄνοδο καὶ τὴν παρακμὴ τῆς δεύτερης Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας (βλ. Ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων, εἰσαγωγή). Ἐξάλλου, ὅταν ὁ Φίλιππος δοκίμασε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ εἰσβάλει στὴ Φωκίδα, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει χάρις στὴν ἀποφασιστικότητα πού ἔδειξαν οἱς Θερμοπύλες (353 π.Χ.) οἱ Ἀθηναῖοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους.

2. Ἡ παρ. 3 ἔχει τὴ θέση ἑνὸς δεύτερου προοιμίου. Ἀφοῦ προηγουμένως (παρ. 1-2) ὁ ρήτορας ἀνέφερε πῶς πρέπει κατὰ τὴ γνώμη του νὰ τεθεῖ τὸ ζήτημα, προετοιμάζει τώρα (παρ. 3) τοὺς ἀκροατὲς του νὰ ἀκούσουν σὲ λίγο γὰτὶ πού θὰ τοὺς εἶναι ἐξαιρετικά δυσάρεστο· νὰ διαθέσουν τὰ θεωρικά (βλ. σημ. σὺν τῷ τέλος) γιὰ τίς ἀνάγκες τοῦ πολέμου.

3. Ἡραίων τεῖχος· τὴν πόλη αὐτὴ τοποθετοῦν κατὰ προσέγγιση στὴν ἀκτὴ τῆς Προποντίδας κοντὰ στὴν Πέρινθο. Ἐναντίον τῆς εἶχε ἐκστρατεύσει ὁ Φίλιππος τὸ 352 π.Χ. Ἀπὸ τότε ὥς τὴν ἐποχὴ πού μιλάει ὁ Δημοσθένης εἶχαν περάσει τρεῖς χρόνια, πού ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τὴ θητεία (ὄχι ὀλοκληρωμένη) τεσσάρων ἐπωνύμων ἀρχόντων.

4. Μαιμακτηριῶν· ὁ πέμπτος μῆνας τοῦ ἀττικοῦ ἔτους· ἀντιστοιχεῖ περίπου μὲ τὸ Νοέμβριο.

5. Οἱ Ἀθηναῖοι πολῖτες μπορούσαν νὰ στρατευθοῦν ἀπὸ τὸ δέκατο ὄγδοο ὥς τὸ ἐξηκοστὸ ἔτος. Τὴν ἐποχὴ ὥστόσο αὐτὴ οἱ Ἀθηναῖοι χρησιμοποιοῦσαν συχνὰ μισθοφόρους, πράγμα πού ὁ Δημοσθένης κατέκρινε. Τὸ νὰ ἐπανδρώσουν πλοῖα μὲ πολῖτες Ἀθηναίους, ὅπως ἔγινε ἐδῶ, σήμαινε γὰτὶ τὸ ἐξαιρετικό.

6. Ἑκατομβαιῶν, Μεταγειτνίων, Βοηδρομιῶν· οἱ τρεῖς πρῶτοι μῆνες τοῦ ἀττικοῦ ἔτους. Ἀντιστοιχοῦν κατὰ προσέγγιση μὲ τοὺς Ἰούλιο, Αὐγουστο καὶ Σεπτέμβριο (τοῦ 351 π.Χ.).

7. Δηλαδή τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια (τὰ μεγάλα) πού τήν ἐποχή αὐτή τὰ τελοῦσαν κάθε χρόνο ἀπό τίς 15 ἕως τίς 25 ἢ 26 τοῦ Βοηδρομιῶνος. Πέρασαν ἔντεκα μῆνες, ὥσπου νά στείλουν οἱ Ἀθηναῖοι τή βοήθεια.

8. Χαρίδemos· ἀρχηγός μισθοφόρων ἀπό τήν Εὐβοία. Ὑπηρέτησε γιά πολλά χρόνια τοὺς Ἀθηναίους, πού ἐκτιμοῦσαν τίς ἱκανότητές του καί τόν ἔκαναν Ἀθηναῖο πολίτη.

9. Ἐνῶ δηλαδή εἶχαν ἀποφασίσει νά στείλουν σαράντα πλοῖα ἐπανδρωμένα μέ Ἀθηναίους πολίτες, ἔστειλαν δέκα μέ μισθοφόρους (πού κι αὐτοὺς ἔπρεπε νά φροντίσει νά τοὺς βρεῖ ὁ Χαρίδemos).

10. Ἡ πληροφορία πῶς ὁ Φίλιππος ἦταν ἄρρωστος ἦταν σωστή.

11. Δέν ἀνακάλεσαν τό Χαρίδemo, ἀλλά οὔτε καί τόν ἐνίσχυσαν.

12. Τό 352 π.Χ. (Βλ. εἰσαγωγή στόν Γ' Ὀλυνθιακό).

13. Δηλαδή διαθέσεις ἐχθρικές, γιατί οἱ Ἀθηναῖοι μετά τή μάχη τῶν Λεύκτρων (371 π.Χ.) ὑποστήριξαν τοὺς Λακεδαιμονίους καί κατόπιν πάλι τοὺς ἐχθρούς τῶν Θηβαίων, τοὺς Φωκεῖς.

14. Οἱ Φωκεῖς εἶχαν ἐξαντλήσει τό θησαυρό τῶν Δελφῶν ἀπό τόν ὁποῖο πλήρωναν τό μισθοφορικό τους στρατό.

15. Νά καταλάβει δηλαδή τήν Ὀλυνθο.

16. Νομοθέτες· συχνά ἡ Ἐκκλησία τοῦ δήμου ἀποφάσισε νά γίνουν νομοθετικές ἀλλαγές, πράγμα πού μπορούσε νά προτείνει ὁποιοσδήποτε πολίτης. Οἱ προτάσεις παρατέμπονταν σέ ἓνα σῶμα ἀπό 501 ἢ 1001 νομοθέτες, πού ἐκλέγονταν ἀνάμεσα ἀπό τοὺς δικαστές τῆς Ἡλιαίας. Ἡ διαδικασία ἔμοιαζε μέ δικαστήριο καί τήν ἀπόφαση γιά τόν καινούριο νόμο ἔπαιρναν μέ ψηφοφορία.

Χρυσή φαρέτρα από τόν τάφο τῆς Βεργίνας. Εἰκονίζει τήν Ἀρτεμῆ καί μιά σκηνή ἀπό κυνήγι. Δίπλα τῆς ζεῦγος περικημιδῶν.
(Ἀπό τόν τόμο «Φύλιππος Βασιλεὺς Μακεδόνων» τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν. Δημοσιεύεται μέ τήν ἄδεια τοῦ καθηγητοῦ κ. Μ. Ἀνδρόνικου).

17. Γιά τά θεωρικά βλ. στό τέλος τῶν σημειώσεων γιά τόν Γ' Ὀλυνθιακό.

18. Ὁ Δημοσθένης ἐννοεῖ διάφορες εὐκολίες τοῦ νόμου πού χρησιμοποιοῦσαν πολλοί ὑπόχρεοι γιά στράτευση καί κατορθῶναν νά στέλνουν στή θέση τους ἄλλον (δοῦλο ἢ μισθοφόρο).

19. Ἀναφέρεται στόν Εὐβουλο (βλ. καί στό τέλος, σημ. γιά τά θεωρικά). Ὁ Δημοσθένης δέν ἀναφέρει ὀνομαστικά τούς ἀντιπάλους του στούς συμβουλευτικούς του λόγους, πράγμα πού βλέπουμε καί στόν Ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων. Σκοπός του εἶναι νά χτυπήσει τήν πολιτική τῶν ἀντιπάλων του καί ὄχι νά ἐπιτεθεῖ σέ πρόσωπα.

Ἡ χρυσή σαρκοφάγος τοῦ βασιλικοῦ τάφου τῆς Βεργίνας.
(Ἀπό τόν τόμο «Φίλιππος Βασιλεὺς Μακεδόνων» τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν. Δημοσιεύεται μέ τήν ἄδεια τοῦ καθηγητῆ κ. Μ. Ἀνδρόνικου).

20. Σημαντικές κτήσεις ἢ συμμαχικές πόλεις τῶν Ἀθηναίων πού εἶχε ἤδη (πρὶν ἀπό τό 350 π.Χ.) καταλάβει ὁ Φίλιππος ἦταν: Στή Μακεδονία ἡ Ἀμφίπολη, ἡ Πύδνα, ἡ Ποτίδαια, ἡ Μεθώνη, στή Θράκη τὰ Ἀβδηρα καί ἡ Μαρώνεια, στή Θεσσαλία οἱ Φερές καί οἱ Παγασές.

21. Δηλαδή τήν Ὀλυνθο.

22. Οἱ καθιερωμένοι θεσμοί, τὰ κληρονομημένα ἔθιμα καί ἡ ἀνεξέλικτη γλώσσα τῶν Μακεδόνων παρουσίαζαν κάποιες διαφορές ἀπό τοὺς ἀντίστοιχους θεσμούς, τὰ ἔθιμα καί τή γλώσσα τῶν νοτιότερων Ἑλλήνων. Αὐτό ξένιζε τοὺς ὑπόλοιπους Ἕλληνες καί τοὺς ἔκανε νά ἀποκαλοῦν ἄστοχα τοὺς Μακεδόνες «βαρβάρους». Καί ὅμως οἱ Μακεδόνες εἶχαν ἔντο-

νη ελληνική συνείδηση και οι βασιλείς τους πίστευαν ότι κατάγονται από τους Ήρακλείδες του Ἀργού και καμάρωναν γι' αυτό.

23. Είρωνεία για τους Ἀθηναίους που ἔλπιζαν ότι οι ἐπιθυμίες τους μπορούν νά ἐκπληρωθοῦν μέ εὐχές τῶν ρητόρων στους θεούς.

24. Βλ. σημ. 20.

25. Δέν εἶναι σαφές ἐδῶ ποιές ἀπό τίς κατά καιρούς ἐκστρατείες τῶν Ἀθηναίων κατά τῶν δύο πόλεων ἐννοεῖ ὁ ρήτορας.

26. Δημοσθένης· ἀπό τοὺς ἱκανότερους Ἀθηναίους στρατηγούς που ἔδρασαν κατά τή διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Νίκησε τοὺς Σπαρτιάτες στή Σφακτηρία καί σέ ἄλλες συγκρούσεις. Στήν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας αἰχμαλωτίστηκε ἀπό τόν ἐχθρό καί ἐκτελέστηκε (412 π.Χ.).

27. Πόσα χρόνια χωρίζουν τόν ὁμιλητή ἀπό τόν Ἀριστείδη, τόν Περικλή καί τοὺς ἄλλους; Κι ὅμως αὐτό τό κοντινό χτές ἔχει γίνει κιόλας ἔνδοξο παρελθόν, που τό ἐπικαλεῖται ἐδῶ καί πιό κάτω ὁ ρήτορας.

28. Εἶναι τά χρόνια τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου ἀπό τήν ἵδρυση τῆς συμμαχίας τῆς Δήλου (476 π.Χ.) ὡς τήν ἀρχή τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου (431 π.Χ.).

29. Στήν ἀρχή τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἀποθησαυρισμένα 6.000 τάλαντα (Θουκ. 2,13) καθώς καί ἄλλα ἀναθήματα που ἄξιζαν 500 τάλαντα, χώρια τά ἀναθήματα σέ ἄλλους ναούς. Λίγο παλαιότερα τό ποσό εἶχε φτάσει στά 9.700 τάλαντα, μέρος ὅμως ἀπό αὐτά δαπανήθηκε γιά τά οἰκοδομήματα τῆς Ἀκροπόλεως, τήν πολιορκία τῆς Ποτίδαιας κ.ἄ. Ὁ Δημοσθένης ἐδῶ ὑπολογίζει καί τά ἄλλα ἀφιερώματα.

30. Δηλαδή στόν ὀπισθόδομο τοῦ Παρθενώνα ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ (454 π.Χ.) τό ταμεῖο τῆς Συμμαχίας ἀπό τή Δήλο ὅπου βρισκόταν προηγουμένως.

31. Τή Μακεδονία.

32. Βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων ἦταν ὁ Περδίκκας Β' (περ. 450-413 π.Χ.). Ὁ ρήτορας ὑπερβάλλει. Ὁ Περδίκκας δέν

Κεφάλι από έλεφαντόδοντο, ύψους 2,5 εκ. Ίσως εικονίζει τό Φίλιππο. Βασιλικός τάφος Βεργίνιας.

(Από τόν τόμο «Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων» τής Έκδοτικής ΈΑθηνών. Δημοσιεύεται μέ τήν άδεια τοῦ Καθηγητή κ. Μ. Άνδρόνικου).

ύπῆρξε ύποταγμένος στούς Άθηναίους καί μάλιστα κατά καιρούς συγκρούστηκε μαζί τους, οί δυσκολίες όμως πού αντιμετώπιζε καί από άλλες πλευρές τόν έκαναν νά επιδιώκει γενικά καλές σχέσεις μαζί τους.

33. Γενικά οί Έλληνες πίστευαν πώς αὐτοί ως ἐλεύθεροι ἔπρεπε νά ἐξουσιάζουν τούς βαρβάρους, πού ἦταν δοῦλοι. Ἀπό τήν πεποίθηση αὐτή ξεκινοῦσαν κατά μεγάλο μέρος καί ὅσοι διακήρυσσαν ὅτι οί Έλληνες πρέπει νά πολεμήσουν κατά τῶν Περσῶν (ὅπως ὁ Γοργίας, ὁ Ἰάσων τῶν Φερῶν, ὁ Ἀγησίλαος, ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Φίλιππος καί ὁ Ἀλέξανδρος). Ὅσο γιά τό ὅτι ὁ Δημοσθένης ἐπηρεασμένος ἀπό τήν ἔντονη ἀντίθεσή του ἀποκαλεῖ βάρβαρο τό βασιλέα τῶν Μακεδόνων βλ. σημ. ἀρ. 22.

34. *τρόπαια*· βλ. Ὑπέρ Ροδίων σημ. 37.

35. Οἱ ἴδιοι· βλ. σημ. 5

36. Φθονεί κάποιος τόν ἴσο ἢ τόν ἀνώτερό του, ὄχι ὅμως αὐτόν πού βρίσκεται πάρα πολύ ψηλά. Αὐτός εἶναι πάνω ἀπό τό φθόνο.

37. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἦταν ἐξασθενημένοι ἀπό τά πλήγματα τῶν Θηβαίων (Λεῦκτρα, 371 π.Χ., Μαντίνεια, 362 π.Χ.) καί οἱ Θηβαῖοι εἶχαν χάσει τόν Ἑπαμεινώνδα καί βρέθηκαν στά μετέπειτα χρόνια ἀπασχολημένοι μέ τόν Ἰερό πόλεμο (355-346 π.Χ.) πρός τούς Φωκεῖς.

38. Βλ. σημ. 20.

39. Στή διάρκεια τοῦ πολέμου ἀνάμεσα στούς Θηβαίους καί στούς Λακεδαιμονίους οἱ Ἀθηναῖοι ἐξακολούθησαν νά ὀργανώνουν τήν Β' Ἀθηναϊκή συμμαχία (βλ. Ὑπέρ Ροδίων, εἰσαγωγή) προσελκύνοντας καί ἄλλες πόλεις καί νησιά.

40. Βλ. σημ. 19.

41. Δέν πολέμησαν ποτέ ὥς τότε ἀποφασιστικά οἱ Ἀθηναῖοι καί ἔτσι ἄφησαν στό Φίλιππο τίς πολεμικές πρωτοβουλίες σάν νά τόν γύμναζαν στήν πολεμική τέχνη.

42. Ἡ ἐκτέλεση δημόσιων ἔργων ἦταν μέσα στό πολιτικό πρόγραμμα τοῦ Εὐβούλου. Ὁ ρήτορας χρησιμοποιοῖ τήν τελευταία ἔκφραση «καί τέτοιες φλυαρίες» γιά νά ἐξευτελίσαι καί τά ἄλλα πού ἀπαρίθμησε προηγουμένως.

43. Ἡ ἐξαιρετικά σοβαρή αὐτή κατηγορία πού διατυπώνει ὁ Δημοσθένης ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του δέν εἶναι βέβαια ἀστήρικτη, ἀφορᾷ ὅμως μεμονωμένες περιπτώσεις.

44. Γιορτή πρός τιμήν τοῦ Ἀπόλλωνα πού ἐορταζόταν στίς 7 τοῦ μηνός Βοηδρομιῶνος (Σεπτεμβρίου). Ἐδῶ πρόκειται καί γιά τίς ἐκδηλώσεις πού εἶχαν πρόσφατα προστεθεῖ: Ἐκτός δηλαδή ἀπό τήν πομπή καί τό θέαμα, ὁ λαός ἔπαιρνε μέρος καί σέ συνεστιάσεις πού γίνονταν μέ τά θύματα τῶν θυσιῶν. Γι' αὐτό καί οἱ δημαγωγοί φρόντιζαν νά κάνουν τή γιορτή ὅσο γινόταν πιά πλούσια. Ἰδιαίτερη πολυτέλεια στή γιορτή εἶχε δώσει τήν προηγούμενη χρονιά ὁ Εὐβουλός.

45. Τά τελευταῖα λόγια τοῦ Δημοσθένι, πρέπει νά τά δεχτοῦμε ὡς ὑπερβολή καί ὡς πρόκληση πρός τούς Ἀθηναίους, ὥστε νά προσέξουν τή σοβαρότητα τῶν προτάσεών του. Βιαιότητες ἐναντίον τοῦ ρήτορα ἦταν πολύ σπάνιες καί μποροῦσαν

νά συμβοῦν σέ ἐξαιρετικά ἀνώμαλες περιόδους καί πάντως ὄχι στήν ἐποχή τοῦ Δημοσθένη. Ἦταν ὅμως δυνατό νά γίνουν καταγγελίες ὅτι ὁ ρήτορας ὑπέβαλε πρόταση ἀντίθετη μέ τό νόμο.

46. Δηλαδή νά διατεθοῦν τά θεωρικά γιά τό στρατό;

47. Τό λέει γιά νά μή θίξει τό στρατηγό Χαρίδημο (Βλ. σημ. 8) καί τοὺς μισθοφόρους του μέ αὐτό πού εἶπε μόλις πρὶν καί πού ἦταν ὑπαινιγμός γιά κάποια ἐπιτυχία τους στόν Ἑλλησποντο.

ΣΗΜ. ΓΙΑ ΤΑ ΘΕΩΡΙΚΑ

Θεωρικά ἦταν τό χρηματικό ποσό πού τό δημόσιο ταμεῖο χορηγοῦσε στοὺς φτωχοὺς πολίτες γιά νά πληρώνουν τό καθορισμένο εἰσιτήριο γιά τίς θεατρικές παραστάσεις καί γιά νά παρακολουθοῦν τίς δημόσιες γιορτές. Καθιερώθηκε, ὅπως πιστεύεται, στά χρόνια τοῦ Περικλῆ γιά τίς θεατρικές παραστάσεις, μέ τόν καιρό ὅμως ἐπεκτάθηκε καί σέ ἄλλους ἑορτασμούς καί γενικά πῆρε τή μορφή βοηθήματος πρὸς τοὺς πολίτες. Στίς δύσκολες στιγμές γιά τήν Ἀθήνα εἶχε καταργηθεῖ, τό ἐπανέφεραν ὅμως ἀργότερα καί μάλιστα αὗξησαν τό ποσό ἀπὸ δύο ὀβολοὺς σέ μία δραχμή (τό 395 π.Χ.).

Στά μέσα τοῦ 4ου αἰώνα ὁ Εὐβουλος, πού ἦταν γιά πολλὰ χρόνια ἐπικεφαλῆς τῆς πολιτείας, μέ διάταξη πού εἰσηγήθηκε φρόντισε νά διοχετεύσει στό ταμεῖο τῶν θεωρικῶν τά πιά πολλά ἀπὸ τά περισσεύματα τῶν ἄλλων ταμείων, μέ σκοπὸ νά διανέμονται τά χρήματα στό λαό. Ἔτσι τό ποσό τῶν θεωρικῶν ἀνέβηκε καί ἔγινε πολὺ σημαντικό γιά τήν πολιτεία. Συγχρόνως, ἐνῶ συχνά προηγουμένως σέ περίπτωση πολέμου γινόταν μεταφορὰ τοῦ θεωρικοῦ στό στρατιωτικόν, ὁ Εὐβουλος πρότεινε νόμο πού ἀπαγόρευε τή διάθεση τῶν θεωρικῶν γιά τίς πολεμικές ἀνάγκες, ἀκολούθως μάλιστα χαρακτήριζε καί κάθε μελλοντική πρόταση γιά ἀλλαγὴ τοῦ νόμου παράνομη καί πρόβλεπε γιά τέτοια περίπτωση βαρὺτατη ποινή. Μέ τά μέτρα αὐτά ὁ Εὐβουλος κρατοῦσε τό λαὸ μέ τό μέρος του καί ἐξασφάλιζε τὴ συνέχιση τῆς φιλειρηνικῆς πολιτικῆς του.

Ὁ Δημοσθένης λοιπὸν δίσταζε νά προτείνει τὴν κατάργη-

ση τοῦ ἀπαγορευτικοῦ νόμου καί τῇ διάθεση τῶν θεωρικῶν στό στρατό γιά δύο λόγους: Κινδύνευε ἀπό τό ἓνα μέρος νά προκαλέσει τήν ὀργή τῶν φτωχότερων πολιτῶν ἐναντίον του καί ἀπό τό ἄλλο νά τόν καταγγείλουν ὅτι ὑποβάλλει πρόταση πού ὁ νόμος τήν ἀπαγορεύει (γραφὴ παρανόμων). Μολαταῦτα τῇ γνώμῃ του, πού συγκαλυμμένα εἶχε διατυπώσει ἤδη καί στόν Α' Ὀλυνθιακό λόγο του, τήν ἐκφράζει ἐδῶ τολμηρὰ καί ἀπερίφραστα.

Ὅπως δὴποτε οἱ προτάσεις του δέν ἔγιναν δεκτές στήν περίσταση αὐτή καί μόνο ἀφοῦ μεσολάβησαν καί ἄλλα ἀποφασιστικά γεγονότα, τό 339 π.Χ., λίγο πρὶν ἀπό τή μάχη τῆς Χαιρώνειας, ὁ νόμος καταργήθηκε. Ὁ Δημοσθένης πέτυχε τό σκοπό του, ἦταν ὅμως ἀργά.

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΡΟΔΙΩΝ

Εἰσαγωγή

Ὁ λόγος Ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων, πού εἶναι ἀπό τούς πρῶτους συμβουλευτικούς λόγους τοῦ Δημοσθένη, ἐκφωνήθηκε τό 351 π.Χ. Μέ αὐτό τό λόγο ὁ Δημοσθένης προσπαθεῖ νά πείσει τούς Ἀθηναίους, παλιούς συμμάχους τῶν Ροδίων, νά βοηθήσουν τή δημοκρατική μερίδα τῆς Ρόδου γιά νά ἀνατρέψει τούς ὀλιγαρχικούς, πού τήν ἐποχή αὐτή κατεῖχαν τήν ἐξουσία μέ τήν ὑποστήριξη τῶν σατραπῶν τῆς Καρίας.

Ἡ Ρόδος ἦταν γιά πολλά χρόνια μέλος τῆς δεύτερης Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας, πού ἰδρύθηκε τό 377 π.Χ. μέ σκοπό νά ἀναχαιτίσει τή δύναμη τῆς Σπάρτης. Ἡ αὐταρχική ὁμως στάση τῶν Ἀθηναίων προκάλεσε σύντομα τή δυσἀρέσκεια καί ἀκολούθως

Τμήμα επιγραφής που σώζει ψήφισμα της 'Εκκλησίας του Δήμου, σχετικό μέ την Β' 'Αθηναϊκή Συμμαχία. 'Εθνικό 'Αρχαιολογικό Μουσείο 'Αθηνών.

('Από την 'Ιστορία του 'Ελληνικού 'Εθνους της 'Εκδοτικής 'Αθηνών, τόμ. Γ, σελ. 395)

τήν ἀνταρσία πολλῶν συμμάχων. Τήν ἀνταρσία ὑποβοήθησε καί ὁ σατράπης τῆς Καρίας Μαύσωλος. Ἔτσι πόλεις ὅπως ἡ Ρόδος, ἡ Χίος, ἡ Κῶς, τό Βυζάντιο καί ἄλλες βρέθηκαν ἀντιμέτωπες μέ τήν Ἀθήνα. Οἱ ἀποτυχίες πού εἶχαν οἱ Ἀθηναῖοι στή σύγκρουση πού ἀκολούθησε καί οἱ ἀπειλές τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περσίας τοὺς ἀνάγκασαν νά ἀποσυρθοῦν ἀπό τά μικρασιατικά παράλια καί νά ἀναγνωρίσουν τήν ἀνεξαρτησία τῶν συμμάχων τους.

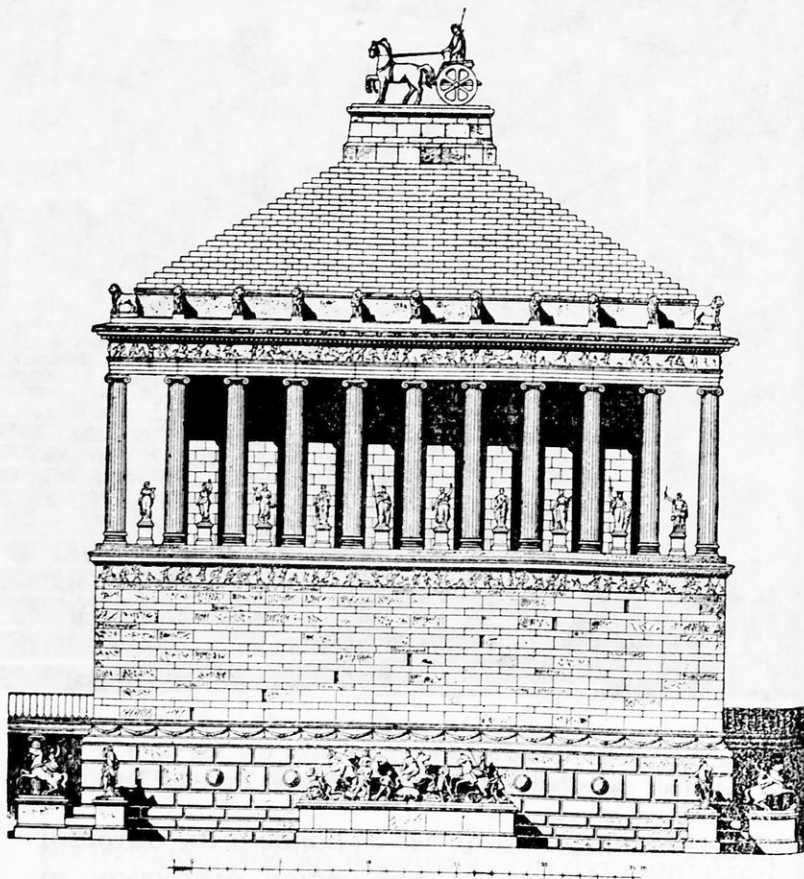
Ἡ Ρόδος, μακριά τώρα ἀπό τήν Ἀθηναϊκή Συμμαχία, ἦταν περισσότερο ἐκτεθειμένη στίς ἐπεμ-

Τά Προπύλαια τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λίνδου (5ος αἰ. π.Χ.). Τά κτήρια τῆς ἀκροπόλεως ὁλοκληρώνονται στά τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.
(Ἀπό τόν τόμο *Classical Greece* τῶν ἐκδόσεων Time-Life International)

βάσεις τοῦ Μαύσωλου. Μέ τή βοήθεια τοῦ σατράπη αὐτοῦ οἱ ὀλιγαρχικοί τοῦ νησιοῦ ἀνέτρεψαν τό δημοκρατικό πολίτευμα, κατέλαβαν τήν ἐξουσία καί τή διατήρησαν. Κύριο στήριγμά τους ἐξακολούθησε νά εἶναι ὁ Μαύσωλος καί, μετά τό θάνατό του, ἡ γυναίκα του Ἀρτεμισία πού τόν διαδέχτηκε (353 π.Χ.).

Στό τέλος οἱ Ρόδιοι δημοκρατικοί, ἐξόριστοι ἀπό τήν πατρίδα τους, ἀποφασίζουν καί πηγαίνουν νά ζητήσουν τή βοήθεια τῆς Ἀθήνας. Ἐδῶ, ὁ ἄνθρωπος πού ἀναλαμβάνει νά ὑποστηρίξει τό αἶτημά τους

Ἀναπαράσταση τοῦ Μανσωλείου. Τό κτήριο ἦταν ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Πυθίου καί διακοσμήθηκε ἀπό τοὺς γλύπτες Σκόπα, Βρούξιη, Τιμόθεο καί Λεωγάρη. Ὁ Μαύσωλος καί ἡ γυναῖκα του Ἀρτεμισία ὑποστήριξαν τὰ ἑλληνικά Γράμματα καί τὴν Τέχνη.

στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου εἶναι ὁ Δημοσθένης· ἔργο δύσκολο, γιατί οἱ Ἀθηναῖοι δέν εἶχαν ξεχάσει τὴν προηγούμενη στάση τῶν Ροδίων ἀπέναντί τους, οὔτε καί τώρα μπορούσαν νά ἀγνοήσουν ὅτι ἐνδεχόμενη βοήθειά τους στό νησί θά ἦταν πρόκληση γιὰ τὴν Ἀρτεμισία καί γιὰ τό βασιλιά τῆς Περσίας.

Ὁ Δημοσθένης ὅμως πίστευε ὅτι ἡ ἐπέμβαση ὑπὲρ τῶν Ροδίων ἦταν μία εὐκαιρία γιὰ τοὺς Ἀθηναίους νά βγοῦν ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση πού εἶχαν βρεθεῖ μετὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου μέ τοὺς συμμάχους τους καί μία ἀρχή γιὰ νά ἀνασυστήσουν τὴ ναυτική τους συμμαχία στὴν παλιά της ἔκταση. Γι' αὐτό ὑποστήριξε μέ θέρμη τὸ αἶτημα τῶν Ροδίων. Πέρα ὅμως ἀπὸ αὐτό, ὁ ρήτορας ἔβρισκε εὐκαιρία νά διακηρύξει ἄλλη μία φορά τίς ἀρχές του σέ ὅσους ὑποστήριζαν τὴν εἰρήνην μέ κάθε θυσία: Ἡ δημοκρατική Ἀθήνα ἔχει καθήκον νά δείχνει ἀλληλεγγύη πρὸς τίς ἐλληνικὲς πόλεις πού δοκιμάζονται καί νά ὑπερασπίζει τὴν ἐλληνικὴ ἐλευθερία ἐναντίον τῶν βαρβάρων καί τὴ δημοκρατικὴ ἰδέα ἐναντίον τῶν ὀλιγαρχικῶν.

Τετράδραχμο της πόλεως Ρόδου.

Εικονίζεται ο θεός Ήλιος.

Έθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

(Από την Ιστορία του Έλληνικού Έθνους της Έκδοτικής Αθηνών, τόμ. ΓΙ, σελ. 378)

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΩΝ ΡΟΔΙΩΝ

Ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νομίζω πὺς πρέπει, ὅταν παίρνετε ἀποφάσεις γιὰ τόσο μεγάλα ζητήματα, νὰ δίνετε ἀπόλυτη ἐλευθερία λόγου στόν καθένα πού θέλει νὰ σᾶς συμβουλέψει. Ὅσο γιὰ μένα ποτέ ὡς τώρα δέ θεώρησα δύσκολο νὰ σᾶς ὑποδείξω ποιο εἶναι τό καλύτερο (αὐτό, γιὰ νὰ μιλήσω εἰλικρινά, ὅλοι σας μοῦ φαίνεται πὺς τό ξέρετε καλά), ἀλλά νὰ σᾶς πείσω νὰ τό πράξετε· γιατί, ὅταν κάτι θεωρηθεῖ σωστό καί ψηφιστεῖ, ἀκόμα καί τότε ἀπέχει τόσο ἀπό τήν ἐκτέλεση, ὅσο καί πρὶν αποφασιστεῖ.¹ Συμβαίνει λοιπόν ἓνα γεγονός ἀπό ἐκεῖνα γιὰ τά ὅποια πιστεύω πὺς χρωστᾶτε εὐγνωμοσύνη στοὺς θεοὺς: οἱ ἄνθρωποι πού ἐδῶ καί λίγο καιρό ἀπό τή θρασύτητά τους πολέμησαν ἐναντίον σας, τώρα στηρίζουν τίς ἐλπίδες τῆς σωτηρίας τους μόνο σ' ἐσᾶς. Καί ἀξιίζει νὰ χαρεῖτε μέ τήν τωρινή εὐκαιρία· γιατί, ἂν αποφασίσετε σωστά σ' αὐτήν τήν περίσταση, θά κατορθώσετε νὰ ἀναιρέσετε ἔμπρακτα τίς συκοφαντίες αὐτῶν πού δυσφημοῦν τήν πόλιν μας καί νὰ κερδίσετε συνάμα καλή φήμη. Μᾶς κατηγόρησαν λοιπόν οἱ

Προοίμιο

2

Ἡ εὐκαιρία
πού
παρουσιάζεται
στοὺς
Ἀθηναίους

3

Χίοι, οί Βυζάντιοι καί οί Ρόδιοι ὅτι μηχανορραφοῦ-
με ἐναντίον τους καί γι' αὐτό ὀργάνωσαν ἐναντίον
μας αὐτόν τόν τελευταῖο πόλεμο.² Θά φανεῖ ὁμως
καθαρά ὅτι ὁ Μαύσωλος,³ πού τούς ὑποκίνησε σ'
αὐτά καί τούς ἔπεισε, μέ τόν ἰσχυρισμό πώς εἶναι
φίλος τῶν Ροδίων, τούς ἔχει στερήσει τήν ἐλευθερία
τους καί ὅτι οί Χίοι καί οί Βυζάντιοι, πού παρίστα-
ναν τούς συμμάχους, δέν τούς βοήθησαν στίς κακο-
τυχίες τους· ἐνῶ ἐσεῖς, πού σᾶς φοβόνταν, μόνοι ἀπό
4 ὅλους σταθήκατε ἡ αἰτία τῆς σωτηρίας τους. Κι ὅταν
ὅλοι τά δοῦν αὐτά, θά κάνετε τούς δημοκρατικούς σέ
ὅλες τίς πόλεις νά θεωροῦν τή φιλία σας ἐγγύηση γιά
τήν ἀσφάλειά τους· δέ θά μπορούσε νά ὑπάρξει
μεγαλύτερο πλεονέκτημα γιά σᾶς ἀπό τό νά ἐπιτύχε-
τε τή φιλία ὅλων πρόθυμα καί χωρίς ὑποψία.⁴

5 Μοῦ κάνει κατάπληξη πού βλέπω τούς ἴδιους
ἀνθρώπους νά παροτρύνουν τήν πόλη νά ἀντιταχτεῖ
στό βασιλιά⁵ γιά χάρη τῶν Αἰγυπτίων,⁶ ἐνῶ ἀπό τήν
ἄλλη πλευρά, ὅταν πρόκειται γιά τό ἄνθος τῶν
Ροδίων, νά φοβοῦνται τόν ἄνθρωπο αὐτόν, παρόλο
πού ὅλοι ξέρουν ὅτι οί Ρόδιοι εἶναι Ἑλλήνες, ἐνῶ οί
Αἰγύπτιοι θεωροῦνται τμήμα τῆς ἐπικράτειας τοῦ
6 βασιλιά. Μερικοί ἀπό σᾶς θυμοῦνται, πιστεύω, πώς,
ὅταν συζητούσατε γιά τήν πολιτική σας πρὸς τό
βασιλιά, ἀνέβηκα στό βῆμα καί πρῶτος ἐγώ σᾶς
παρακίνησα, νομίζω μάλιστα πώς ἤμουν ὁ μόνος ἢ ὁ
δεύτερος πού σᾶς εἶπα ὅτι θά θεωροῦσα φρόνιμο νά
μὴν προβάλετε ὡς δικαιολογία γιά τήν πολεμική σας
προετοιμασία τό μίσος σας πρὸς ἐκεῖνον, ἀλλά νά
προετοιμάξεστε ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν σας καί νά
ἀποκρούσετε κι ἐκεῖνον, ἂν δοκιμάσει νά σᾶς βλά-

Δεν υπάρχει
κίνδυνος ἀπό
τό βασιλιά τῆς
Περσίας

ψει.⁷ Ούτε εἶπα ἐγὼ λόγια πού δέν τά βοήκατε
 σωστά, ἀλλά, ἀντίθετα, τέτοια πού κι ἐσεῖς τά
 ἐγκρίνατε. Ὁ σημερινός μου λοιπόν λόγος εἶναι 7
 σύμφωνος μέ ὅσα εἶπα τότε. Δηλαδή, ἂν ὁ βασιλιάς
 τῶν Περσῶν μέ εἶχε κοντά του καί μ' ἔκανε σύμβουλό
 του, ἐγὼ θά τόν συμβούλευα αὐτά πού παρακινῶ κι
 ἐσῶς: ἂν κάποιοι ἀπό τοὺς Ἑλληνες τοῦ δειχτοῦν
 ἐχθρικοί, νά πολεμήσει γιά ὅ,τι τοῦ ἀνήκει· ὅσα
 ὅμως δέν τοῦ ἀνήκουν, γι' αὐτά καλύτερα νά μήν
 προβάλλει ἀξιώσεις. Ἄν λοιπόν ἔχετε πάρει ἀπόφα- 8
 ση, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, γενικά νά παραχωρεῖτε στό
 βασιλιά τῆς Περσίας ὅσα ἐνεργώντας αἰφνιδιαστικά
 ἢ ἐξαπατώντας μερικούς πολίτες⁸ κυριεύει, δέν ἀπο-
 φασίσате, κατά τήν κρίση μου, σωστά. Ἄν ὅμως
 πιστεύετε πῶς ἔχετε καθῆκον καί νά πολεμᾶτε γιά
 τήν ὑπεράσπιση τοῦ δικαίου, ἂν χρειαστεῖ, καί νά
 ὑποφέρετε ὅ,τιδήποτε, πρῶτα τόσο λιγότερο θά εἶναι
 ἀπαραίτητα ὅλα τοῦτα, ὅσο πιό σταθερά ἀποφασι-
 σμένοι εἴστε γι' αὐτά, καί ἔπειτα θά δείξετε ὅτι
 σκέφτεστε ὀρθά.

Ἐξάλλου οὔτε ἐγὼ σᾶς λέγω τίποτε καινούριο 9
 τώρα πού σᾶς προτρέπω νά ἐλευθερώσετε τοὺς
 Ροδίους, οὔτε κι ἐσεῖς θά κάνετε κάτι τέτοιο, ἂν
 πειστεῖτε στά λόγια μου· θά σᾶς τό δείξω θυμίζο-
 ντάς σας γεγονότα πού σᾶς ὠφέλησαν. Ἐσεῖς κάπο-
 τε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, στείλατε τόν Τιμόθεο⁹ γιά νά
 βοηθήσει τόν Ἀριοβαρζάνη¹⁰ προσθέτοντας στό ψή-
 φισμά σας τόν ὅρο «χωρίς νά παραβιάσει τή συνθή-
 κη μέ τό βασιλιά». Ὄταν ἐκεῖνος εἶδε ὅτι ὁ Ἀριο-
 βαρζάνης εἶχε ἀνοιχτά στασιάσει ἐναντίον τοῦ βασι-
 λιᾶ καί ὅτι τῇ Σάμο φρουροῦσε ὁ Κυπρόθεμης, τόν

10 ὁποῖο τοποθέτησε ὁ ὑπαρχος¹¹ τοῦ βασιλιᾶ Τιγρά-
νης, τότε τόν Ἀριοβαρζάνη ἀποφάσισε νά μὴν τὸν
βοηθήσει, τῇ Σάμο ὁμως τὴν πολιορκήσῃ καὶ μέ τῇ
βοήθεια αὐτῇ τὴν ἐλευθέρωσῃ.¹² Ὡς σήμερα γιὰ τὴν
ἐνέργεια αὐτῇ δέν ἔχει γίνεи πόλεμος ἐναντίον σας.
Γιατί κανεῖς δέ θά ἔμπαινε σέ πόλεμο τό ἴδιο εὐκόλα
γιὰ νά αὐξήσῃ τὰ πλούτη του, ὅσο γιὰ νά ὑπερασπί-
σῃ αὐτά πού ἔχει: γιὰ ὅσα χάνουν, ὅλοι πολεμοῦν
ὅσο κρατοῦν οἱ δυνάμεις τους, δέν κάνουν ὁμως τό
ἴδιο καὶ γιὰ νά αὐξήσουν ὅσα ἔχουν. Ἐπιθυμοῦν
βέβαια νά ἀποκτήσουν κι ἄλλα, ὅταν τοὺς τό ἐπιτρέ-
πουν, ἂν ὁμως ἐμποδιστοῦν, δέν αἰσθάνονται καθό-
λου ὅτι αὐτοὶ πού τοὺς ἐναντιώθηκαν τοὺς ἀδί-
κησαν.

11 Οὐτε καὶ ἡ Ἀρτεμισία¹³ νομίζω πὼς θά ἐναντιω-
θεῖ στὴν ἐνέργειά μας τῇ στιγμῇ τούτῃ, ἂν ἡ πόλη μας
ἐπιχειρήσῃ ἀνάμειξη στά πράγματα τῆς Ρόδου.
Ἀκοῦστε με λίγο καὶ κρίνετε, ἂν ζυγίζω τὰ πράγμα-
τα σωστά ἢ ὄχι. Ἐγὼ λοιπὸν νομίζω ὅτι, ἂν ὅλες οἱ
ὑποθέσεις τοῦ βασιλιᾶ στὴν Αἴγυπτο¹⁴ πηγαίνουν
ὅπως τίς θέλει, τότε ἡ Ἀρτεμισία μέ πάρα πολλή
ζέση θά ἐπιχειροῦσε νά ἐξασφαλίσῃ τῇ Ρόδῳ γι'
αὐτόν, ὄχι ἀπὸ φιλική διάθεση ἀπέναντί του, ἀλλὰ
ἐπειδὴ ἐπιθυμεῖ, ἐφόσον ἐκεῖνος βρίσκεται στὴν
περιοχὴ τῆς, νά τοῦ προσφέρει μία μεγάλη ὑπηρεσία,
γιὰ νά ἔχει ὅσο γίνεται μεγαλύτερη τὴν εὐνοιά του.¹⁵
12 Ἄν ὁμως, ὅπως λέγεται, ἔχει ἀποτύχει τελείως στίς
ἐπιχειρήσεις του, ἡ Ἀρτεμισία θά πρέπει νά πιστεύ-
ει, ὅπως καὶ εἶναι ἡ ἀλήθεια, ὅτι τό νησί αὐτό δέ
χρησιμεύει σέ τίποτα στό βασιλιά πρὸς τό παρόν· θά
εἶναι μόνο γι' αὐτόν, ἕνας φραγμὸς στὴ δική της

Οὐτε καὶ ἀπὸ
τὴν
Ἀρτεμισία
ὑπάρχει
φόβος

ἐξουσία, ὥστε νά μήν τοῦ δημιουργεῖ τυχόν ἐνοχλή-
σεις. Ἐπομένως μοῦ φαίνεται ὅτι ἐκείνη προτιμᾷ νά
κατέχετε ἐσεῖς τό νησί, χωρίς ὅμως νά σᾶς τό
παραδώσει φανερά, παρὰ νά τό πάρει ἐκεῖνος.
Νομίζω λοιπόν πώς οὔτε βοήθεια θά στείλει, κι ἂν
ἴσως τό κάμει, θά τό κάμει ἀπρόθυμα καί μέ δυσκο-
λία. Ὅσο γιά τό βασιλιά, τό τί θά πράξει αὐτός, μά
τό Δία, δέ θά ἔλεγα πώς ἐγώ τό ξέρω, θά ὑποστήριζα
ὅμως μέ ἐπιμονή ὅτι συμφέρει στήν πόλη μας νά
ξεκαθαριστεῖ ἀμέσως ἓνα ἀπό τά δύο, ἂν ἐκεῖνος θά
διεκδικήσῃ τήν πόλη τῶν Ροδίων ἤ ὄχι. Γιατί, ἂν τή
διεκδικήσῃ, τότε δέ θά πρέπει νά συζητᾶμε γιά τή
σωτηρία τῶν Ροδίων μόνο, ἀλλά γιά μᾶς τοὺς ἴδιους
καί γιά ὅλους τοὺς Ἕλληνας.

13

Κι ἂν ἀκόμα ἐκεῖνοι οἱ Ρόδιοι πού τώρα ἔχουν
τήν ἐξουσία¹⁶ κρατοῦσαν τήν πόλη μέ τή δική τους
δύναμη, οὔτε καί τότε θά σᾶς συμβούλευα νά τοὺς
προτιμήσετε γιά συμμάχους, ἀκόμη κι ἂν σᾶς ὑπό-
σχονταν ὅτι θά κάμουν τά πάντα γιά χάρη σας. Καί
τοῦτο, γιατί βλέπω ὅτι αὐτοί, γιά νά καταλύσουν τό
δημοκρατικό πολίτευμα, πῆραν στήν ἀρχή μέ τό
μέρος τους μερικούς πολίτες,¹⁷ καί ὅταν τό κατόρθω-
σαν, τοὺς ἐξόρισαν πάλι. Ἐκεῖνοι λοιπόν πού δέ
στάθηκαν πιστοί σέ κανένα ἀπό τά δύο μέρη δέν
πιστεύω ὅτι μποροῦν νά γίνουν σταθεροί σύμμαχοι
σ' ἐσᾶς. Ὅλα αὐτά ποτέ δέ θά τά ἔλεγα, ἂν πίστευα
ὅτι συμφέρουν μόνο στοὺς δημοκρατικούς τῆς Ρό-
δου. Οὔτε ἐκπρόσωπος τῶν συμφερόντων τους¹⁸
εἶμαι, οὔτε ἰδιαίτερος φίλος μέ κανέναν τους. Οὔτε
ἐξᾶλλου, κι ἂν ἀκόμα καί τά δύο συνέβαιναν, θά
μιλοῦσα ἔτσι, ἂν δέν τό θεωροῦσα δικό σας

14

*Ἡ στάση πού
πρέπει νά
τηρήσουν οἱ
Ἀθηναῖοι
ἀπέναντι
στοὺς
Ροδίους*

15

συμφέρον· ἐπειδὴ γὰρ τοὺς Ροδίους βέβαια — ἂν ἐπιτρέπεται νὰ τὸ πεῖ αὐτό ἐκεῖνος πού συνηγορεῖ γιὰ τὴ σωτηρία τους— χαίρομαι καὶ ἐγὼ μαζί σας γι' αὐτὰ πού ἔπαθαν. Γιατί μέ τὸ νὰ ἀρνηθοῦν νὰ σᾶς ἀφήσουν νὰ πάρετε ὅ,τι σᾶς ἀνῆκε¹⁹ ἔχουν χάσει τὴν ἐλευθερία τους, καὶ ἐνῶ ἦταν στό χέρι τους νὰ εἶναι ἰσότιμοι σύμμαχοι μ' ἐσᾶς, πού εἶστε Ἕλληνες καὶ ἀνώτεροί τους, ἔχουν γίνει δοῦλοι σέ βαρβάρους καὶ δούλους, τοὺς ὁποίους ἄφησαν νὰ μποῦν στίς ἀγρο-
 16 πόλεις τους. Σχεδόν θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι, ἂν θελή-
 σετε νὰ τοὺς βοηθήσετε, τὸ πάθημά τους θὰ τοὺς ἔχει ὠφελήσει. Γιατί, ὡς Ρόδιοι πού εἶναι, δέν ξέρω ἂν θὰ ἠθέλαν ποτέ νὰ σκεφτοῦν σωστά, ἐφόσον τά πράγ-
 ματα τοὺς ἔρχονταν εὐνοϊκά· ἀφοῦ ὅμως δοκίμασαν τὴν ἐμπειρία καὶ διδάχτηκαν ὅτι ἡ ἀπερισκεψία γίνεται αἰτία πολλῶν κακῶν σέ μία δημοκρατική πολιτεία, ἴσως καμιὰ φορά γίνουν στό μέλλον φρονι-
 μότεροι. Τοῦτο δέν τὸ θεωρῶ μικρὴ ὠφέλεια γι' αὐτούς. Ἔχω λοιπόν τὴ γνώμη ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιχειρήσετε νὰ σώσετε τοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ μὴ μνησικακεῖτε, κάνοντας τὴ σκέψη ὅτι πολλές φορές κι ἐσεῖς ἐξαπατηθήκατε ἀπὸ ἀνθρώπους μέ ἐπίβου-
 λα σχέδια, δέ θὰ λέγατε ὅμως πῶς εἶναι δίκαιο νὰ τιμωρηθεῖτε ἐσεῖς γιὰ κανένα ἀπὸ τὰ σφάλματα αὐτά.

- 17 Σκεφτεῖτε ὅμως καὶ κάτι ἄλλο, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅτι πολλές φορές ἔχετε πολεμήσει καὶ μέ δημοκρατι-
 κά καθεστῶτα καὶ μέ ὀλιγαρχικά. Αὐτό τὸ ξέρετε κι ἐσεῖς οἱ ἴδιοι. Γιά ποιές αἰτίες ὅμως γίνεται ὁ πόλεμος στή μία ἢ στήν ἄλλη περίπτωση, αὐτό κανεῖς
 σας ἴσως δέν τὸ ἐξετάζει. Γιά ποιοῦ λόγο λοιπόν

Οἱ
 δημοκρατικές
 πολιτείες
 ἔχουν κοινά
 συμφέροντα

γίνεται; Μέ τά δημοκρατικά καθεστῶτα πολεμᾶτε ἢ γιά ἰδιωτικές διαφορές πού δέν μπόρεσαν νά ἐπιλυθοῦν μέ δημόσια συμφωνία ἢ γιά μερίδιο γῆς ἢ γιά συνοριακή διαφορά ἢ ἀπό ἀνταγωνισμό ἢ γιά χάρη τῆς ἡγεμονίας. Μέ τίς ὀλιγαρχίες ὅμως δέν πολεμᾶτε γιά κανέναν ἀπό τούς λόγους αὐτούς, παρὰ γιά τήν υπεράσπιση τῆς δημοκρατίας καί τῆς ἐλευθερίας. Γι' αὐτό καί δέ θά δίσταζα νά πῶ ὅτι πρέπει νά θεωρεῖτε πῶς πιά πολύ σᾶς συμφέρει νά εἶναι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐχθροί σας καί νά ἔχουν δημοκρατικό πολίτευμα, παρὰ νά εἶναι φίλοι σας καί νά ἔχουν ὀλιγαρχικό καθεστῶς. Καί τοῦτο γιατί μέ ἐλεύθερους ἀνθρώπους πιστεύω ὅτι χωρίς δυσκολία θά μπορούσατε νά συνάψετε εἰρήνη ὅποτε θά θέλατε, ἐνῶ μέ μιᾷ ὀλιγαρχία, οὔτε τή φιλία θεωρῶ βέβαιη. Δέν εἶναι δυνατό νά ἔχουν φιλικές διαθέσεις οἱ ὀλιγαρχικοί γιά τό λαό, οὔτε ὅσοι ἐπιζητοῦν νά ἐξουσιάζουν, γιά ἐκείνους πού ἔχουν προτιμήσει τήν ἰσότητα τῶν δικαιωμάτων.

18

Ἀκόμη μοῦ προκαλεῖ κατάπληξη τό ὅτι, ἐνῶ οἱ Χίοι καί οἱ Μυτιληναῖοι²⁰ κυβερνῶνται ἀπό ὀλιγαρχίες, καί τώρα καί οἱ Ρόδιοι, καί σχεδόν θά ἔλεγα ὅτι ὅλος ὁ κόσμος ὁδηγεῖται σ' αὐτή τή μορφή δουλείας, κανείς σας δέ θεωρεῖ ὅτι μαζί τους κινδυνεύει σέ κάποιο βαθμό καί τό δικό μας πολίτευμα οὔτε σκέφτεται ὅτι δέν εἶναι δυνατό, ἂν ὅλες οἱ πόλεις ὁργανωθοῦν ὀλιγαρχικά, νά ἀνεχτοῦν σ' ἐμᾶς τή δημοκρατία. Γιατί γνωρίζουν πῶς μόνο ἐσεῖς μπορεῖτε νά φέρετε πάλι τήν ἐλευθερία. Ἀπό ὅποια πλευρά λοιπόν περιμένουν ὅτι θά μπορούσαν νά πάθουν κακό, αὐτήν θά θελήσουν νά τήν καταστρέ-

19

- 20 ψουν. Ἐπομένως ἐκείνους πού ἀδικοπραγοῦν πρέπει νά τούς θεωρεῖτε ἐχθρούς μόνο αὐτῶν πού ἀδικήθηκαν, ἐκείνους ὅμως πού καταλύουν τά δημοκρατικά πολυτεύματα καί τά μεταβάλλουν σέ ὀλιγαρχικά σᾶς συμβουλευώ νά τούς θεωρεῖτε κοινούς ἐχθρούς ὅλων τῶν ἀνθρώπων πού ἐπιθυμοῦν τήν ἐλευθερία.
- 21 Ἔπειτα εἶναι δίκαιο, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐσεῖς πού ζεῖτε σέ δημοκρατικό καθεστώς νά φαίνεστε ὅτι ἀπέναντι στίς δημοκρατίες πού ἀτύχησαν ἔχετε τέτοια αἰσθήματα, ὅπως αὐτά πού θά ἀξιῶνατε νά ἔχουν οἱ ἄλλοι γιά σᾶς, ἂν ποτέ — ὃ μὴ γένοιτο — σᾶς συνέβαινε κάτι παρόμοιο. Γιατί, στ' ἀλήθεια, ἂν ἰσχυριστεῖ κανεῖς ὅτι οἱ Ρόδιοι καλὰ ἔπαθαν, δέν εἶναι τώρα κατάλληλη ἡ εὐκαιρία γιά νά ἐπιχαίρει. Γιατί ὅσοι εὐτυχοῦν πρέπει πάντοτε νά δείχνουν πῶς ἐνδιαφέρονται γιά τό καλό τῶν δυστυχημένων, ἐφόσον τό μέλλον εἶναι γιά ὅλους τούς ἀνθρώπους ἄδηλο.²¹

- 22 Πολλές φορές ἐξάλλου ἐγώ ἀκούω ἐδῶ μπροστά σας νά λένε κάποιοι ρήτορες πῶς, ὅταν ἡ δημοκρατία μας ἀτύχησε,²² συμφώνησαν μερικοί²³ νά τή σώσουν. Ἀπό αὐτούς ἐγώ θά ἀναφερθῶ τώρα μέ δυό λόγια μόνο στούς Ἀργεῖους. Γιατί δέ θά ἤθελα ἐσεῖς, πού ἔχετε τή φήμη ὅτι πάντα σώζετε τούς δυστυχεῖς, νά φανεῖτε στήν ὑπόθεση τούτη κατώτεροι ἀπό τούς Ἀργεῖους: Ἐκεῖνοι κατοικῶντας σέ χώρα γειτονική μέ τή Λακεδαίμονα, μολονότι ἔβλεπαν τούς Λακεδαιμονίους νά κυριαρχοῦν σέ στεριά καί σέ θάλασσα, δέ δίστασαν, οὔτε φοβήθηκαν νά δείξουν τά φιλικά αἰσθήματα πού εἶχαν ἀπέναντί σας, ἀλλά καί τούς ἀπεσταλμένους πού ἦρθαν ἀπό τή Λακεδαίμο-

Τό
παράδειγμα
τῶν
Ἀργείων.
Κανείς φόβος
ἀπό τόν
Ἀρταξέρξη

να, ὅπως λένε, γιά νά ζητήσουν τήν παράδοση
 μερικῶν δικῶν σας φυγάδων²⁴ ἀποφάσισαν νά τούς
 θεωρήσουν ἐχθρούς των, ἄν δέν ἀναχωροῦσαν πρὶν
 23 δύσει ὁ ἥλιος. Λοιπὸν δέν εἶναι ντροπή, ἄνδρες
 Ἀθηναῖοι, πού ὁ λαὸς τῶν Ἀργείων δέ φοβήθηκε
 στίς περιστάσεις ἐκεῖνες τήν ἐξουσία τῶν Λακεδαι-
 μονίων οὔτε τή δύναμή τους κι ἐσεῖς, πού εἴστε
 Ἀθηναῖοι, νά φοβηθεῖτε βάρβαρο ἄνθρωπο καί
 μάλιστα γυναῖκα; Ἐπιπλέον ἐκεῖνοι θά μπορούσαν
 νά ἰσχυριστοῦν ὅτι πολλές φορές ἔχουν νικηθεῖ ἀπό
 τοὺς Λακεδαιμονίους, ἐνῶ ἐσεῖς ἔχετε νικήσει πολλές
 φορές τό βασιλιά τῆς Περσίας καί οὔτε μία φορά δέν
 ἔχετε νικηθεῖ οὔτε ἀπό τοὺς δούλους τοῦ βασιλιᾶ,²⁵
 οὔτε ἀπό αὐτόν τόν ἴδιο. Γιατί ἄν ἴσως σέ κάτι
 νίκησε τήν πόλη μας ὁ βασιλιάς, ἢ νίκησε διαφθει-
 ροντας μέ χρήματα²⁶ τοὺς πιό τιποτένιους Ἑλλήνες
 καί προδότες τῆς Ἑλλάδος, ἢ ἄλλιῶς δέ νίκησε ποτέ.
 24 Καί αὐτό ὅμως δέν τόν ὠφέλησε. Θά διαπιστώσετε
 ὅτι αὐτός συγχρόνως καί τήν πόλη μας ἀδυνάτισε
 χρησιμοποιοῦντας τοὺς Λακεδαιμονίους,²⁷ καί τό βα-
 σίλειό του διακινδύνεψε πολεμώντας μέ τόν Κλέαρ-
 χο²⁸ καί τόν Κύρο. Οὔτε λοιπὸν σέ φανερό πόλεμο
 νίκησε, οὔτε τά ἐπίβουλα σχέδιά του τόν ὠφέλησαν.
 Παρατηρῶ ἀκόμα ὅτι πολλές φορές μερικοὶ ἀπό σᾶς
 δέ δίνουν σημασία στό Φίλιππο, ἐπειδή, καθὼς
 φαίνεται, δέν ἀξιίζει τόν κόπο, ἐνῶ φοβοῦνται τό
 βασιλιά τῶν Περσῶν ὡς ἰσχυρό ἐχθρό γιά ὅσους
 βάλει στόχο του. Ἄν ὅμως τόν ἓνα δέν τόν ἀποκρού-
 ομε, γιατί εἶναι ἀσήμαντος, ἐνῶ στόν ἄλλο ὑποχω-
 ροῦμε παντοῦ, ἐπειδή εἶναι ἐπίφοβος, σέ ποιούς
 ἄνδρες Ἀθηναῖοι, θά ἀντισταθοῦμε;

25

Εἶναι δίκαιο
νά ἐπέμβουν
οἱ Ἀθηναῖοι
σπῆ Ρόδο;

Ὑπάρχουν ἀνάμεσά σας, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, με-
ρικοὶ ρήτορες ἐξαιρετικά ἐπιτήδειοι νά συνηγοροῦν
γιά τό δίκαιο τῶν ἄλλων ἐνώπιόν σας. Σ' αὐτούς ἐγώ
θά συνιστοῦσα ἓνα μόνο πράγμα, νά ἐπιδιώκουν νά
συνηγοροῦν γιά τό δικό σας δίκαιο ἐνώπιον τῶν
ἄλλων, ὥστε νά φαίνονται αὐτοὶ πρῶτοι πῶς κάνουν
τό σωστό. Γιατί εἶναι ἄτοπο νά σᾶς διδάσκει τό
δίκαιο κάποιος πού ὁ ἴδιος δέν τό ἀκολουθεῖ. Δέν
εἶναι σωστό ἓνας Ἀθηναῖος πολίτης νά ἔχει στό νοῦ
του ὅσα εἶναι ἐναντίον σας καί ὄχι ὅσα εἶναι πρὸς
26 ὄφελός σας. Σκεφτεῖτε λοιπόν, γιά τό ὄνομα τῶν
θεῶν, γιατί ἄραγε δέν ὑπάρχει κανεῖς στό Βυζάντιο
νά τοὺς ὑποδείξει νά μὴν καταλάβουν τή Χαλκηδό-
να,²⁹ πού ἀνήκει στό βασιλιά καί πού ἦταν ἄλλοτε
δική σας, ἐνῶ ἐκεῖνοι δέν εἶχαν ἀπό πουθενά σχέση
μ' αὐτήν. Οὔτε νά προσαρτήσουν τή Σηλυμβρία,³⁰
πόλη πού ἦταν κάποτε σύμμαχός σας, καί νά περιλά-
βουν οἱ Βυζάντιοι τήν περιοχή της στά ὅριά τους
ἀντίθετα μέ τοὺς ὅρκους καί τίς συνθήκες πού
27 ὄρισαν νά εἶναι οἱ πόλεις αὐτόνομες. Οὔτε βρέθηκε
κανεῖς νά ὑποδείξει στό Μαύσωλο, ὅσο ζοῦσε, οὔτε,
ὅταν πέθανε ἐκεῖνος, στήν Ἀρτεμισία νά μὴν κατα-
λάβουν τήν Κώ καί τή Ρόδο καί ἄλλες πόλεις
ἐλληνικές πού ὁ βασιλιάς, ὁ κύριός τους, σύμφωνα
μέ τή συνθήκη παραχώρησε στοὺς Ἕλληνες καί πού
γι' αὐτές οἱ Ἕλληνες τοῦ καιροῦ ἐκείνου ἀντιμετώπι-
σαν πολλοὺς κινδύνους καί ἔκαμαν τιμημένους ἀγῶ-
νες. Ἄν λοιπόν καί στοὺς δύο αὐτούς³¹ τό ἔλεγε
κάποιος, δέ θά βρισκόταν κανεῖς, ὅπως εἶναι φανε-
ρό, νά τόν ἀκούσει.

28

Λοιπόν ἐγώ θεωρῶ πῶς ἔχουμε τό δικαίωμα νά

ἀποκαταστήσουμε τό δημοκρατικό πολίτευμα στή Ρόδο. Μά κι ἂν ἀκόμη δέν τό εἶχαμε, ὅταν βλέπω τί κάνουν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, θεωρῶ χρέος νά προτρέπω τήν ἐπαναφορά τῆς δημοκρατίας. Γιά ποιοῦ λόγου; Γιατί, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἐάν ὅλοι εἶναι πρόθυμοι νά ἐνεργοῦν μέ δικαιοσύνη, εἶναι ντροπή μόνοι ἐμεῖς νά μή θέλουμε· ἐάν ὅμως ὅλοι οἱ ἄλλοι προετοιμάζονται ὥστε νά ἔχουν τή δυνατότητα νά ἀδικοῦν, καί μόνο ἐμεῖς προβάλλουμε ὡς πρόσχημα τή δικαιοσύνη καί δέν ἀναλαμβάνουμε καμιά εὐθύνη, αὐτό δέν τό θεωρῶ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἀνανδρία. Γιατί βλέπω ὅτι ὅλοι κερδίζουν τά δίκαιά τους, ἀνάλογα μέ τή δύναμη πού ἔχουν. Καί μπορῶ γιά τό γεγονός αὐτό νά ἀναφέρω γνωστό σέ ὅλους σας παράδειγμα. Ὑπάρχουν δύο συνθηῆκες ἀνάμεσα στούς Ἑλλήνες καί στό βασιλιά, ἐκείνη πού ἔκαμε ἡ δική μας πόλη, τήν ὁποία ὅλοι ἐγκωμιάζουν, καί ἔπειτα ἐκείνη πού ἔκαμαν οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀργότερα, τήν ὁποία βέβαια ὅλοι κατακρίνουν.³² Σ' αὐτές τίς δύο δέν ἔχουν ὀριστεῖ τά δικαιώματα μέ τόν ἴδιο τρόπο. Γιατί σέ μία πολιτεία οἱ νόμοι καθιερώνουν κοινότητα καί ἰσοτιμία δικαιωμάτων στούς ἰδιῶτες, καί στούς ἀδύνατους καί στούς δυνατούς. Ὡς πρὸς τά δικαιώματα ὅμως τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἀποφασίζουν οἱ ἰσχυροί γιά τούς ἀσθενεστέρους.

29

Ἐφόσον λοιπόν σᾶς εἶναι δυνατό νά κρίνετε ποιοῦ εἶναι τό σωστό, πρέπει νά ἐξετάσετε καί πῶς θά μπορέσετε νά τό ἐφαρμόσετε. Καί θά τό κατορθώσετε, ἂν θεωρηθεῖτε ὅτι εἶστε οἱ κοινοί προασπιστές τῆς ἐλευθερίας ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Μοῦ φαίνεται ὅμως, καί τό θεωρῶ φυσικό, ὅτι εἶναι δυσκολότατο

30

Ἡ τακτική
πού πρέπει νά
ἀκολουθήσουν
στό ἐξῆς οἱ
Ἀθηναῖοι

- γιά σᾶς νά κάνετε αὐτό πού πρέπει. "Ολοι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι δηλαδή ἔχουν νά παλέψουν ἕναν ἀγῶνα μέ τούς φανερούς των ἐχθρούς· ἂν αὐτούς τούς νικήσουν, τίποτε δέν τούς ἐμποδίζει νά οἰκειοποιηθοῦν τά ἀγαθά. Ἐσεῖς ὅμως, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ἔχετε δύο ἀγῶνες: καί αὐτόν πού διεξάγουν οἱ ἄλλοι, καί ἐπιπλέον ἕναν ἀκόμα, πού προηγεῖται καί εἶναι πιό μέγας. Πρέπει δηλαδή, ὅταν ἀποφασίζετε, νά νικήσετε αὐτούς πού ἔργο τους ἔχουν νά πράττουν ἀντίθετα μέ τό συμφέρον τῆς πόλεως.³³ "Όταν λοιπόν ἐξαιτίας τους δέν μπορεῖ νά γίνεῖ τίποτε σωστό χωρίς ἀγῶνα, εἶναι ἐπόμενο νά δοκιμάζετε πολλές ἀτυχίες.
- 32 Τό γεγονός ὥστόσο ὅτι πολλοί³⁴ διαλέγουν χωρίς δισταγμό αὐτή τήν πολιτική στάση ἴσως ἔχει αἰτία προπάντων τά κέρδη πού ἔχουν ἀπό αὐτούς πού τούς δίνουν χρήματα.³⁵ Παρόλα αὐτά δικαιολογημένα θά μπορούσε κανεῖς νά θεωρήσει ἐνόχους κι ἐσᾶς. Γιατί ἔπρεπε, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, νά ἔχετε τήν ἴδια ἀντίληψη γιά τή στάση ἐνός ἀτόμου μέσα στήν πολιτεία μ' αὐτήν πού ἔχετε γιά τήν ὑπηρεσία του στό στρατό. Ποιά εἶναι αὐτή ἡ ἀντίληψη; Θεωρεῖτε ὅτι ἀρμόζει ἐκεῖνος πού ἐγκαταλείπει τή θέση στή μάχη, ὅπου τόν ἔταξε ὁ στρατηγός, νά χάνει τά πολιτικά του δικαιώματα καί νά μὴ μετέχει στά κοινά.
- 33 Ἐπρεπε λοιπόν καί αὐτούς πού ἐγκαταλείπουν τήν τάξη τῆς πολιτείας τήν ὁποία μᾶς παρέδωσαν οἱ πρόγονοι καί ἀκολουθοῦν ὀλιγαρχική πολιτική νά τούς στερεῖτε τό δικαίωμα νά σᾶς συμβουλευοῦν. "Όμως τώρα ἐσεῖς, ἐνῶ θεωρεῖτε ὅτι οἱ σύμμαχοι πού ἔχουν ὀρκιστεῖ νά ἔχουν τόν ἴδιο ἐχθρό καί φίλο³⁶ μ' ἐσᾶς εἶναι οἱ καλύτεροι φίλοι σας, παρὰ

ληλα πιστεύετε ὅτι οἱ πολιτευόμενοι, πού γνωρίζετε σαφῶς ὅτι προτιμοῦν τοὺς ἐχθροὺς τῆς πόλεως, ἀξίζουσιν τῇ μεγαλύτερῃ ἐμπιστοσύνῃ.

Ἀλλά βέβαια, δέν εἶναι δύσκολο νά βρεῖ κανεῖς τί νά κατηγορήσῃ σ' αὐτούς ἢ τί νά κατακρίνει σ' ἐσᾶς τοὺς ἄλλους: τό δύσκολο ἔργο εἶναι νά βρεῖ μέ ποιὰ λόγια ἢ μέ ποιές πράξεις θά ἐπανορθώσει ὅσα τώρα δέν εἶναι σωστά. Οὔτε εἶναι ἴσως ἡ ὥρα νά μιλήσῃ κανεῖς γιά ὅλα. Ἐάν πάντως, ὅσα ἔχετε ἀποφασίσει νά κάμετε, μπορέσετε νά τά ἐπικυρώσετε μέ κάποια πράξη σύμφωνη μέ τό συμφέρον σας, ἴσως καί οἱ ἄλλες ὑποθέσεις σας μία μία θά βελτιώνονται συνεχῶς.

34

Φρονῶ λοιπόν ὅτι πρέπει νά ἀρπάξετε γερά στά χέρια σας τήν ὑπόθεση αὐτή τῶν Ροδίων καί νά ἐνεργήσετε μέ τρόπο ἀντάξιο τῆς πόλης μας, ἀναλογιζόμενοι μέ πόση εὐχαρίστηση ἀκοῦτε ὅταν κάποιοι ρήτορας ἐπαινεῖ τοὺς προγόνους σας καί ἀνιστορεῖ τά κατορθώματά τους καί ἀπαριθμεῖ τά τρόπαια.³⁷ Νά θεωρεῖτε λοιπόν ὅτι οἱ πρόγονοί σας ἔστησαν αὐτά τά τρόπαια ὄχι γιά νά τά βλέπετε καί νά θαυμάζετε, μά καί γιά νά μιμεῖστε τίς ἀρετές ἐκείνων πού τά ἔστησαν.³⁸

35

Ἐπὶλογος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὁ Δημοσθένης δέ θά κουραστεῖ ποτέ νά κατηγορεῖ τοὺς Ἀθηναίους γιά τήν ἀναποφασιστικότητα καί τή βραδύτητα πού δείχνουν, σέ ἀντίθεση μέ τό Φίλιππο. Πρβλ. καί παρ. 14-15 στόν Γ' Ὀλυνθιακό.

2. Τό Συμμαχικό πόλεμο, πού ἔληξε τό 355 π.Χ (βλ. εἰσαγωγή).

3. Ὁ Μαύσωλος ἦταν σατράπης τῆς Καρίας μέ ἔδρα τά Μύλασα καί κατόπιν τήν Ἀλικαρνασσό ἀπό τό 377/6 π.Χ. ἕως τό θάνατό του τό 353 π.Χ. Τόν διαδέχτηκε ἡ γυναίκα του Ἀρτεμισία (353-352 π.Χ.). Οὐσιαστικά ἀνεξάρτητος ἀπό τό Μέγα Βασιλέα, καί μάλιστα ἄλλοτε φίλος του καί ἄλλοτε ἐχθρός του, φρόντισε νά ἐπεκτείνει σημαντικά καί νά ὀργανώσει τήν ἐπικράτειά του. Θεωρώντας τοὺς Ἀθηναίους ἐμπόδιο στά σχέδιά του, ὑποκίνησε ἐναντίον τους τό Συμμαχικό πόλεμο (357 π.Χ.) μέ τίς συνέπειες πού εἶδαμε στήν εἰσαγωγή.

4. Δηλαδή χωρίς νά σᾶς ὑποψιάζονται ὅτι σχεδιάζετε νά τοὺς ἐπιβάλετε τήν ἡγεμονία σας.

5. Βασιλεὺς ἢ Μέγας Βασιλεὺς εἶναι ὁ βασιλιάς τῆς Περσίας. Τήν ἐποχή αὐτή βασίλευε ὁ Ἀρταξέρξης Γ' ὁ Ὡχος (358-338 π.Χ.).

6. Πρόκειται γιά ἀποστολή μισθοφόρων ἀπό τήν Ἀθήνα (καί τή Σπάρτη) πρὸς τό φαראὼ Νεκτανεβώ, πού ἀφοῦ εἶχε κατορθώσει νά κρατήσῃ γιά λίγα χρόνια τήν Αἴγυπτο ἀνεξάρτητη ἀπό τήν περσική ἐπικυριαρχία, ἀντιμετώπιζε τώρα (351 π.Χ.) τό νέο βασιλιά τῆς Περσίας Ἀρταξέρξη Γ' ἀποφασισμένο

νά υποτάξει όριστικά τήν Αίγυπτο. Οί Έλληνες μισθοφόροι βοήθησαν άποτελεσματικά τούς Αίγυπτίους, οί όποιοι μόνο ύστερα από χρόνια, τό 343π.Χ., υπέκνυσαν όριστικά.

7. Στο λόγο του *Περί Συμμοριών* ό Δημοσθένης είχε προτείνει πρόγραμμα επανεξοπλισμοϋ για τήν αντιμετώπιση των σχεδίων τοϋ βασιλιά τής Περσίας (καί τοϋ Φιλίππου). Δέν είναι βέβαιο αν καί τότε ή συμβουλή τοϋ Δημοσθένη εισακούστηκε καί εφαρμόστηκε. (Συμμορίες: όμιλοι πλούσιων πολιτών από 60 μέλη, πού σύμφωνα μέ τό νόμο συνεισέφεραν χρηματικά ποσά, όταν υπήρχε ανάγκη, για νά αντιμετωπιστοϋν έκτακτες πολεμικές ανάγκες).

8. Δηλαδή μερικούς πολίτες από αϋτούς πού είχαν έξουσία καί κύροξ καί μάλιστα τούς όλιγαρχικούς, όπως έκανε καί ό Μαύσωλος.

9. Ό Τιμόθεος, γίός τοϋ γνωστοϋ στρατηγοϋ Κόνωνα (444-392 π.Χ.), διετέλεσε επανειλημμένα στρατηγός από τό 378 π.Χ. καί πέρα καί μέ τήν ικανότητα καί τίς επιτυχίες του στάθηκε βασικός συντελεστής στήν αναδιοργάνωση τής Αθηναϊκής Συμμαχίας.

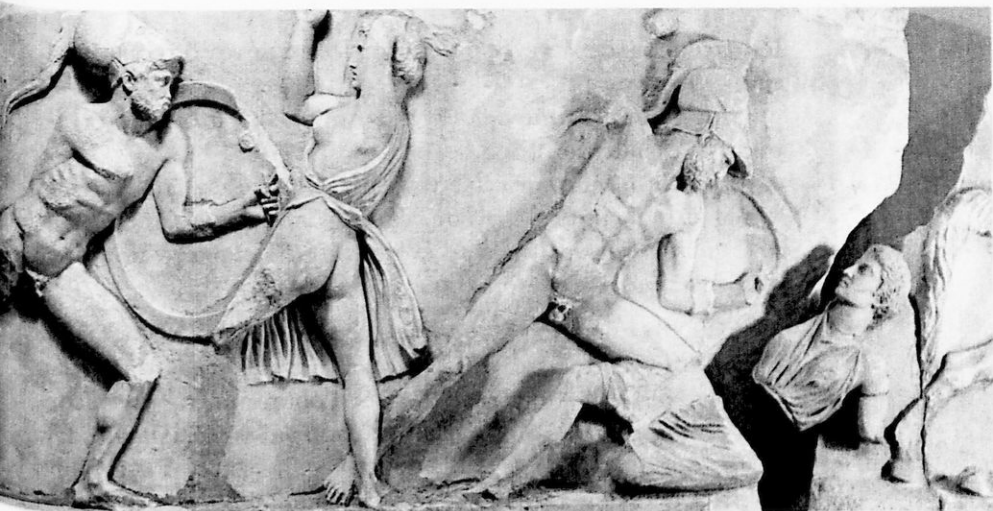
10. Αριοβαρζάνης, σατράπης τής Φρυγίας. Τό 366 π.Χ. κήρυξε άποστασία από τό βασιλιά τής Περσίας καί παράλληλα άναζήτησε βοήθεια από τούς Έλληνες, Αθηναίους καί Σπαρτιάτες. Οί Έλληνες άνταποκρίθηκαν πρόθυμα, γιατί έβρισκαν έτοιμύκαιρία για δράση στή Μ. Ασία. Ό Σπαρτιάτης Αγησίλαος καί ό Αθηναίος Τιμόθεος τόν βοήθησαν σέ διάφορες περιστάσεις. Τό έγχείρημά του άρχικά πέτυχε, στό τέλος όμως

παραδόθηκε ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸ γιό Μιθριδάτη στὸν Ἀρταξέρξη Β', πού τὸν θανάτωσε (360 π.Χ.).

11. ὕπαρχος· διοικητὴς περιοχῆς, ἀντιπρόσωπος κάποιου ἀνώτερου, ὅπως ἐδῶ ὁ Τιγράνης.

12. Ἡ πολιορκία ἔληξε τὸ καλοκαίρι τοῦ 365 π.Χ. Τῇ Σάμῳ, πού δὲν εἶχε προσχωρήσει στὴν Ἀθηναϊκὴ συμμαχία, κατεῖχε ἡ φρουρά αὐτὴ κατὰ παράβαση τῆς «βασιλείου εἰρή-

Ἀνάγλυφη παράσταση Ἀμαζονομαχίας, ἴσως τοῦ Σκόπα, ἀπό τό Μουσώλειο τῆς Ἀλικαρνασσοῦ. Βρεταννικό Μουσεῖο.
(Ἀπό τήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ Γ₂, σελ. 306)

νης» (387 π.Χ.) κατά τήν ὁποία ἔπρεπε νά εἶναι ἐλεύθερη καί ἀνεξάρτητη. Ἔτσι τό ψήφισμα πού μνημονεύει ἐδῶ ὁ Δημοσθένης ὀρισε ὅτι ὁ Τιμόθεος θά ἔδιωχνε μόνο τή φρουρά, ἀλλά θά ἀπέφευγε ἐνέργειες πού θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ἀντίθετες πρὸς τήν εἰρήνη καί νά θίξουν τό βασιλιά τῆς Περιοίας. Ἀργότερα ὡστόσο ὁ Τιμόθεος βοήθησε καί τόν Ἀριοβαρζάνη.

13. Βλ. παραπάνω σημ. 3

14. Βλ. παραπάνω σημ. 6

15. Προπάντων νά τήν ἀναγνωρίσει ἐπίσημα ὡς διάδοχο τοῦ Μαύσωλου.

16. Δηλαδή οἱ ὀλιγαρχικοί πού ἐγκατέστησε ὁ Μαύσωλος.

17. Μερικούς πολίτες ἀπό τοὺς μετριοπαθεῖς δημοκρατικούς.

18. Ὁ φίλος μιᾶς ξένης πόλεως, πού καί ἐπίσημα ἐκπροσωποῦσε τά συμφέροντά της στή δική του πατρίδα ὀνομαζόταν πρόξενος. Ἐδῶ λοιπόν ὁ Δημοσθένης λέει ὅτι δέ μιλεῖ ὡς πρόξενος (ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν Ροδίων), οὔτε ὡς ξένος, ὡς

ιδιαιτέρος φίλος κανενός από αυτούς. Λέει μόνον ὅ,τι συμφέρει στους Ἀθηναίους.

19. Δηλαδή νά ἀρνηθοῦν νά καταβάλλουν στους Ἀθηναίους τό συμμαχικό φόρο.

20. Καί ἡ Μυτιλήνη εἶχε τήν ἐποχή πού ἐκφωνεῖται ὁ λόγος αὐτός ὀλιγαρχική κυβέρνηση, ἔπειτα ἀπό λίγο μάλιστα (349 π.Χ.) ἡ πόλη ἔπεσε στά χέρια ενός τυράννου, πού εἶχε ἐχθρικές διαθέσεις γιά τούς Ἀθηναίους.

21. Στό τμήμα αὐτό παρατηροῦμε γενικά ὅτι ὁ Δημοσθένης προσπαθεῖ νά ἀντισταθμίσει τήν πικρία καί μνησικακία πού διατηροῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι γιά τούς Ροδίους μέ τήν ἀντίθεση πού εἶχαν παρᾶλληλα οἱ συμπολίτες του γιά τήν ὀλιγαρχία. Οἱ Ἀθηναῖοι δηλαδή, ἐξηγεῖ ὁ Δημοσθένης, πρέπει νά ἐπέμβουν γιά τήν ὑπόθεση τῆς δημοκρατίας περισσότερο, παρὰ γιά τό καλό τῶν Ροδίων.

22. Ἀναφέρεται στό ὀλιγαρχικό πολίτευμα τῶν «τριάκοντα τυράννων» (404 π.Χ.), πού ἐγκαθίδρυσαν οἱ Σπαρτιάτες μετά τήν πτώση τῶν Ἀθηνῶν, στό τέλος τοῦ Πλεοποννησιακοῦ πολέμου.

23. Δηλαδή μερικές πόλεις.

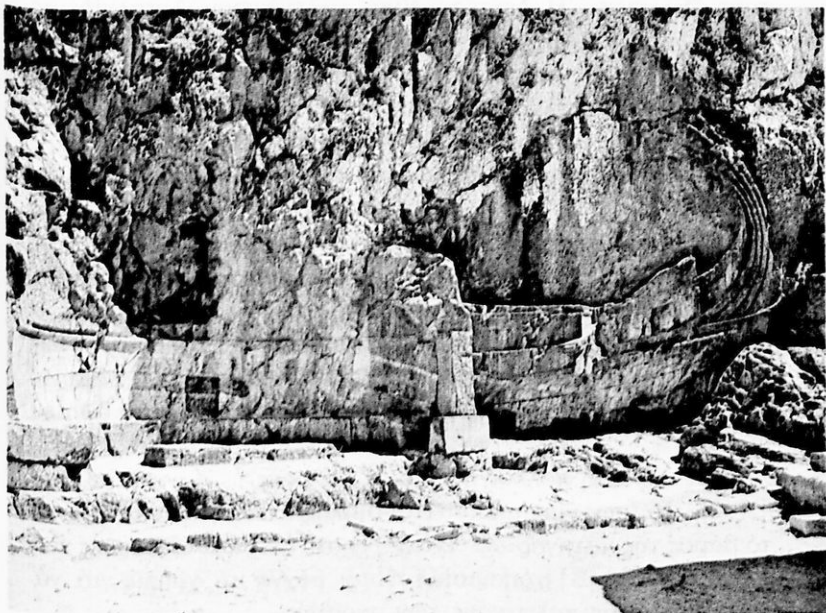
24. φυγάδες· πολίτες πού ἔφευγαν ἀπό τήν Ἀθήνα γιά νά γλιτώσουν κατά τήν περίοδο τῆς τρομοκρατίας τῶν τριάκοντα. Τό Ἄργος δέ δέχτηκε νά ἀτιμαστεῖ παραδίδοντάς τους.

25. Δοῦλος τοῦ βασιλιά εἶναι καί ἡ Ἀρτεμισία, ἀφοῦ εἶναι ὑπαρχός του. Στό Περσικό κράτος ἄλλωστε ὅλοι εἶναι δοῦλοι, ἐκτός ἀπό τό βασιλιά.

26. διαφθείροντας μέ χρήματα· συνηθισμένος τρόπος ἐπεμβάσεως τῶν Περσῶν στά ἑλληνικά πράγματα.

27. Οἱ Λακεδαιμόνιοι ὑπῆρξαν συχνά σύμμαχοι τῶν Περσῶν κατά τόν 4ο αἰῶνα καί ἐξυτηρέτησαν ἔτσι τήν πολιτική τοῦ Μεγάλου Βασιλέως.

28. Κλέαρχος· Σπαρτιάτης στρατηγός πού ἔδρασε κατά τήν τελευταία περίοδο τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἦταν ἐπίσης ὁ ἀρχηγός τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων πού πολέμησαν στά Κούναξα τό 401 π.Χ. στό πλευρό τοῦ Κύρου ἐναντίον τοῦ

Ἀνάγλυφη παράσταση ἑνός ἀπὸ τοὺς πρὸ ἐπιτυχημένους τύπους τῶν ροδιακῶν πολεμικῶν πλοίων, τῆς τριημιολίας (Ρόδος, Ἀκρόπολις Λίνδου).

(Ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Ε, σελ. 77)

ἀδερφοῦ τοῦ Ἀρταξέρξη Β' (404-358 π.Χ.). (Βλ. καὶ Ἰσοκράτη Πανηγυρικός, 145-146).

29. Χαλκηδὼν· παλιὰ μεγαρική ἀποικία στὴν ἀσιατική πλευρὰ τοῦ Βοσπόρου, ἀπέναντι στοῦ Βυζάντιο.

30 Σηλυμβρία· θρακική πόλη στὴν Προποντίδα, ποὺ εἶχαν ἐπίσης ἰδρύσει οἱ Μεγαρεῖς.

31. Δηλαδὴ στοὺς Βυζαντίους καὶ στοὺς σατράπες Μαύ-σωλο καὶ Ἀρτεμισία.

32. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ λεγόμενη Εἰρήνη τοῦ Καλλία (449 π.Χ., λέγεται καὶ Κιμώνειος), ἡ ὁποία τερμάτιζε τὴν ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τὴν Περσία καὶ ὅριζε σφαῖρες ἐπιρροῆς τῶν

Ἑλλήνων καί τῶν Περσῶν. Θεωρήθηκε ἐξαιρετικά εὐνοϊκή γιά τοὺς Ἕλληνες. Ἡ δεύτερη εἶναι ἡ λεγόμενη Ἀνταλκίδειος εἰρήνη ἢ βασιλέως εἰρήνη (387 π.Χ.), πού τήν ἐπέβαλε ὁ Ἀρταξέρξης Β' μέ τή συνεργασία καί τή συναίνεση τῆς Σπάρτης. Ἐγκατέλειπε τίς ἐλληνικές πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας στοὺς Πέρσες καί γενικά ἦταν γιά τοὺς Ἕλληνες ἀτιμωτική. (Ποβλ. παρόμοια σύγκριση καί στόν Πανηγυρικό τοῦ Ἰσοκράτη, 120).

33. Ὁ ρήτορας μέ τόν ὑπερβολικά αὐστηρό αὐτό χαρακτηρισμό ὑπονοεῖ τόν Εὐβουλο καί τοὺς ὁπαδοὺς του, τῇ μερίδα δηλαδή τῶν φιλειρηνικῶν καί μετριοπαθῶν στοιχείων, πού εἶχαν κύριο στόχο τήν ἐσωτερική ἀνόρθωση καί τήν οἰκονομική περισυλλογή, ἐνῶ ὁ Δημοσθένης ἔβαζε πάνω ἀπ' ὅλα τήν ἀμυνα καί τήν ὑπεράσπιση τῶν συμφερόντων τῆς πόλεως στό ἐξωτερικό.

34. Δηλαδή πολλοί πολιτικοί, ρήτορες.

35. Τό ἴσως χρησιμοποιεῖται διπλωματικά γιά νά ἀπαλύνει τό βάρος τῆς κατηγορίας. Ἦταν γνωστό πῶς καί οἱ Πέρσες καί ὁ Φίλιππος ὁ Β' χρησιμοποιοῦσαν συχνά τό χρῆμα γιά νά ἐπιτύχουν τοὺς πολιτικούς τῶν σκοποῦς.

36. νά ἔχουν τόν ἴδιο ἐχθρό καί φίλο· συνηθισμένη διατύπωση μέσα στοὺς ὅρους τῶν συνθηκῶν συμμαχίας.

37. Οἱ νικητές τῆς μάχης ἀφαιροῦσαν συνήθως ἀπό τά πτώματα τῶν νεκρῶν περικεφαλαῖες, ἀσπίδες, θώρακες καί διάφορα ὅπλα καί τά κρεμοῦσαν ἐπάνω σέ ξύλινο στύλο ἢ σέ δένδρο, πού λεγόταν τρόπαιο, μνημεῖο νίκης, δηλαδή τροπῆς τῶν ἐχθρῶν σέ φυγή. Τά τρόπαια ἀφιερώνονταν στό Δία. Γιά τίς σημαντικές νίκες ἐναντίον τῶν βαρβάρων μποροῦσαν νά εἶναι περισσότερο μνημειώδη, λίθινα ἢ ὀρειχάλκινα.

38. Οἱ Ἀθηναῖοι, ὅπως εἶναι γνωστό, δέν ἀκολούθησαν τῇ συμφουλίᾳ τοῦ Δημοσθένη νά βοηθήσουν τοὺς Ροδίους καί τό νησί ἔμεινε στά χέρια τῆς Ἀρτεμισίας καί τοῦ διαδόχου της.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΙΣΟΚΡΑΤΗ
ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΝ

Τό ρόδο, ἐβλημα τῆς πόλεως Ρόδου.
Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ νομίσματος τῆς σελ. 192.
Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν.
(Ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, τόμ. Γ1, σελ. 378).

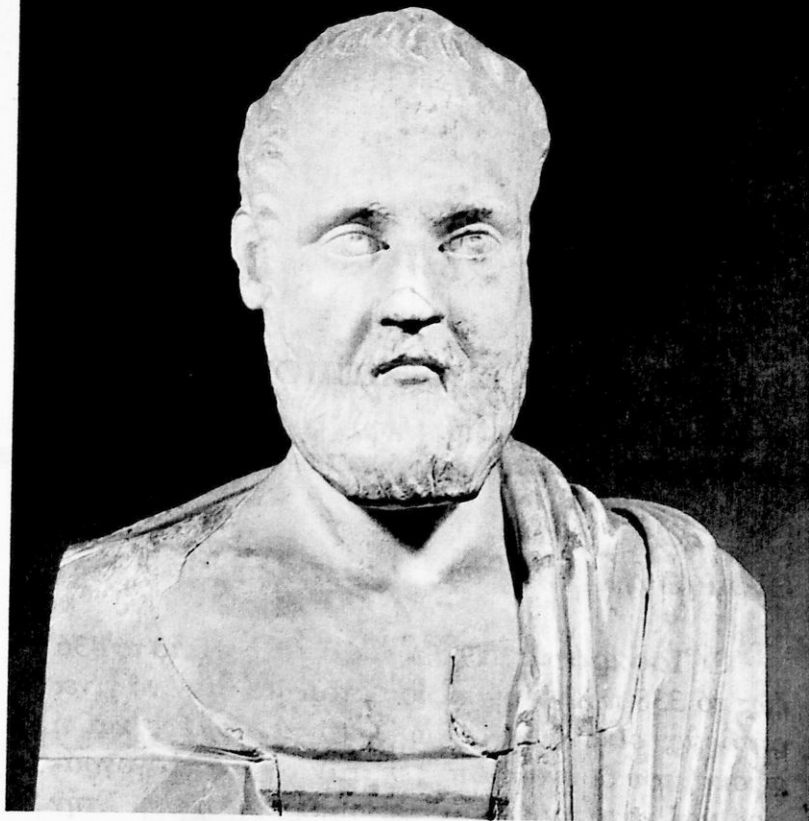
ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΝ

Εἰσαγωγή

Ὁ Ἰσοκράτης. Ὁ Ἰσοκράτης ἔζησε ἀπὸ τὸ 436 ἕως τὸ 338 π.Χ. Ἀρχικὴ τοῦ ἐπιθυμία ἦταν νὰ γίνεи ρήτορας, οἰκονομικὲς ὅμως ἀνάγκες καθὼς καὶ ἡ φυσικὴ τοῦ ἀδυναμία τὸν ἔκαναν νὰ γίνεи λογογράφος καὶ κατόπιν νὰ ἀνοίξει ρητορικὴ σχολή. Στὴν πολιτικὴ ὁ Ἰσοκράτης δέν ἔπαιξε ἐνεργὸ ρόλο, ὅπως ὁ Δημοσθένης. Μὲ τὴ σχολή τοῦ ὅμως καὶ μὲ τοὺς λόγους πού ἔγραφε κατόρθωσε νὰ ἐπηρεάσει τὴ ρητορικὴ τέχνη καὶ ἀκόμη νὰ διαδώσει εὐρύτατα τίς πολιτικὲς καὶ τίς παιδαγωγικὲς τοῦ ιδέες, ὥστε νὰ θεωρεῖται ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς φυσιογνωμίες τῆς ἐποχῆς τοῦ.

Τὸ ἔργο τοῦ περιλαμβάνει λόγους δικανικοὺς, ἐπιδεικτικοὺς (ἢ πανηγυρικοὺς), συμβουλευτικοὺς (ἢ παραινετικοὺς) καὶ μερικὲς ἐπιστολές, πού ἀπευθύνονται κυρίως σέ ἡγεμόνες.

Τὸ πολιτικὸ ἰδανικὸ πού ὁ Ἰσοκράτης δέν ἔπαψε

Ὁ Ἰσοκράτης
Ρωμαϊκό ἀντίγραφο προτομῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ἐθνικό Ἀρχαιολογικό
Μουσείο Νεαπόλεως. (Ἀπό τήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς
Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ Γ₂, σελ 558)

σέ ὅλη σχεδόν τή ζωή του νά κηρύσσει ἦταν ἡ
«πανελλήνια ιδέα», ἡ ἔνωση δηλαδή ὅλων τῶν Ἑλ-
λήνων σέ μία δύναμη. Πίστενε ὅτι ἔτσι ἡ Ἑλλάδα θά
γινόταν ἀρκετά ἰσχυρή, ὥστε νά ἀναλάβει ἐκστρα-
τεία ἐναντίον τοῦ πραγματικοῦ της ἐχθροῦ, τῶν
βαρβάρων. Ἄν γινόταν αὐτό, θά ἔβρισκαν τή λύση
τους καί ἄλλα προβλήματα πού πίεζαν τοὺς Ἑλ-
ληνες.

Στό κυριότερο ἔργο του, τόν Πανηγυρικό (380

π.Χ.), θεωρεί ότι την ήγεμονία τῶν Ἑλλήνων γιά τήν ἐπιδίωξη τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ πρέπει νά τήν ἀναλάβει ἡ Ἀθήνα. Ἀργότερα, ὅταν ἡ ἰδέα του φάνηκε ἀνεφάρμοστη, ἄρχισε νά πιστεύει ὅτι ἐκεῖνο πού χρειαζόταν ἡ Ἑλλάδα ἦταν μία ἰσχυρή προσωπικότητα, γι' αὐτό καί στράφηκε σέ διάφορους ἡγεμόνες τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου.

Τέλος, ὅταν ἐμφανίστηκε ὁ Φίλιππος Β' τῆς Μακεδονίας, ὁ Ἰσοκράτης ἔκρινε πώς ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος γιά νά συμφιλιώσει τοὺς Ἕλληνες καί νά τοὺς ὀδηγήσει ἐναντίον τῶν Περσῶν εἶχε βρεθεῖ.

Ὁ Ἰσοκράτης λοιπόν βρίσκεται σέ ὀλοκληρωτική ἀντίθεση μέ τό Δημοσθένη. Ἐκεῖνος θεώρησε τό Φίλιππο ἐπικίνδυνο ἐχθρό γιά τήν Ἑλλάδα καί τή δημοκρατική Ἀθήνα καί ἀγωνίστηκε νά τόν ἀναχαιτίσει, ἐνῶ ὁ Ἰσοκράτης, ἐκφράζοντας τή γνώμη μιᾶς ἄλλης μερίδας, πίστεψε ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας ἦταν ὁ ἰδανικός ἡγέτης γιά ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Τίς ιδέες του αὐτές ἐκθέτει ἀναλυτικά στό λόγο του Φίλιππος (346 π.Χ.), ὅπου ἀπευθύνεται στόν ἴδιο τό βασιλιά τῆς Μακεδονίας καί τόν παρακινεῖ νά ἀναλάβει τήν πανελλήνια ἀποστολή, ἡ ὁποία τοῦ ἀρμόζει. Τόν ἴδιο σκοπό ἔχει καί Ἐπιστολή πρὸς Φίλιππον, ἓνα πιό συνοπτικό κείμενο τοῦ Ἰσοκράτη.

Ἡ Ἐπιστολή πρὸς Φίλιππον. Εἶναι ἡ πρώτη ἀπό τίς δύο ἐπιστολές τοῦ Ἰσοκράτη στό Φίλιππο πού ἔχουμε, γραμμένη τό 344 π.Χ. Ὁ Φίλιππος πολεμώντας τή χρονιά αὐτή μέ τοὺς Ἰλλυριοὺς πληγώθηκε σέ κάποια σύγκρουση, ὅπου παρασύρθηκε ἀπερίσκεπτα καί κινδύνεψε νά σκοτωθεῖ. Μέ

ἀφορμή τόν τραυματισμό ἐκεῖνο ὁ Ἰσοκράτης ἔγραψε στό Φίλιππο τήν ἐπιστολή αὐτή μέ σκοπό νά τόν συμβουλέψει νά εἶναι περισσότερο συνετός. Συγχρόνως ὅμως ὁ ρήτορας ἔβρισκε τήν εὐκαιρία νά διατυπώσει ἄλλη μία φορά τήν «πανελλήνια ἰδέα» του καί νά παρακινήσει ἄλλη μία φορά τό βασιλέα τῆς Μακεδονίας νά τήν ἐφαρμόσει.

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΝ

Ξέρω καλά ότι όλοι οί άνθρωποι συνήθως χρω-
στούν πιο πολλή εύγνωμοσύνη σέ αυτούς πού τούς
έπαινούν παρά σέ αυτούς πού τούς συμβουλεύουν
καί ιδίως άν έπιχειρεί νά τό κάνει κανείς χωρίς νά
του τό ζητήσουν. Κι έγώ, άν δέν είχε τύχει καί
προηγούμενως νά σέ συμβουλέψω¹ μέ πολλή φιλική
διάθεση γιά τό τί πίστευα πώς θά σέ όδηγοΰσε σέ
πράξεις άντάξιες του έαυτου σου, ίσως οΰτε καί
τώρα θά έπιχειροΰσα νά εκφέρω γνώμη γι' αυτά πού
σου έτυχαν.² Όμως, έπειδή έβαλα σκοπό νά φροντί-
ζω τίς ύποθέσεις σου γιά χάρη καί τής δικής μου
πόλεως καί των άλλων Έλλήνων, θά θεωροΰσα
ντροπή μου άν από τή μιά έδινα τήν έντύπωση ότι
γιά πράγματα λιγότερο αναγκαϊα³ σέ έχω συμβουλέ-
ψει καί από τήν άλλη δέν έκανα κανένα λόγο γιά τά
κατεπείγοντα, κι αυτό μολονότι ξέρω ότι εκείνοι οί
λόγοι μου αποσκοποΰσαν στή δόξα σου, ένω τώρα
είναι γιά τή σωτηρία σου· αυτήν όλοι εκείνοι πού

Συμβουλές
στό Φίλιππο
νά δείχνει
σύνεση στίς
μάχες. Ποίος
είναι ό
πραγματικός
έχθρός των
Έλλήνων
(παρ. 1-12)

2

- 3 ἄκουσαν ὅσα κακά εἰπώθηκαν γιά σένα⁴ νομίζουν πώς δέν τήν προσέχεις. Δέν ὑπάρχει δηλαδή ἄνθρωπος πού νά μή σέ κατηγορήσει ὅτι ρίχνεσαι στούς κινδύνους πιό ἀπερίσκεπτα ἀπό ὅσο ταιριάζει σέ ἓνα βασιλιά καί ὅτι σέ νοιάζει πιό πολύ ὁ ἔπαινος γιά τήν ἀνδρεία σου παρὰ ἡ ὅλη ὑπόθεση. Ὡστόσο εἶναι τό ἴδιο ἀτιμωτικό, ὅταν σέ περιζώσουν οἱ ἐχθροί νά μή φανεῖς γενναιότερος ἀπό τούς ἄλλους, ὅπως καί χωρίς καμιά ἀνάγκη νά ριχτεῖς σέ τέτοιους ἀγῶνες, στούς ὁποίους, ἂν ὑπερτερήσεις, δέ θά ἔχεις καταφέρει τίποτε σπουδαῖο, ἐνῶ, ἂν χάσεις τή ζωή σου, καταστρέφεις ὅλη τήν εὐδαιμονία πού εἶχες.
- 4 Δέν πρέπει κανεῖς νά νομίζει ὠραῖο κάθε θάνατο στόν πόλεμο· ἄξιος ἐπαίνου πρέπει νά θεωρεῖται μόνο ὁ θάνατος γιά τήν πατρίδα καί τούς γονεῖς καί τά παιδιά,⁵ ἐνῶ ὁ θάνατος ἐκεῖνος πού σέ ὅλα αὐτά φέρνει ζημιά καί κηλιδώνει τά προηγούμενα κατορθώματα πρέπει νά θεωρεῖται ἀτιμωτικός καί νά ἀποφεύγεται, γιατί γίνεται αἰτία κακῆς φήμης.
- 5 Φρονῶ ὅτι εἶναι συμφέρον σου νά μιμεῖσαι τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖον οἱ δικές μας πολιτείες ρυθμίζουν τίς πολεμικές τους ὑποθέσεις. Ὅλες δηλαδή, ὅταν στέλνουν ἐκστρατευτικά σώματα, συνηθίζουν νά ἐξασφαλίζουν τήν κυβέρνηση καί τίς ἀρχές τῆς πολιτείας πού ἀποφασίζουν γιά τά τρέχοντα ζητήματα.⁶ Γι' αὐτό καί συμβαίνει, ὅταν ἀτυχήσουν μιά φορά, νά μήν ἀφανίζεται καί ἡ δύναμή τους, ἀλλά νά μποροῦν νά ὑπομένουν πολλές καταστροφές καί
- 6 πάλι μόνες τους νά ἀναλαμβάνουν. Αὐτό καί σύ πρέπει νά ἔχεις ὑπόψη σου καί νά μή θεωρεῖς κανένα ἀγαθό μεγαλύτερο ἀπό τήν ἀσφάλειά σου, ὥστε καί

τίς νίκες πού πετυχαίνεις νά ἐκμεταλλεύεσαι κατάλ-
 ληλα καί τά ἀτυχήματα πού συμβαίνουν νά μπορεῖς
 νά ἐπανορθῶνεις. Μπορεῖς ἀκόμα νά παρατηρήσεις
 ὅτι καί οἱ Λακεδαιμόνιοι φροντίζουν πολύ γιά τήν
 ἀσφάλεια τῶν βασιλέων τους καί ὅτι τοποθετοῦν
 σωματοφύλακές των τοὺς πιό τιμημένους πολίτες.⁷
 γιά τοὺς πολίτες αὐτοὺς εἶναι μεγαλύτερη ἀτίμωση
 νά ἀφήσουν νά σκοτωθεῖ ὁ βασιλιάς ἀπό τό νά
 πετάξουν τήν ἀσπίδα τους. Ἐξάλλου δέ σοῦ διαφεύ-
 γει τί συνέβη στόν Ξέρξη, πού θέλησε νά ὑποδουλώ-
 σει τοὺς Ἑλλήνες, καί στόν Κύρο⁸ πού διεκδίκησε τό
 θρόνο. Ὁ Ξέρξης, μολονότι τοῦ ἔτυχαν τόσο μεγάλες
 ἥττες καί συμφορές, ὅσες κανεῖς δέν ξέρεи νά ἔπαθαν
 ἄλλοι βασιλιάδες, μέ τό νά σώσει τή ζωή του, καί τήν
 ἐξουσία του διατήρησε καί στά παιδιά του τήν
 παρédωσε καί τήν Ἀσία κυβέρνησε ἔτσι, ὥστε νά μήν
 εἶναι λιγότερο ἐπίφοβη ἀπό ὅτι ἦταν πρίν γιά τοὺς
 Ἑλλήνες. Ἐνῶ ὁ Κύρος, ἄν καί νίκησε ὅλες τίς
 δυνάμεις τοῦ βασιλιᾶ καί θά γινόταν κύριος τῆς
 καταστάσεως, ἄν δέν ἔδειχνε ἀπερίσκεπτη σπουδή,
 ὄχι μόνο στέρησε τόν ἑαυτό του ἀπό μία τόσο μεγάλη
 ἐξουσία, ἀλλά καί αὐτοὺς πού τόν ἀκολούθησαν
 τοὺς ἔριξε στίς πιό μεγάλες συμφορές.⁹ Θά μπορούσα
 νά σοῦ ἀναφέρω πάρα πολλοὺς πού διοίκησαν
 μεγάλες στρατιές, ἀλλά μέ τόν πρόωρο θάνατό τους
 παρέσυραν μαζί τους στήν καταστροφή πολλές μυρι-
 άδες.

7

8

9

Ἐχοντας στό νοῦ σου αὐτά, δέν πρέπει νά
 ἐκτιμᾷς τήν ἀνδρεία πού συνοδεύεται ἀπό παράλογη
 ἀπερισκεψία καί ἄκαιρη φιλοδοξία, οὔτε τή στιγμή
 πού ἡ μοναρχία ἔχει πολλοὺς δικούς της κινδύνους

- νά ἐπινοεῖς γιά τόν ἑαυτό σου καί ἄλλους ἐπιπλέον, πού εἶναι ἄδοξοι καί ταιριάζουν σέ στρατιῶτες· οὔτε νά συναγωνίζεσαι μέ ἐκείνους πού θέλουν νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό μία δυστυχησμένη ζωή ἢ μέ ἐκείνους πού εὐκόλα ρίχνονται στόν κίνδυνο γιά νά κερδίσουν περισσότερα χρήματα. Οὔτε ἀκόμη νά ἐπιθυμεῖς δόξα σάν κι αὐτήν πού πολλοί Ἕλληνες καί βάρβαροι ἔχουν, ἀλλά ἐκείνη πού εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε ἀπό τούς σημερινούς ἀνθρώπους μόνο ἐσύ θά μποροῦσες νά ἀποκτήσεις. Οὔτε νά ἀγαπᾷς πολύ τέτοιες ἀρετές πού καί οἱ ταπεινοί ἄνθρωποι
- 11 τίς ἔχουν, ἀλλά ἐκεῖνες μέ τίς ὁποῖες κανεῖς κακός δέ θά μποροῦσε νά ἔχει σχέση. Οὔτε νά κάνεις πολέμους ἄδοξους καί δύσκολους, ἐνῶ μπορεῖς νά κάνεις τιμημένους καί εὐκολους, οὔτε πολέμους πού θά προξενήσουν στούς πιό στενοῦς σου φίλους¹⁰ λύπες καί ἀνησυχίες καί στούς ἐχθρούς σου μεγάλες ἐλπίδες,¹¹ ὅπως ἔκαμες καί τώρα. Γιά τούς βαρβάρους πάλι, πού τώρα πολεμᾷς, ἀρκετό σοῦ εἶναι νά ἐπιβάλεις τήν κυριαρχία σου τόσο, ὅσο χρειάζεται γιά νά ἔχεις σέ ἀσφάλεια τή δική σου χώρα. Καί τό βασιλέα ἐξάλλου, πού τώρα ἀποκαλεῖται μέγας,¹² νά ἐπιχειρήσεις νά τόν ὑποτάξεις, ὥστε καί τή δική σου δόξα νά κάμεις μεγαλύτερη καί στούς Ἕλληνες νά δεῖξεις ποιόν πρέπει νά πολεμοῦν.
- 12 Θά ἦταν πολύ προτιμότερο νά σοῦ τά εἶχα γράψει αὐτά πρὶν ἀπό τήν ἐκστρατεία σου,¹³ ὥστε, ἂν σέ ἔπειθα, νά μήν εἶχες διατρέξει τέτοιο κίνδυνο· ἂν πάλι ἔδειχνες δυσπιστία, νά μή φαινόμεναι ὅτι σέ συμβουλευῶ τά ἴδια πού ὅλοι ἔχουν σκεφτεῖ ὕστερα ἀπό τό πάθημά σου. Τό γεγονός θά μαρτυροῦσε ὅτι

ὅσα σοῦ εἶχα πεῖ γι' αὐτά ἦταν σωστά.

Θά μπορούσα καί ἄλλα νά σοῦ πῶ, ἀλλά θά 13
σταματήσω, ἐφόσον τό πράγμα ἔχει ἔτσι· γιατί
πιστεύω ὅτι καί ἐσύ καί οἱ κυριότεροι ἀπό τοὺς
ἐταίρους¹⁴ σου, εὐκόλα θά προσθέσετε ὅσα θά θέλα-
τε σ' αὐτά πού εἶπα. Ἐπιπλέον φοβᾶμαι μήπως καί ἡ
περίστασις εἶναι ἀκατάλληλη. Γιατί τώρα προχωρῶ-
ντας λίγο λίγο, χωρίς νά τό καταλάβω, ξέφυγα ἀπό
τό μέτρο πού ταιριάζει σέ μία ἐπιστολή στό μῆκος
ἐνός ρητορικοῦ λόγου.

Ἄλλ' ὅμως, παρόλο πού τά πράγματα ἔχουν ἔτσι, 14
δέν πρέπει νά παραλείψω ὅσα ἔχουν σχέση μέ τήν
πόλιν μου, ἀλλά νά προσπαθῆσω νά σέ παρακινήσω
σέ φιλία καί σύνδεσμο μαζί της. Ξέρω ὅτι ὑπάρχουν
πολλοί πού σοῦ φέρνουν εἰδήσεις¹⁵ καί σοῦ λένε ὅχι
μόνο τά πῶς δυσάρεστα ἀπό ὅσα λέγονται ἐδῶ γιά
σένα ἀλλά προσθέτουν καί δικά τους· σ' αὐτούς δέν
εἶναι σωστό νά δίνεις προσοχή. Καί θά ἦταν παρά- 15
λογη πράξις νά κατηγορεῖς τό λαό μας ὅτι εὐκόλα
πιστεύει σ' αὐτούς πού σέ διαβάλλουν,¹⁶ κι ἐσύ ὁ
ἴδιος νά δείχνεις πῶς ἔχεις ἐμπιστοσύνη σ' ἐκείνους
πού ἀσκοῦν τό ἔργο αὐτό καί νά μήν ἐννοεῖς ὅτι ὅσο
περισσότερο σοῦ παρουσιάζουν τήν πόλιν νά παρα-
σύρεται ἀπό τυχαίους ἀνθρώπους, τόσο πῶς πολὺ τή
δείχνουν κατάλληλη νά ἐξυπηρετήσῃ τά συμφέροντά
σου. Γιατί, ἐάν αὐτοί πού δέν εἶναι ἱκανοί νά κάνουν
κανένα καλό¹⁷ κατορθώνουν μέ τά λόγια ὅ,τι θελή-
σουν, ἀσφαλῶς εἶναι φυσικό ἐσύ, πού μπορεῖς μέ
ἔργα νά προσφέρεις πολλὰ καλά στήν πόλιν μας, νά
πετύχεις τά πάντα ἀπό ἐμᾶς.

Νομίζω ἀκόμη πῶς πρέπει σ' αὐτούς πού λένε 16

Ποιά στάση
πρέπει νά
τηρήσει ὁ
Φύλιππος
ἀπέναντι
στούς
Ἀθηναίους
καί στούς
λοιπούς
Ἕλληνες
(παρ. 14-26)

- βαριές κατηγορίες για την πόλη μας να αντιπαραθέ-
τει κανείς και εκείνους που λένε πως όλα αυτά έτσι
έχουν και εκείνους που ισχυρίζονται πως ή πόλη μας
δέν έχει διαπράξει κανένα αδίκημα, ούτε μεγάλο
ούτε μικρό. Εγώ πάντως δε θά μπορούσα να πω κάτι
τέτοιο. Και θά θεωρούσα ντροπή μου, ενώ οι άλλοι
άνθρωποι πιστεύουν πως ούτε οι θεοί είναι αναμάρ-
τητοι, εγώ να τολμώ να λέγω ότι ή πόλη μας δέν
17 έκαμε ποτέ κανένα σφάλμα. Όσοτοσο για την πόλη
μας μπορώ να πω και αυτό, ότι δε θά βρεις άλλη
πολιτεία που να μπορεί να φανεί περισσότερο χρησι-
μη και στους Έλληνες και στις δικές σου υποθέσεις·
σ' αυτό προπάντων πρέπει να προσέξεις. Μπορεί να
σου προσφέρει πολλά όχι μόνο αν αγωνίζεται στο
πλευρό σου, μά και μόνο αν δείχνει πως έχει φιλική
18 στάση απέναντί σου. Δηλαδή και αυτούς που τώρα
έχεις στην εξουσία σου ευκολότερα θά τους κρατάς,
αν δέν έχουν κανένα καταφύγιο,¹⁸ και από τους
βαρβάρους θά μπορούσες να υποτάξεις γρηγορότε-
ρα όσους ήθελες. Άληθινά, πως είναι δυνατό να μὴν
ἐπιθυμείς ζωηρά μιά τέτοια ευνοϊκή στάση, που θά
σέ κάνει όχι μόνο την επικράτεια που έχεις τώρα να
διατηρήσεις μέ ασφάλεια, αλλά ακόμη και άλλη
19 μεγάλη να αποκτήσεις χωρίς κίνδυνο; Απορώ και μέ
αυτούς που διατηρούν στρατιωτικές δυνάμεις και
πού από τό ένα μέρος προσλαμβάνουν μισθοφορικά
στρατεύματα και ξοδεύουν πολλά χρήματα, μολονό-
τι γνωρίζουν καλά ότι τά στρατεύματα αυτά περισ-
σότερους έχουν βλάψει παρά σώσει από αυτούς που
βασίστηκαν επάνω τους· από τό άλλο μέρος οι
άνθρωποι αυτοί δέν προσπαθοῦν να έχουν αγαθές

σχέσεις μέ τήν πολιτεία πού διαθέτει τόση δύναμη, ὥστε καί καθεμία πόλη καί ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα πολλές φορές ὡς τώρα ἔχει σώσει.¹⁹ Ἔχε ἀκόμη 20 ὑπόψη σου ὅτι πολλοί βρίσκουν πώς σωστά ἀποφάσεις πού φέρθηκες μέ δικαιοσύνη στούς Θεσσαλούς²⁰ καί ὅπως ταιριάζει στό συμφέρον τους, παρόλο πού εἶναι ἄνθρωποι δυσκολομεταχείριστοι, ὑπερήφανοι καί γεμάτοι διχόνοιες. Εἶναι λοιπόν ἀνάγκη νά προσπαθήσεις νά φερθεῖς καί σ' ἐμᾶς ἔτσι, γιατί γνωρίζεις καλά ὅτι οἱ Θεσσαλοί ἔχουν τή χώρα, μά ἐμεῖς ἔχουμε τή δύναμη παραπλήσια. Αὐτή τή δύναμη κοίταξε μέ κάθε τρόπο νά τήν πάρεις μέ τό μέρος σου. Γιατί εἶναι πολύ ὠραιότερο νά κατακτᾷς τή 21 φιλία μιᾶς πόλεως παρά τά τείχη της. Δέν εἶναι μόνο ὅτι τά πολεμικά κατορθώματα προκαλοῦν τό φθόνο ἀλλά καί οἱ ἄνθρωποι τά ἀποδίδουν στούς στρατιῶτες. Ἄν ὅμως μπορέσεις νά ἀποκτήσεις τή φιλία καί τήν εὖνοια μιᾶς πόλεως, ὅλοι θά ἐπαινέσουν τίς προθέσεις σου.

Δικαιολογημένα ἐξάλλου μπορεῖς νά βασιζέσαι 22 σέ ὅσα ἔχω πεῖ γιά τήν πόλη μου. Γιατί θά ἀποδειχτεῖ ὅτι δέν ἔχω συνηθίσει νά τήν κολακεύω στούς λόγους μου, ἀλλά ἀντίθετα τήν ἔχω κατακρίνει²¹ περισσότερο ἀπό ὅλους, καί ὅτι δέ μέ ἐκτιμᾷ τό πλῆθος καί αὐτοί πού κρίνουν ἀπερίσκεπτα τά πράγματα, ἀλλά μέ παρεξηγοῦν καί μέ φθονοῦν, ὅπως ἀκριβῶς κι ἐσένα. Σ' αὐτό μόνο διαφέρουμε ὅτι γιά σένα ἔχουν αὐτές τίς διαθέσεις ἐξαιτίας τῆς δυνάμεως καί τῆς εὐδαιμονίας σου, ἐνῶ γιά μένα, ἐπειδή προβάλλω τόν ἰσχυρισμό ὅτι σκέφτομαι σωστότερα ἀπό αὐτούς καί ἐπειδή βλέπουν ὅτι μαζί μου θέλουν περισσότε-

- 23 ροι νά συνδιαλέγονται²² παρά μέ αὐτούς. Θά ἤθελα ἀκόμη νά μᾶς εἶναι τό ἴδιο εὐκολο νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τή γνώμη πού ἔχουν σχηματίσει γιά μᾶς. Πάντως ἐσύ τώρα, ἂν θελήσεις, χωρίς δυσκολία θά τήν ἐξαλείψεις· ἐγώ ὅμως εἶμαι ἀναγκασμένος καί ἀπό τά γηρατειά καί ἀπό ἄλλους πολλούς λόγους νά μένω εὐχαριστημένος μέ τήν τωρινή κατάσταση.
- 24 Δέ νομίζω πώς χρειάζεται νά πῶ περισσότερα παρά μόνο αὐτό, ὅτι εἶναι ὠραῖο νά ἐμπιστευτεῖς τή βασιλική ἐξουσία καί τήν εὐδαιμονία πού ἔχεις στήν ἀγάπη τῶν Ἑλλήνων.

ΤΟ ΣΥΜΦΩΝΟ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ 337 π.Χ.

.....²⁶ |⁶ . . .
 "Ορκος. δυνύω Δία Γῆν Ἥλιον Ποσειδῶ Ἀ[θηνα]-
 [ν Ἄρη θεοὺς πάντας καὶ πάσα]ς. ἐμμενῶ [..]
 [.⁸ καὶ οὐ λύσω τὰς συνθήκας τὰ[ς..]
 [.¹⁸ οὐδ]ὲ ὅπλα ἐποί[σω ἐ]
 [πὶ πημονῇ ἐπ' οὐθένα τῶν] ἐμμενόντων ἐν τ-
 [οῖς ὄρκοις (?) οὔτε κατὰ γῆν] οὔτε κατὰ θάλασ-
 [σαν οὐδὲ πόλιν οὐδὲ φρο]ύριον καταλήψομ-
 [αι οὐδὲ λιμένα ἐπὶ πολέ]μῳ οὐθενὸς τῶν τ-
 [ῆς εἰρήνης κοινωνούντ]ων τέχνῃ οὐδεμι-
 [αὶ οὐδὲ μηχανῇ οὐδὲ τ]ὴν βασιλείαν [τ]ὴν Φ-
 (ιλίππου καὶ τῶν ἐγγόν)ων καταλύσω ὁδὲ (sic) τὰ-
 [ς πολιτείας τὰς οὔσας] παρ' ἐκάστοις, ὅτε τ-
 [οὺς ὄρκους τοὺς περὶ τῆς εἰρήνης ὥμνουον,
 [οὐδ' αὐτὸς οὐθέν ὑπενα]ντίον ταῖςδε ταῖς
 [συνθήκαις ποιήσω οὐδ' ἄλ]λωι ἐπιτρέψω εἰς
 [δύναμιν· ἂν δὲ τις ποιῇ τι] παράσπονδον πε-
 [ρὶ τὰς συνθήκας, βοηθήσω] καθότι ἂν παραγ-
 [γέλλωσιν οἱ ἀδικούμενοι (?)] καὶ πολεμήσω τῶ-
 [ι τὴν κοινὴν εἰρήνην (?) παρ]αβαίνοντι καθότι
 [ἂν δοκῇ τῷ κοινῷ συνεδ]ρίῳσι καὶ ὁ ἡγεμῶ-
 [ν παραγγέλη καὶ οὐκ ἐγκ]αταλείψω το[. . .]
 [.²³]
 . . . [.⁸]

Ἀπόσπασμα ἀπὸ τοῦ κείμενου τοῦ «Κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων». Στὸ σύμφωνο αὐτὸ δὲν πῆραν μέρος ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Κρήτη, τὰ «οὐδέτερα» ἑλληνικά κράτη. Ἡ ἐπιγραφή μὲ τὸ κείμενο βρέθηκε στὴν Ἀκρόπολη. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. (Τὸ κείμενο κατὰ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τόμ. Γ2, σελ. 94).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Στο έργο *Φίλιππος* (βλ. εισαγωγή).
2. Έννοει τον κίνδυνο που διέτρεξε ο Φίλιππος να σκοτωθεί στη σύγκρουση με τους Ίλλυριούς.
3. Δηλαδή για την έκστρατεία εναντίον των Περσών.
4. Η είδηση ότι ο Φίλιππος φέρθηκε απερίσκεπτα στη μάχη και πληγώθηκε έκανε μεγάλη εντύπωση και οι οπαδοί της αντιμακεδονικής μερίδας στην Αθήνα έλπισαν ότι ήταν δυνατό να σκοτωθεί κυνηγώντας την πολεμική δόξα.
5. Δείτε πώς εκφράζεται η ίδια αντίληψη στους έλεγειακούς ποιητές Καλλίνο και Τυρταίο (στο βιβλίο σας *Ανθολόγιο Λυρικής ποιήσεως*).
6. Οι Αθηναίοι άρχοντες και τα μέλη της Βουλής δέ στρατεύονταν, όσον καιρό κατείχαν τό αξίωμά τους. Ήγεμόνες όμως όπως ο Φίλιππος ή ο Αλέξανδρος δέ θεωρήσαν ποτέ ότι ό ήγέτης πρέπει να φροντίζει για την ασφάλειά του στη διάρκεια του πολέμου.
7. Τή φρουρά του Σπαρτιάτη βασιλιά αποτελούσε ένα σώμα από 300 ίππεις. Έξάλλου σέ καιρό πολέμου τό στρατό συνόδευε μόνο ό ένας από τούς δύο βασιλείς που είχε ή Σπάρτη.
8. Ο Κύρος ό νεότερος, που θέλησε να εκθρονίσει τον αδερφό του Άρταξέρξη (401 π.Χ.). Ένώ κέρδιζε τή μάχη, ρίχτηκε απερίσκεπτα εναντίον του Άρταξέρξη και σκοτώθηκε.

9. Οἱ Ἕλληνες μισθοφόροι (οἱ Μύριοι) πού εἶχε στήν ὑπηρεσία του ὁ Κύρος ἔζησαν μετά τό θάνατο τοῦ Κύρου σκληρές περιπέτειες.

10. Σ' αὐτούς περιλαμβάνονται καί οἱ φιλομακεδόνες τῆς Ἀθήνας.

11. Βλ. σημ. ἀρ. 4.

12. Βλ. Ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Ροδίων σημ. ἀρ. 5

13. Πρίν ἀπό τήν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Ἰλλυριῶν, βλ. εἰσαγωγή.

14. Ἐταῖροι· οἱ ἱππεῖς πού ἀποτελοῦσαν τήν προσωπική φρουρά τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας.

15. Οἱ φιλομακεδόνες τῆς Ἀθήνας καί ἴσως καί ἄλλοι πού ἔπαιρναν ἀπό τό Φίλιππο χρήματα γι' αὐτό τό σκοπό.

16. Ὁ Φίλιππος παραπονιόταν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ρήτορες τόν συκοφαντοῦν.

17. Ἐννοεῖ ὄχι μόνο τούς ἀντιπάλους τῆς πολιτικῆς τοῦ Φιλίππου, ἀλλά καί ὅσους παρέσυραν τό λαό δημαγωγώντας.

18. Συχνά ἡ Ἀθήνα ἔδωσε ἄσυλο σέ ἐχθρούς τοῦ Φιλίππου ἢ ἔκανε συμμαχίες μέ πόλεις ἢ λαούς ἐχθρικούς πρὸς αὐτόν.

19. Ἐννοεῖ τήν Ἀθήνα, πού μέ τίς μεγάλες νίκες στό Μαραθῶνα, τῇ Σαλαμῖνᾳ, τίς Πλαταιές κτλ. ἔσωσε πράγματι πολλές φορές τήν Ἑλλάδα.

20. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ Φιλίππου στή Θεσσαλία τό 352 π.Χ. καί ἡ ἐκδίωξη τῶν τυράννων ἀπό τήν πόλη τῶν Φερῶν εἶχε ἀποτέλεσμα νά εἰρηνέψει ἡ χώρα ὥστε ἀπό πολλά χρόνια ἐμφύλιους ἀγῶνες καί νά προσχωρήσει στή συμμαχία τοῦ Φιλίππου.

21. Στούς λόγους του *Περί εἰρήνης* καί *Ἀρεοπαγитικός* ὁ Ἰσοκράτης εἶχε ἀσκήσει αὐστηρή κριτική γιά τήν πολιτική κατάσταση τῆς Ἀθήνας στόν καιρό του.

22. Ἡ σχολή τοῦ Ἰσοκράτη εἶχε μεγάλη ἀκτινοβολία, ὅπως εἶναι γνωστό. (Βλ. καί εἰσαγωγή στήν ἐπιστολή).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΛΥΣΙΑ ΛΟΓΟΣ ΕΝΑΝΤΙΟΝ ΤΟΥ ΕΡΑΤΟΣΘΕΝΗ

Είσαγωγή	σελ.	7- 25
Κείμενο	»	27- 46
Σημειώσεις	»	47- 58
Παράρτημα	»	59- 64

ΙΣΟΚΡΑΤΗ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ

Είσαγωγή στόν Ίσοκράτη	»	67- 79
Είσαγωγή στόν Πανηγυρικό	»	81- 83
Πανηγυρικός	»	85-127
Σχόλια στόν Πανηγυρικό	»	129-145

ΛΟΓΟΙ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ

Είσαγωγή	»	148-155
Γ' Όλυνθιακός	»	157-186
Ύπέρ τῆς Ἐλευθερίας τῶν Ροδίων	»	187-212
Ἐπίμετρο: Ἰσοκράτη ἐπιστολή πρὸς Φίλιππον	»	213-230

Τά αντίτυπα του βιβλίου φέρουν τό κάτωθι βιβλιοσίημο γιά άπόδειξη τής γνησιότητος αὐ-
τῶν.

Ἀντίτυπο στερούμενο τοῦ βιβλιοσίημου τούτου θεωρεῖται κλεψίτυπο. Ὁ διαθέτων, πωλῶν
ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτό διώκεται κατὰ τίς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 7 τοῦ Νόμου 1129 τῆς 15/21
Μαρτίου 1946 (Ἐφ. Κυβ. 1946, Α' 108).

024000017991

ΠΑ 180.000 - ΣΥΜΒΑΣΗ 3744/29-1-1982

ΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΦΟΙ ΧΑΤΖΗΧΡΥΣΟΥ & ΣΙΑ Ε.Ε.

